

રૂઢિ

ક અને ક
ખીજવાતી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૮૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રખડેલ અને બીજી વાતો

વિષય ૬-૩

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના પુસ્તક : ૨૭

૨ ખ ડે લ

અને બીજી વાતો

: : લખનાર : :

નાગરદાસ ઇ. પટેલ

: : મલાડ : :

: : પ્રકાશક : :

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ

: : વઢવાણ સીટી : :

: : મુંબઈનાઃ એજન્ટસ : :

હરિલાલ રતિલાલની કંપની

બુકસેલર્સ : ગોવિંદ પ્રિન્ટિંગ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં : ૨

અદી રૂપીઆ

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત : ૧૯૮૭

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
સમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૯૧

સૂર્ય પ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
પાનકોરનાકા અ મ દા વા દ
મૂળચંદ્રલાલ ત્રિલોકલાલ પટેલે છાપી.

પરિચય

‘વ્યો મ વિહારમાં તમે તમારી કવિતાને ન્યાય આપવા યત્ન કર્યો હતો તેમજ આમાં ટુંકી વાર્તાઓને ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન છે ખરું ને ?’ ‘રખડેલ અને બીજી વાતો’ જોઈને મહારા સાહિત્યરસિક મિત્રે પૂછ્યું.

‘હાસ્તો ! એનેયે ન્યાય આપવો જોઈએ ને ?’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘જરૂર. કેં ના કહેવાય ! ટુંકી વાર્તાઓ લખવી તમે ક્યારથી શરૂ કરી ?’

‘કવિતાઓ કરતાં ઘણી જ મોટી. શરૂઆતમાં એકાદ બે વાર્તાઓ સત્તર અરાઉક વર્ષ ઉપર લખેલી પણ તેનો તો પત્તોજ નથી.’

‘કયા વર્ષમાં ?’

‘ઘણુંખરૂં ૧૯૧૩-૧૪માં ‘અક્ષગીરિનો ચોગી’ એ નામની એક મૌલિક વાર્તા ‘વિવેચક’માં પ્રકટ થઈ હતી.’

‘પછી.’

‘કવિતા જેટલો શોખનો વિષય તે વખતે એ નહતો એટલે નહિ જેવા જ પ્રયત્ન થયેલા.’

‘અને બાલજીવન પ્રવૃત્તિવાળા ગાળામાં તો એને સંભારેજ શાના !’

‘નહિસ્તો. એ વખતે બાલસાહિત્યનો અભ્યાસ, લેખન અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ હતી.’

‘એમાં ફેરફાર શી રીતે થયો ?’

‘એ પણ સંજોગોને આભારી હતું તેની ના ન કહેવાય. ઑક્ટોબર : ૧૯૨૫ થી ‘ચાંદની’ માસિકનું તંત્રીપણું સ્વીકાર્યું એટલે ટુંકી વાર્તાઓનું સર્જન આપોઆપ જ થયું.’

‘નિર્દોષ, ભાવભય, નીતિપોષક અને લોકલોચ્ય વાર્તા સાહિત્ય આપવાના ચાંદનીના કેડ હતા તે પુરા થયા?’

‘એનો જવાબ એના ગ્રાહકોનું રજીસ્ટર અને કાગળોજ આપી શકશે. એના ટુંકા જીવનમાં એ લોકાદરને પાત્ર નીવડ્યું હતું એ વાત ખરી.’

‘તો પછી એ એકાએક બંધ કેમ પડ્યું ?’

‘એના પ્રકાશકોની આર્થિક અડચણો એના અકાળે થયેલા અવસાનની કારણભૂત થઈ. ’

‘હીક, એ અરસામાં તમે ટુંકી વાર્તાઓ લખી એમજ ને ?’

‘છેક એમ તો નહિ પણ એ હીક હીક લખી. ચાંદની બંધ પડ્યા પછી પણ એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ છે. ’

‘અને એનો સંગ્રહ તેજ ‘રખડેલ અને ખીલ વાતો’ ખરૂં ને ?’

‘હાસ્તો. ‘જ્યંત કથાઓ’ના ત્રણે સંગ્રહો પણ ટુંકી વાર્તાના સંગ્રહો ગણીએ તો ગણાય. ’

‘આમાં બધી મૌલિક વાર્તાઓ છે ?’

‘ત્રીજા ભાગની સ્વતંત્ર, બાકીની અનુવાદિત, સૂચિત અથવા પરતંત્ર. ’

‘અને એ બધીયે ચાંદનીમાં આવી ગયેલી ?’

‘ચાંદની ઉપરાંત ગુજરાત, સમાજજીવન વિગેરેમાં પણ આવેલી. એકાદ બે નવીયે છે. ’

‘એમ ! બધી વાર્તાઓ એકજ ઢબની હશે. ’

‘નારે ના ! કેટલીક સામાજિક છે, કેટલીક ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓ છે, એકાદ હાસ્ય રસનો ‘સ્કેચ’ પણ છે. ’

‘ત્યારે તો બે ત્રણ જાતની વાનીઓ ખીરસી છે એમજ કહોને. ’

‘હાસ્તો. સૌના રસાસ્વાદ કયાં સરખા હોય છે ? જેને જે ભાવે તે ખરૂં. ’

‘ ટુંકી વાર્તાઓને તમે વિનોદનું જ સાધન માનો છો ?’

‘ એ એકલું વિનોદનું સાધન ગણીએ તો તો થઈ રહ્યું ! સમાજને ઉંચે ચઢાવવાની, એની મનોવૃત્તિ કેળવવાની અને બુદ્ધિ ખીલવવાની એનામાં કળા ન હોય તો એનું સર્જન સાર્થક નથી થતું. ’

‘ એ દૃષ્ટિએ તો ટુંકી વાર્તાઓ ઘણી મહત્વની ગણાય. ’

‘ જરૂર. આપણે ત્યાં પણ એ દૃષ્ટિબિંદુ સર્વમાન્ય થતું જાય છે એ આનંદની વાત છે. ’

‘ આમાં પણ તમારાં ચિરંજીવ પાત્રો, ડૉ. નટવર, જયંતરાય ને પ્રાણશંકર પંડિતજી આવે છે ખરાં કે ?’

‘ કેટલેક ઠેકાણે આવે છે. જ્યાં જ્યાં નટવર હોય ત્યાં ત્યાં જયંત કે પ્રાણશંકર પંડિતજી હોય જ. ’

‘ યત્ર યોગેશ્વરોઽકુળ્ય યત્રપાર્યો ઘનુર્ધર । તત્ર શ્રી વિજયોર્મૂતિ । એની માફક જ !’

‘ જરૂર. એમની મૈત્રી અખણ સૌભાગ્યવતી છે. ’

‘ અને નટવર એ તો તમારૂં જ પરિવર્તિત નામ છે ખરું ને ?’

‘ એ તો Open Secret છે. ’

પ્રાણુવાન સાહિત્ય
કેવું હોય તે જોવું અને જાણવું હોય
તો આ ચેતનવંતાં પુસ્તકો વસાવો

સંસારલીલા

લેખક : શ્રી મદુભાઈ કાંટાવાળા

સાહિત્યના વિદ્વાન તંત્રીએ લખેલી ચેતનવંતી નવલિકા-
ઓના બે સુંદર સંગ્રહો. દરેકમાં ત્રણસો ત્રણસો પાનનું
વાંચન, અત્યંત કળાયુક્ત ચિત્રો, મનોહર મુદ્રણ. પાકાં
સોનેરી પુઠાં છતાં દરેકના રૂ. ત્રણ

વાર્તાવિહાર

લેખક : શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

ગુજરાતના શિષ્ટ અને સમર્થ લેખકનો કળામય અને
પ્રાણુવાન વાર્તાસંગ્રહ : અદ્ભૂત કળા કૃતિઓ. અદીસો
પાનનું વાંચન, સુંદર છપાઈ, પાકું સોનેરી પુઠું, ગુજરાતના
અગ્રગણ્ય સાક્ષરના પ્રવેશક સાથે

ત્રણેય પુસ્તકોમાં—

રસ ગળે ને કટકા પડે એવી
સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ પીરસી છે.

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણ સીટી

જો તમારે તમને મનપસંદ રૂ ૩-૮-૦ નું
મનોરમ્ય પુસ્તક ભેટ મેળવવું હોય તો

બહુ રૂ પી

ના એક વર્ષના આહક થાઓ. ગમે ત્યારથી આહક થઈ શકાય છે. આહકને એક વર્ષમાં કુલ બાવન ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓ, એક યા બે ચાલુ વાર્તા, અન્ય સાહિત્ય વગેરે મળી ૨૨૮૦ પૃષ્ઠનું ભરચક વાચન, ઉપરાંત નીચેનાં બે પુસ્તકોમાંથી તે પસંદ કરે તે લગભગ ચારસો પાનાંનું એક પુસ્તક ભેટ મળે છે.

સ્નેહલભની સુંદરી વિલાસમાં વિનાશ

તમે જાણે સંસારનું મનોરમ્ય રેનોલ્ડઝની એક ઉચ્ચ ક્રાંતિ-ચિત્ર નજર સમક્ષ નિહાળતા ની આદર્શ અદ્ભુત નવલ-હોએવી ભાવવાહી નવલકથા, કથાનો સુંદર અનુવાદ.

આ બન્ને નવલકથા પાકા કાપડનાં પૂઠાની, સોનેરી અક્ષરોવાળી છે. સુધડ છપાઇ. ઉચા એન્ટીક કાગળ અને કાઉન સાઇઝની છે. દરેકનું મૂલ્ય રૂ ૩-૮-૦

હજી સુધી પણ જો તમે 'બહુ રૂ પી' ના આહક થયા ન હોય તો હવે એક પોસ્ટકાર્ડ લખી તુરત આહક થઇ જાઓ અને ઉપરનાં બેમાંથી ગમે તે એક પુસ્તક મોકલવાનું લખો.

વાર્ષિક લવાજમ હિન્દ આર્ટ રૂ. ૪-૧૪-૦

પરદેશ આર્ટ ૧૦ શીર્ષિક

પરદેશ વી. પી. થઇ શકતું ન હોવાથી ત્યાંના આહકોએ પોસ્ટલ ઓર્ડરથી શ્રી. ૧૦ મોકલી આપવા.

વ્યવસ્થાપક 'બહુ રૂ પી' રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

તમારે લોહી વધારવું છે ?
 લેભની બેચેની મટાડવી છે ?
 મગજને તાજગી આપવી છે ?
 તે

હાસ્ય વિહાર

લેખક : શ્રી ધનમુખસાલ કૃષ્ણસાલ મહેતા
 અને

પ્રાણશંકર પંડિતજી નાં પરાક્રમો

લેખક : શ્રી. નાગરદાસ ઈ. પટેલ
 ગુજરાતના બે જાણીતા લેખકોનાં
 આ પુસ્તકો આજેજ મંગાવો ને
 વાંચવા માંડો

ગમે તેવી રોતી સુરતને હસતી સુરતમાં ફેરવી
 નાખવાના. ધુવડ જેવા ગંભીર ડાયાને ખડખડાટ હસા-
 વવાની ને ખાધું પચાવવાની એમનામાં અજબ
 જેવી તાકાત છે.

મગજને તાજગી આપવી, લોહી વધારવું, લેભની બેચેની
 મટાડવી, ગાભીરનાં સોજા ઉતારવા, નાકનું ચઢેલું ટીચકું
 મટાડવું, જિવેલીયા મોઢાનો દેખાવ દૂર કરવો, ખાધું પચાવવું ને
 દિલને ને દેહને પ્રકૃષ્ણતકરવાં એ એમને મન રમત વાત છે.
 અજીર્ણ અને ખડબજી અનેક રોગનાં મૂળ છે ખડખડાટ
 હસવાથી એ બન્ને મટે છે ને રોગનાં મૂળ કપાય છે.

ખડખડાટ હસાવવાની આ બે અજબ જડીબુટ્ટીઓ

આજેજ વસાવો ને રોગને મટાડો

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો : બે રૂપીયા
 હાસ્ય વિહાર :: :: ત્રણ રૂપીયા

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણસીટી

વ્યો મ વિ હાર

એક રસિક કાવ્યસંગ્રહ

*

ગુજરાત એને શી રીતે સત્કારે છે ?

આખો સંગ્રહ શૃંગાર રસના મધુર સ્પર્શથી રંગાયો છે. ભાવો સારા, ભાષા મધુરી, શબ્દો મીઠા એ જેટલે અંશે સફળતા બક્ષે તેટલે અંશે રા. નાગરદાસની આ કવિતા સફળ થઈ છે. રા. નાગરદાસની કવિતાની ભાષાની બબક આંછ નાંખે એવી છે.

સાહિત્ય

કિં

મ

ત

મા

ત્ર

એ

ક

રૂ

પી

એ

પ્રસ્તાવનાને સ્થાને સંવાદમય પરિચય એ ‘વ્યોમવિહાર’ની નવીનતા કહી શકાય. શ્રી. નાગરદાસ પટેલ ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓથી જાણીતા થયા છે તે પહેલાં ‘શશિકલા અને ચૈત્રપત્યાશિકા’ ના સુંદર અને સમૃદ્ધોદી અનુવાદ દ્વારા તેમજ ખીજ કૃતિઓ દ્વારા એમણે કવિતાદેવીની સારી આરાધના કરી છે. આ સંગ્રહ પ્રધાન પછે શૃંગારરસને પોષી રહેો છે. થોડાંક કાવ્યો દેશભક્તિ ભર્યા પણ સંગ્રહમાં છે અને તે ખરેખર હીપી હૈં છે..... ગુજરાતી

શ્રી. પટેલની કલ્પના ન્યાં ન્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં કાવ્ય ભર્યું ચિત્ર પ્રકટાવે છે. શબ્દોથી ચિત્ર ઉભુ કરવાની તેમની શક્તિ અજબ છે. ટ્યુકડી ચાર લીટીઓમાં એકું સુંદર ચિત્ર પ્રકટાવે છે કે તેઓ આપણા અતિ પ્રખ્યાત કવિઓથી આગળ પડતા લાગે છે. સંસ્કૃત કવિઓની પ્રેરણા અંગે જો રંગાઈ આવે છે તે વખતે શ્રી. પટેલની કવિતા વિશુદ્ધ આર્યાસચું પવિત્ર દર્શન કરાવે છે ને સંસ્કૃતના એ મનોરમ્ય પ્રદેશ પાસે લઈ જાય છે આમાંજ તેમની મહત્તા છે. તેમનાં ટ્યુકડાં કાવ્યો હેરત પમાડે એટલી સફળતા છતી જાય છે. . . . સમાજજનન

બહુરૂપી કાર્યાલય રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

જયંતનું નામ જાણીતું છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જયંતનું નામ જાણીતું છે.
એની પરાક્રમકથાઓ સાથે ચેટભરીને વખાણી છે.

જયંતનાં

અદ્ભૂત

પરાક્રમે

૨-૮-૦

જયંતનાં

જખખર

સાહસો

૪-૦-૦

જયંતની

સાહસ

કથાઓ

૨-૮-૦

કાળને

કિનારે

૨-૮-૦

આવાં ચેતનવંતા પુસ્તકો આજ સુધી ભાગ્યેજ
પ્રકટ થયા હશે. આજેજ મંગાવો

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વહવાણસીટી

*
વાર્તાઓ સરિતાના વહેણની માફક વહે જાય છે,
સ દ્વય વાંચકનાં હૈયાં હલાવી મૂકે છે. પુસ્તક
એવું રસિક અને અટપટા પ્રસંગોથી ભરપૂર છે કે
તે વાંચવાની શરૂઆત કીધી કે ક્યારે પુરૂ કરીએ
એ તાલાવેલીમાં તો ખાવાનું અને ઉંઘવાનું વિસરી
જઈએ. મગજ શક્તિના વિકાસને તાલીમ આપે
એવી અદ્ભૂત રસ ઝરતી વાતો છે.

†
વાતોનો વેગ ખુબ રાખવો, પણ બેઠ ધીમે ધીમે
કે છેવટે ખોલવો. શૈલી હળવી રાખવી પણ તેને
રમતીયાળ બનાવવી, શૈય અને સાહસને ગ્રેમ
અને કથાથી જરા વધારે સહેલાઈથી શરવી
શકાય તેવાં બનાવવાં, એવી એવી ખુબીઓ આ
ગ્રંથમાં તમે જોશો.

*
મગજશક્તિના વિકાસને તાલીમ આપવી, સમજ
શક્તિ વધારવી શ્રવનની ગુણો ઉકેલવા જેવી
બુદ્ધિની તિક્ષ્ણતા બક્ષવી એ ગુણો જયંતકથાઓ
ધરાવે છે અને એ એમની નવીનતા છે. દરેક
કથા એક અણુમૂલા રત્ન જેવી છે.

†
ખૂન પકડવા માટે જયંત કેવાં પરાક્રમે કરે છે
ને કેવા બેઠ ભરમે ખૂભે છે તે આ પુસ્તક રજૂ
કરે છે. લેખકની વચ્ચે શક્તિ અજબ છે.

*

સ્ત્રીયો

આ ભાઈસાહેબને જ્ઞેયા ?

આપણા એ

પીતરાઈ પ

ણ સુધર્યા

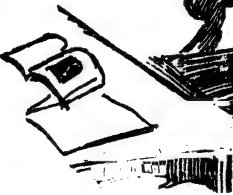
લાગે છે. એ

પણ ખાસ્સા

અક્કલના

ઈસ્કોતરા

થયા લાગે
છે.

એમનાં

પરાક્રમે

જરૂર

વાંચવા

જેવાં છે.

ખા

ખાખા

ને બાળકો

ત્રણેયને

હસાવે

એવાં એ

સુંદર છે.

卐

એની નકલો એ મહિનામાં ચપોચપ ઉપડી ગઇ એટલે બીજી
આવૃત્તિ છપાવી છે: બાળકો એના પર તૂટી પડે છે
આટલાં બધા ચિત્રોવાળી ફક્કડ વાર્તા આજસુધી ભાગ્યજન
બહાર પડી હશે.

卐

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણ સીટી

આપને ત્યાં બાલગોપાલ છે ?

એમને શી રીતે રીઝાવશો ?

એ ઘરના દેવોને રીઝાવવા આટલું તો વસાવો

બાલ વિનોદ

પરીઓનો પ્રદેશ

બાલ સાહિત્યના બે સમર્થ લેખકોએ તૈયાર કરેલાં

બે બહુમાન્ય સુંદર અને સચિત્ર પુસ્તકો

ગુજરાતના બાણીતા માસિકપત્ર સાહિત્યનો આ એકજ

અભિપ્રાય એની ઉત્તમતા પુરવાર કરેછે

બાલ વિનોદ આની અંદર બાળ વાર્તાઓ અને પરીકથાઓ આપેલી છે. ચિત્રો વાર્તાને બંધ બેસતા છે અને વાતો શૈર્યની તથા અમત્કારની છે. અમત્કારે બનતા હોય કે ન હોય પણ બાળકોને એવા અમત્કાર આવે તોજ વાતો ગમે એ અમે અનુભવથી કહી શકીએ છીએ. વળી એ બાળકોને નીતિના અને શૈર્યના માર્ગમાં પ્રયાણ જરૂર કરાવશે.

આમાં પણ બાલ વાર્તાઓ અને પરીકથાઓ છે અને ચિત્રો વિગેરે બાલવિનોદની માફક છે. કેટલીક વાતોને હાસ્યરસ ઉંચા પ્રકારનો હોવા છતાં અંદર મર્મનો અંશ છે અને હાસ્યરસ વાતની શરૂઆતથી ઠેક સુધી જળવાઈ રહે છે. અલબત્ત, એ હાસ્યરસ કોઈક વખત પ્રકટ ને કોઈક વખત સ્થુલ પણ નિર્દોષતાથી રંગાયેલા બાળકોને હસાવીને વાતની ભેડે બેસતો હોટ સુકી હોડી જતો માલમ પડે છે અને એ હાસ્યરસને પોષે એવી પાત્ર ભેદ પ્રમાણે પ્રસંગભેદ પ્રમાણે શૈલી યોજવામાં લખનાર ઠપ્પતીને સંપૂર્ણ ફતેહ મળી છે.

બન્ને પુસ્તકો બસો બસો પાનાનાં દળદાર, સોનેરી કપડાના

પુંઠાનાં અને સુંદર ચિત્રોવાળાં છે: દરેકના રૂપિયા બે

પુંખલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણ સીટી

નાગરદાસ ઇ. પટેલ

નાં બી જાં પુ સ્ત કે

જ્ઞ

નવવલ્લરી : અલંકાર શાસ્ત્ર	૨—૮—૦
શશિકલા : પ્રેમકથા ને કાવ્ય	૨—૦—૦
સફેદ ઢગ : હિટેકટીવ નવલકથા	૪—૦—૦
કાળને કિનારે : નવલકથા	૨—૮—૦
જયંતનાં અદ્ભુત પરાક્રમે	૨—૮—૦
જયંતનાં જળખર સાહસો	૪—૦—૦
જયંતની સાહસ કથાઓ	૨—૮—૦
પ્રાણુશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમે	૨—૦—૦
વ્યોમવિહાર : કાવ્યસંગ્રહ	૧—૦—૦

*

સુમતિ નાગરદાસ પટેલ

અને નાગરદાસ ઇ. પટેલ

નાં બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકો

જ્ઞ

અમારી વાર્તાઓ	૦—૮—૦
અમારી બીજી વાર્તાઓ	૦—૮—૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	૦—૧૨—૦
અજીત	૦—૧—૦
પરીઓનો પ્રદેશ	૨—૦—૦
બાલવિનોદ	૨—૦—૦
રતનાંથો	૦—૩—૦
મોતીથો	૦—૩—૦

*

હ વે પ છી પ્ર ક ટ થ શે

જ્ઞ

મણિ	૦—૩—૦
Indian Fairy Tales & Focklore	૨—૦—૦

૧૬૧૮૧

૨ ખ ડે લ

અને બીજી વાતો

અનુક્રમ

૧ રખડેલ	૧
૨ પરિવર્તન	૧૪
૩ રૂબી	૨૪
૪ પ્રિયતમાનું પ્રેતસાહન	૩૪
૫ પંડિતજીની હરિકાઈ	૪૬
૬ એક મહાપ્રશ્ન	૫૬

૭ ઉપા રસિક . . .	૮૩
૮ શનિનો એકકો . . .	૮૮
૯ કુંપટન રણજીત . . .	૯૬
૧૦ હાસીનો હાથ . . .	૧૦૪
૧૧ રજા . . .	૧૧૫
૧૨ ઝળકતુ ચોઘડીયુ . . .	૧૨૧
૧૩ મણિકુંવર . . .	૧૩૨
૧૪ માતાનું ધન . . .	૧૪૪
૧૫ ઘુંઘટવાળી . . .	૧૫૩
૧૬ રેતીમાં પગલાં . . .	૧૭૩
૧૭ ઠહેમનું આરદાન . . .	૨૧૬

卐

રખડેલ

‘પાંડુ, બગ ઇતિકયા દાર કોણુ ઠોકતાત’ સર નથુ-
ભાઈએ પોતાના ઘાટીને કહ્યું.

સર નથુભાઈ ટેકચંદ મુંબાઈ ના બડેખાં હતાં. તેમનું કામ
ને નામ જગ જાહેર હતાં ગરીબીમાંથીએ ગળ્ગર થયા હતા. પહેલાં
તે કાપડની ફેરી કરતા પછી સીતારો પાધરો, તે હમણાં એવી તથ્ય
કરોડની આસામી થઇ પડ્યા હતા !

અલબેલી મુંબાઈ નગરીમાં સંપૂર્ણ સુખી કાઇક જ હશે ! કાઇ
માન જૂખું, કાઇ ધાન જૂખું, કાઈ કામ જૂખું, કાઈ રામ જૂખું !
સર નથુભાઈને ખીજી જૂખ હતી. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને દરાવાય
એવી અકબની.

સર અમથાલાલ આડાલાલની સાથે એમને અણુબનાવ હતો. કારણે જોઇએ તો નજીવ, પણ બેઠે જબરા ઝેંટી. દોઢ રૂપીઆની વાત પાછળ હાથ કાટ'માં હજારો રૂપીઆનાં પાણી કરનાર પૈસા-પાત્ર નબીરાની વાતો ક્યાં નથી સાંભળી ! આ પણ એવુંજ કાંઇક નજીવું હતું પણ પછી તો વિરોધ વધતો ચાલ્યો અને આખીએ ઝુંબાઇ એ વાત પાછળ ગાંડી બની હતી. આજે સર નથુભાઈએ આમ કહ્યું ને કાલે સર અમથાલાલ આમ કરશે કે પછી આજે સર અમથાલાલે આ પરાક્રમ કહ્યું ને કાલે સર નથુભાઈ ફલાણું મહા-ભારત કામ કરશે એની એજ વાત. જ્યાં જવ ત્યાં. પાયધુની, જીલેશ્વર, ગિરગામ કે માંડવી, કોટ કે સીવરી બધેય એકની એકજ વાત.

ઝુંબાઈગિરા એક વાત પાછળ જ્યારે આફુ ખાઇને મડે છે. ત્યારે બસ બીજી વાતજ ન કરે !

અને આ બે બડેખાંની લઢાઈમાં તેમને મઝા પડતી, સર નથુભાઈ ટેકચંદ મૂળ અમદાવાદના; પણ નસીબ અજમાવવા દોરી ભોટો લઈને ઝુંબાઇ આવેલા. તેમને એક બાઈ હતો. તેને થોડાક દીકરા હતા. કેટલા તે તો તેમને બબર ન હતી પણ એટલું યાદ હતું કે મોટો દીકરો ચીમન વડોદરા કોલેજમાં ભણતો હતો.

‘ શેઠ, કાણી પોરા આલા આહે ’ પાંડુએ આવીને કહ્યું.

‘ લેયાલા સાંગ. ઇતકયા ખંટખટ કેસાલા. ત્યાલા ડંડા-મારૂંન કાઢાયલા સાંગ ’ એમ કહીને શેઠે પોતાની સોનાની મુઠ વાળી મુંદર લાકડી પોંડીને આપી.

‘ એ એજ હરામખોર હોવો જોઈએ ! રખડેલ ! સંભ રખડેલ ! મેં ના લખી હતી, છતાં આવી મુઓ. ’ સર સા-હેબ બબડયા.

થોડીવારમાં નીચે સંડાસંડ ૪૮કો પડવાનો અવાજ આવ્યો, આજીબાજી પચીસેક માણસ એકઠાં થઇ ગયેલાં હતાં કારણકે પેલા

જીવાનને જ્યારે લેયાએ અટકાવ્યો ને તેના દેખતાં બારણાં બંધ કર્યાં ત્યારે તેણે ખૂમાખૂમ કરવાથી જતા આવતા લોકો ત્યાં ઉભા રહ્યા હતા. માણસોનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ પણ શેઠના કાને અથડાયો.

જરાકવાર પછી તેમની અન્નયણી વચ્ચે હાથમાં તેમની સોનાની મુઠવાળી સોટીના કકડા લઈ એક જીવાન એમના ખંડમાં દાખલ થયો. તેણી શરીરે તેલ ચોળાવતા હતા, અને પાંડુ પાસે બેઠો બેઠો તેલ ચોળતો હતો.

‘હું ધણેજ દીલગીર છું કે સાહેબ, આપના માણસને વિવેકનો પાઠ શીખવતાં મ્હારાથી આપને જરાજેતું તુકસાન થઈ ગયું છે !’ તેણે ઠડે કલેજે જરા પણ ગભરાયા સિવાય કહ્યું.

સર સાહેબે તેના તરફ કરડી આંખે જોયું. તેતો એને જોઈને જ છક થઈ ગયા હતા. તેમણે ધાર્યું હતું કે લેયાએ એને ઠીક શીખામણ આપી હશે પણ અહીં તો કાંઈ ઉલટુંજ થયું હતું, લેયો પ્રસાદ આપે તે પહેલાં તેનેજ આ બાઈસાહેબે વિવેકનો પાઠ શીખવ્યો હતો અને સર સાહેબની સોટી પર મહામંત્ર કુંડા એકમાંથી અનેક રૂપ આપ્યા હતાં.

‘તુંજ ચીમન કે ? મ્હારો બનીજો ?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘જી હા. સાહેબ !’

‘તારે માટે મને વડોદરાથી ધણો ખરાબ રિપોર્ટ મળ્યો છે.’

‘વાત ખરી છે, કે મ્હારા સંબંધે રિપોર્ટ ખરાબ છે !’

‘બહુ ખરાબ કહેવાય !’

‘મહેં પણ બેયું; સાંભળ્યું છે.’

‘અહીં કેમ આવ્યો ?’

‘મ્હારા નોમદાર કાકા સાહેબને મળવા.’

‘અને તે આવી રીતે ? મ્હારા બારણાંમાં જ ધાંધળ કરીને અને લેયાને ફટકાવીને ?’

‘હાથ.’

‘તને મ્હારો કાગળ મળ્યો હતો ?’

‘હાથ.’

‘મ્હારે તને મળવાની મુદ્દલ ઇચ્છા નથી એમ તો મ્હેં લખ્યું હતું—’

‘હાથ.’

‘તારા જેવા ગધેડા સાથે લાંબી લપાલપ કરવાની મ્હને ઇચ્છા નથી. ચાલો, માપી જવ.’

ચીમન હસ્યો અને બોલ્યો:

‘એટલા ઉતાવળા થવાની જરૂર નથી સાહેબ !’

‘ખરેખર ! તારા જેવા દીકરા માટે મ્હારા બાઇને હું અભિનંદન—’

‘પરિચય વધ્યે તે તો કહી શકાય.’

‘મ્હારે તારો પરિચય પણુ નથી જોઇતો. જાને આપ ! જતો હોય તો—’

ચીમન હસ્યો. તેનો જવાનો વિચાર ન હતો.

‘કાકા સાહેબ, આપને મ્હારે મ્હારો પરિચય કરાવવો છે. હું એક તો હઠીલો છું અને તેનો આપને પરિચય કરાવી દઉં.’ એમ કહીને તેણે પાસે પડેલી ખુરસી ખેંચી લીધી અને બેઠો.

‘ત્યારે તું નહીં જાય ?’

‘નાથ.’

‘ખાંડુ, જા તો પેઢી પરથી પડાણુને બોલાવી લાવ તો.’

‘એ સલાહકારક નથી, તેને બરાબર મેથીપાક મળશે.’

‘હું મારી જાતે તને ધક્કા મારી બહાર કાઢી મુકીશ.’

‘જોઈએ તો અજમાવી જુઓ પણુ આપનામાં એ તાકાત નથી. અલગત તમને હાથ અડકાવવા જેવો અવિવેક હું નહિ વાપરું. પણુ એ લાંબી ભાંજગડમાં ઉતરવા કરતાં મ્હારી સાથે અર્ધો કલાક વાત કરતાં શી હરકત આવે છે ?’

સર સાહેબ હસ્યા. આ સંજોગોમાં તેમ કયાં સિવાય છૂટકોજ ન હતો. તેમને પોતાની જુવાની સાંભરી. જુવાનીનાં તોફાન યાદ આવીં. આખાદ એવીજ હડીલાઈ ! ફૂળનો વારસો ચીમનમાં સંપૂર્ણ હિતર્યો હતો.

‘ચાલ કહેવા માંડ જે કહેવું હોય તે, તને મળવા કરતાં હજાર બીજાં જરૂરી કામો મ્હારે કરવાનાં છે માટે જે કહેવું હોય તે ટુંકામાં પતાવજે. આજે ગવર્નર સાહેબની લેવીમાં જવું છે. અને તેને લઈને ધાંધલ છે. બોલ તારે શું બોધ્યો છીએ ?’

‘પાંચ હજાર રૂપિયા.’

‘ખરેખર ! એટલા બધા ?’

‘જી હા. અને શેઠ નારણદાસ ઉપર ભલામણપત્ર. તેઓ આપના મિત્ર હોવાની મ્હને ખબર મળી છે.’

‘કારણ કાંઈ ?’

‘વાત એમ છે કે મ્હારે એમની સ્ત્રીનેમા શ્રીદમમાં એકટર તરિકે કામ કરવું છે. ધંધો નવો છે ને મ્હને ખાત્રી છે કે તેમાં પડ્યા પછી હું ચાર્લી એપલીન કે ડગલાસ ફ્રેન્ચેન્કસ જેવું નામ કાઢીશ.’

‘વાત તો મઝાની ! સ્ત્રીનેમાના એકટર થવું છે ! અને તેમાં મ્હારી મદદ ! મ્હારા બાઈ પાસેથી પછી શા શિરપાવની આશા રાખવી ? ભલા માણસ, પાછો વડોદરે જ ને અભ્યાસ ચાલુ રાખ. મન્ટરમાં છે ને ? બી. એ. થઈને આવજે.’

‘અશક્ય !’

‘કારણ કાંઈ ?’

‘હજી પરમદિવસેજ મ્હારે પ્રીન્સીપાલ ઓફ સાહેબ સાથે વાત થઈ હતી. અને છેવટે એમણે જણાવ્યું હતું કે વડોદરા કૌલેજ મને વધારે વખત ભણાવી શકે એમ નથી.’

‘લીધું નાળીયેર ?’

‘ જી હા. ’

‘ અને આ તારી રખડેલ વૃત્તિ અને મૂર્ખાઇનું પરિણામ ? ’

‘ એમ ખરું તો ખરું. ’

કાંધપણુ દૂપાખ્યા સિવાય ચીમનને વાત કરતો જોઇ સર સાહે-
બને તેની સાથે વધારે વાત કરવાનું મન થયું. પાણી કરતાં લોહી
જાડું છે એવી ઈંગ્રેજીમાં કહેવત છે એ ન્યાયે કાંઈ જાણ પણુ
ઉપજાયું.

‘ આટલા બધા પૈસા શું કરવા જોઇએ છીએ ? ’

‘ હું કાલેજ છોડું તે અગાઉ મિત્રો પાસેથી લીધેલી રકમે
આપવા. ’

‘ દેવું ક્યું છે ? તારો બાપ કાંઈ એટલો પૈસાપાત્ર નથી ! ’

‘ અને તેથી તો હું આપની પાસે આવ્યો છું. ’

‘ અને હું તારી રીતભાત ને ચાલચલણથી સાવ અનણ્યો છું ! ’

‘ અનણ્યા ? નહિજ. તમને મહારા વિષે રિપોર્ટ મળે છે, એ
મેળવવા જોટલી તમને કાળજી છે. તમે મહારા સગ્ગા કાકા છો પછી
અનણ્યા કેમ કહેવાવ ? વધારે કહું ? મહારી જીંદગીનો આદર્શ
તમેજ છો. તમારે પગલે હું ચાલવા માગુ છું. ’

‘ આ રીતે ? પાંચ હજાર માટે મહારી આવી ખુશામદ કરવાની
જરૂર નથી તું ઘર બૂલ્યો લાગે છે ! હું તો તને રાત્રી પાંચ પણુ
નહિ આપું. ’

‘ અલબત્ત, જો આપ ન આપી શકો એમ હોય તો— ’

‘ ન આપું એવી સ્થિતિમાં છું એમ ક્યાં કહું છું ? મહારી
આપવાની ઇચ્છા નથી. ’

‘ આપો એવી સ્થિતિમાં છો તો આપશોજ. મહારી ગણુત્રી
બૂલ બરેલી ભાગ્યેજ હોય છે. ’

સર સાહેબ હસ્યા. તેમને વાતમાં રસ પડતો લાગ્યો.

‘વાહ ! શી ગણતરી કરી છે ? તેં કેમ ભણ્યું કે હું તને એટલી મોટી રકમ એમ આપી દમશ ?’

‘કારણ કે એ મ્હારી ગણતરી છે સાહેબ ! એ રકમ મ્હારે મફત નથી જોઇતી. એ બદલ હું આપને એ કરતાં વધારે કિંમતનું કામ કરી આપીશ.’

સર સાહેબે અબજબીમાં એના મોં સામું જોયું.

‘ધાપ મારે છે કે ?’

‘ખીલકુલ નહિ. મ્હને એવી ટેવ જ નથી.’

‘તો પછી તું એમ કહેવા માગે છે કે તારું એ કામ મ્હને પાંચ હજાર કરતાં વધારે કિંમતી હશે ?’

‘જરૂર.’

‘એમ ? તો પછી એવું તે કયું કામ છે ?’

‘સર અમથાલાલને સમાજની નજરે હલકા પાડી દેવાનું. દરેક જણ તેની મુખાંધ પર હસે એવું કાંઇક.’

સર સાહેબની નવાઇનો પાર ન રહ્યો ! જે કરવાને તેઓ અશક્ત હતા, તે આ ઉગતો જુવાન કઇ રીતે કરી શકશે ? અને ખરેખર એ કામ કરનારને તેઓ પાંચ નહિ પણ પચીસ હજાર આપવા તૈયાર હતા. એવા શત્રુને મૂર્ખ બનાવી તેની મુખાંધ પર મુખાંધ નગરીને હસાવે એ તો એમની હથેળીમાં ચાંદ બતાવવા જેવું હતું.

‘અને આ ધરાદાથીજ તું વડોદરેથી આવ્યો ?’ જરા વારે તેમણે પૂછ્યું.

‘જી ના. કાલેજ હું એને મળ્યો. મ્હને એના માટે ચીઢ મળી છે અને તેના એને બદલો આપવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે.’

‘એને ક્યાં મળ્યો ?’

‘હોર્ગિંગ ગાર્ડન્સમાં’

‘હીક. તારા જેવા જુવાન માટે એ સ્વાભાવિક છે.’

‘અને સર અમથાલાલ ત્યાં હતા. એમની સાથે એમનો પેલો મિત્ર છાટુભાઈ પણ હતો. બંણાને તેણે કાલે હેરાન કર્યા. મહેને પણ છાટુભાઈનો ધક્કો વાગ્યો, મહેં એનો પૂરેપૂરો બદલો આપવાનો ત્યાંજ નિશ્ચય કર્યો.’

‘ઠીક થયું કે તેં કાલેજ કાંઈ ન કર્યું. એણે તને મહાપ્રસાદ આપ્યો હોત.’

‘બનવા જેવું ચે ખરૂં અને ન બનવા જેવુંયે ખરૂં.’

‘એમ કેમ ?’

ચીમન હસ્યો.

‘છાટુભાઈના ગુરૂ કરતાં મહારા ટ્રોફેસર હજાર દરજ્જે થી જાય એમ છે. જે દાવ મહેને આવડે છે તે એને નહિ જ હોય. પણ કાલે મહેં એ સહી લીધું એ ઠીક કર્યું. સાંભળવા મુજબ એ રીતે એ દરજ્જા તોફાન કરે છે.’

‘તારો કંઈ રીતે કામ લવાનો વિચાર છે ?’

‘એ મહેં નક્કી કરી રાખ્યું છે અને તે કામને જણાવવાની ધરજ નથી. મહારૂ લક્ષ્ય કોઈપણ રીતે સર અમથાલાલની મૂર્ખાઈ અને છાટુભાઈની નામદાઈ પર મુંબાઈ નગરીને હસાવવાનું છે.’

છાટુભાઈની નામદાઈ ? એના જેવો પહેલવાન ખીજો કોઈ નથી. બલાબલાને એણે હરાવ્યા છે !’

‘મહારા સિવાય.’

‘અને તારા આ પરાક્રમથી હું ખુશ થઈશ એમ તેં કેમ માન્યું ?’

‘આપની આ દુશ્મનાવટની વાતની મહેને ખબર હતી અને તેનાં નજીવાં કારણોય હું જાણતો હતો એટલે પછી આ જાતનું કોઈપણ કામ આપને રાજી કરવાને પૂરતું હતું.’

‘વાહ ! ત્યારે તો અનુમાન અને ગણતરીમાં તું ઘણો કુશળ

લાગે છે !’ સર સાહેબે હસીને કહ્યું. ‘પણ તું આ પરિણામ કંઈ રીતે લાવવા માગે છે તે તો જરા કહે—’

‘એમ કહો કે આપને હજી વિશ્વાસ નથી આવતો.’ ચીમને સર સાહેબને ટાણો મારતાં કહ્યું. ‘ઠીક, વાત એમ છે કે સર અમથાલાલને કોઈ લાવણ્યવતી સુંદરી પોતાને પરણવાનો ફાલ તોડવા માટે જાહેરમાં ઉધડો લઈ નાખે અને પેલા છોટુભાઈને પણ તે સ્ત્રીની કોઈ સગી થોડો ધણો માર ખાઈ લોકોની દીક્સોજી પોતાના તરફ ખેંચી ધીરે રહી છોટુભાઈને સારી પેઠે આદાપાક ખવાડે તો ? આમ થાય તો બેઉની રેવડી દાણા દાણુ થઈ જાય ને છાપાંઓ તથા લોકોને બેઉની મૂર્ખાઈ અને નામદાઈ પર હસવું આવ્યા સિવાય નજર રહે.’

‘પણ એવી કોઈ સ્ત્રીને તું ઝાળ્યો છે ?’

‘હું ધાઈ છું કે એ બધી ગોઠવણ હું કરી ચકીશ.’

‘વાહ ! એવું જો કાંઈક થાય તો પછી પૂછવું જ શું ? પણ એના પરિણામની આગળથી પાંચ હજાર જેટલી કિંમત—

‘શું ? આપ ત્યાં જાતેજ હાજર રહીને આંકજોને.’

‘જો એમાં હું બરાબર કસીશ.’

‘મારવાડી થજોને ! કાણુ ના કહે છે ? મહીનાઓ સુધી સર અમથાલાલને મોંદું બતાવવું બારે થઈ પડશે ! પણ તે સૌ પછી થઈ રહેશે. આપને આપવા જેવી સૂચનાઓ પહેલાં આપી લઉં.’

‘મ્હને ? શી વાત કરે છે ? મ્હારે એ કામમાં કાંઈજ ભાગ લેવો નથી.’

‘કેમ બૂલી જવ છો ! કિંમત તમારે આંકવાની છે એટલે તે પ્રસંગે હાજર તો રહેવું જ જોઈશેને !’

‘પણ હું કાંઈ જ ભાગ નહિ લઉં.’

‘તે હું ક્યાં કહું છું ! આપ ઠીકે કહેજો બધું જોયા કરજો.’

‘બલે. ચાલ બોલી નાખ તારી સુરીઆણી સૂચનાઓ.’

‘આપે આજે સાંજના હિંગોંગ ગાર્ડન્સમાં આવવું અને ન્યાં બેંડ છે ત્યાં આગળ પડેલા બાંકડાઓમાંના એકાદ પર બેસવું, ને જે સાય તે ધ્યાન દઈને બેવું.’

‘ભલે એમ કરવાને મહેને હરકત નથી. તારા ફળદ્રુપ ભેળ માટે મ્હારે હવે વિચાર ફેરવવો પડશે.’

‘મ્હેં તો કહ્યું જ હતું કે પરિચય વધ્યે માણસ ઓળખાય.’

*

‘શેઠજી સાહેબ, મ્હારી શીરીને આપેલું વચન કાંય બૂલી જાયો છ ! એને કાંય નિરાશ કરોછ ! એને રખરાવો ના—’

એક પારસી પ્રાઠ યુવતિ સર અમથાલાલને હિંગોંગ ગાર્ડન્સ માં પગે પડી વિનવતી હતી. તેનાથી થોડે દૂર એક સૌંદર્યવતી પારસી કુમારિકા ઉભી હતી. એનું સૌંદર્ય એનમુન હતું.

સર અમથાલાલ અને તેના સામ્રીત છોટુભાઈથી ધણીએ માણસો કંટાળેલા હતા એટલે આ દેખાવ જોઈ ધીરે ધીરે લોકો એકઠા થવા લાગ્યા. મુંબાઈની પચરંગી પ્રજાની એ એક ખાસીયત છે કે જરા જેવું જોવા જણવાનું હોય તો એકદમ અનેક માણસ એકઠા થઈ જાય ! કાંઈ મીસ્તર પોતાની પ્રિયતમાને લઈ દૂરવા ગયા હોય ને તેમનાં પત્નીના ચંપલ કે બૂટ નીચે ફેળાનું છોડુ આવતાં ધણાય નમઃ કરી પડી જાય ને પેલા ભાઈ તેને ઉઠાડવા હજી પુરો હાથેય ન લાંબાવે ત્યાં તો ચારે બાજુથી પાંચ પચીસ જણુ દોડી આંવે ને તેને મદદ કરે ને હજાર પ્રકારની શીખામણુ આપે ! ‘મ્હારા સાહેબ, એમ આટલુંયે નથી સંભાળી શકતા તો પછી શું કરવાના ?’ ‘ઘેરમાં કાંઈ ટંટો શીસાદ થઈ હોસે બાવા !’ ‘જેવની, આય લોક હજી સુધરીયા નહિ. ચાલતાં બી નહિ આવરે !’ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વાક્યો અનેક જણુ બોલશે.

સર અમથાલાલ રોજના નિયમ મુજબ ગાર્ડન્સમાં ફરવા

આબ્યા હતા અને એમની સાથે છોટુભાઈ ન હોય એ તદ્દન અસંભવિત હતું.

સર સાહેબનો આ રકાસ જોઈ લોકો એ બાબુ જોવા લાગ્યા, એટલે એમને ખુબ ચીઠ ચઢી. એમણે ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પેલી બાઈએ ફરગરીને તેમને પગે પોતાના એ હાથ મુકી કહ્યું: 'દયા કરો, શેઠીયા દયા કરો ! એમ હૃદય હીણા ના શાવ. એ બિચારીને તમે શી શી આશાઓ આપી ને હવે હડહડતો દગો ના કરો. તમારા પેલા કાંઈ છોટુભાઈ કરીને છે તેની સલાહ ન માનો ને એને પરણી જાવ. દયા કરો.'

એમ કહીને તે પેલી અબળા તરફ ફરી.

'દૂર આવ બાઈ, હું તમને ઓળખતો નથી. ચાલો, રસ્તો છોડો. આ શો બવાડો !'

'શીરીન, આમ આવ, કાંઈ બોલતી નથી. એમણેજ તને શું કહેલું ? ને આજે શું બોલે છા !'

'કાં ખાલી હરાન કરો છો ? તમારી શીરીન કે શીરીનના બાપા દાદાને બી મેં નથી જોયાં.'

'સદંતર જુદુ ! અરે બાપરે ! આવા જુદાં બોહતાં અમારા પર કાંઈ મુકાય !' ધીરે ધીરે તેણે પોતાનો કંઈજાનક સ્વર મોટો કરીને કહ્યું: 'તમે તેણીને મલોયા, વચન આપીયું અને હવે સદંતર કાંઈ ફરી જાઓ છ ?'

સર સાહેબે છોટુભાઈ સામે જોયું તેણે આગળ આવી એ બાઈનું પાંગોડું પકડીને એક બાબુએ ખસેડવાનું કર્યું, ત્યાં તે પેલી સ્ત્રીઓએ ભેરથી રડારોળ શરૂ કરી. બાબુબાબુ બધા માણસો એકઠા થઈ ગયા હતા. મૂળથીજ છોટુભાઈ માટે લોકોને બહોળા અણખમે હતો અને તેના આ કામથી તેમનો પીતો ઉકળ્યો. હેંગીંગ ગાર્ડન્સ જેવી સભ્ય માણસોને ફરવા જવાની જગ્યામાં પારસી

કુંડુંબની જીવાન આબરૂદાર સ્ત્રીઓ પર હાથ ઉઠાવવો એ તે કાંઈ નાની સુની વાત છે !

‘ ચાલો બાબુ હટો ’ અને જેવું તેણે એ બાઈને ખસેડવાનું કર્યું તેવુંજ એ બાઈએ ખુબ હોંસા તોંસી કરી એટલે છાટુભાઈનો પણ મિજબજ ગયો. તેજ મિજબજનો માણસ જ્યારે પોતાના મગજનો કાણુ છોડી દે છે ત્યારે આકુ અવળું કાંઈ જોતો નથી. તેણે હાથ ઉગામ્યો અને પેલી બાઈને એક લગાવી દીધી.

પછી પૂછવુંજ શું ? બેઠે જણીઓએ લોકોની દયા યાચી, અને ખૂમાખૂમ કરી સુકી. ધીરે રહીને પેલી બાઈએ ઉઠીને છાટુભાઈને એક લગાવી દીધી અને પછી બેઠે વચ્ચે સાડમારી જામી. છાટુભાઈના ઢાવ ચુકાવી એવી તો કુશળતાથી તે બાઈએ ફટકા લગાવવા માંડ્યા કે તે મારતો તે કરતાં અતિશય વધારે માર તેને પડવા માંડ્યો. એવામાં પગમાં આંટી આવી એટલે એ પડ્યો. સર સાહેબનામાં ઝાઝી તાકાત નહતી. છાટુભાઈના ઉપર તેમનો સધળો આધાર હતો. એ પડ્યો એટલે લોકો પણ પોતાના આ નામચીન દુશ્મનને પાટુ મારવા તૈયાર થઈ ગયા. લઢાઈ વધી અને ધીરે ધીરે ઘણા માણસોએ તેમાં ભાગ લીધો. છાટુભાઈ ઉભો થઈ શકે તે પહેલાં એને પુબ્બળ માર પડ્યો.

જ્યાં અનેક માણસો મારવા ઉઠે ત્યાં એક જણ શું કરી શકે ? એને ઘણી જગ્યાએ ઢીમાં થયાં, લોહી નીકળ્યું અને કપડાં ફાટ્યાં. સર સાહેબ તો આ બધું જોઈને આભાજ થઈ ગયા. તેમને પણ થોડા ઘણા ઊંટા ઉડ્યા સિવાય ન રહ્યા.

પેલી બાઈઓ તો કેણુ જાણે કયાંય ઉપડી ગઈ હતી.

સર નથુભાઈ આ કિસ્સો બાંકડા પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. પંદર મિનિટમાં તે ખલાસ થઈ ગયો ને પરિણામ એ આવ્યું કે માર બાઈ બાઈને છાટુભાઈ અધમુઓ થઈ ગયો, અનેક માણસોને ચોકું ઘણું વાગ્યું, કેટલીયે લાકડીયો ને છત્રીઓના કંકડાં થઈ

ગયા, તથા સર સાહેબની આબરૂના ભુક્કા ઉડી ગયા, તે ઉપરાંત એમને પણ થોડું ધણું વાગ્યું હતું. સૌ કોઇ એમની ને એમની શીરીનની વાત કરતું ને હસતું હતું.

સર નથુભાઇ પોતાની ગાડીમાં આવીને ન્યારે બેઠા ત્યારે એ જાણને જોઇને એમને નવાઇ લાગી.

એ બેમાંનો એક ચીમન હતો અને એણે પારસીશાહ રેશમી સાડી વિગેરે પહેર્યું હતું.

‘હત્ લુઆ!’ કહીને સર સાહેબે તેને લાડથી બોલાવ્યો.

‘તુંજ હતો કે !’

‘કાકા સાહેબ, આપને મ્હારા કાલેજના સાથી મી. કેસાઇનું ઝોળખાણ કરાવવું જોઇએ. તમે એને ઝોળખ્યોને—’

‘સર અમથાલાલની શીરીન !’

બીજે દીવસે સર અમથાલાલની શીરીનની તથા છોટુભાઇએ પારસી યુવતીઓ સાથે ચલાવેલી નક્કાઇને લીધે તેને તેમણે બહા દુરીથી મારેલા મારની વાતથી બધાંયે છાપા ચીકાર હતાં. મોટા કાળા અક્ષરનાં હેડીંગ અને પોસ્ટરોથી આખીએ મુંઝાઇએ એ પરાક્રમ જાણ્યું.

સર અમથાલાલના આ પરાક્રમથી પારસી છાપાં તો એટલાં છોડાઇ પડ્યાં કે તેમાં જુદીન લમો વિષે અને આવા કોરગા (!) વિષે મહિનાના મહિના સુધી લખાણો આવવાં ચાલુ રહ્યાં.

અને સર નથુભાઇએ તો પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવીને રખડેલ (!) ચીમનને તેના કહેવા કરતાંયે વિશેષ મદદ આપી એ કહેવાની જરૂર છે ?

પરિવર્તન

સા રાયે ગામમાં એમજીશીઠનું કુટુંબ ધણું જ આખરદાર ગણાતું. ગામમાં સૌ કોઈને એમનો ખપ પડતો. એમની પાસે ચાર પૈસાનો જીવ હતો. ગામનો પટેલ પણ એમની સલાહ લેતો.

શીઠના મરી ગયા પછી હરકોર શેઠાણીએ કુટુંબની આખર જાળવી રાખી હતી. એમનો એકનો એક દિકરો છત્રન ગુજરાતી છ ઓપડી ભણી રહ્યો એટલે એને નિશાળેથી ઉઠાડીને એમણે કામ ધંધામાં નાખી દીધો હતો. એમના ધંધામાં હજારોની ઉચલપાચલ કરવાની ન હતી પણ પાસેના કરખામાંથી અનાજ પાણી તથા ગાંધીઆટું લાવીને પરચુરણ વેચવાથી અને ફસલમાં પાકતાં અનાજ,

ક્રમાંસે કે ઘી લાંબને વેચવાથી રોટલા ભેગું મળી રહેતું અને એ પૈસા અચૂક પાછા ખરા.

એમના કુટુંબના મોભા પ્રમાણે સારે ઠેકાણે છગનશેઠનાં લગ્ન થયાં.

પરસન શેઠાણી સાસરે આવતી જતી થઇ ત્યારથી એણે પોતાના તરફ સૈનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. એનાપર હુરકાર ડોશીના ચારે હાથે હતા. એ એકાદ બે ચોપડી બણી હતી પણ એનામાં કામની આવડત અને ઉકેલ ઠીક હતાં એટલે સાસુનો પડયો મોલ ઉપાડતી અને રાજી રાજી રાખતી. કામ કર્યું એટલે કામણુ કર્યું એ ન્યાયે એનાપર હુરકાર ડોશી પ્રસન્ન રહે એમાં નવાઇ ન હતી.

પરસન શેઠાણી આખા ગામમાં સૌથી વધારે ફેશનેબલ ગણાતાં. એમની ફેશન કાપડાને ઠેકાણે ચોળી પહેરવામાં અને કપડાંની ટાપ ટીપ રાખવામાં પુરી થતી હતી પણ જ્યાં કે ન હોય ત્યાં એટલુંયે એણું ન હતું. એનું અનુકરણ કરીને એના જેટલી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ પણ હવે ચોળીઓ પહેરવા લાગી હતી. પટેલના દિકરાની વહુએ પણ એનું ભેધને ટાપટીપ વધારી હતી.

રસોઇ કરવામાં પણ પરસન પાવરધી હતી. ઉનાળામાં એનાપર કામનો બોબો વધી પડતો. કાંઇને પુરણપોળી કરતાં શિખવવાનું હોય અથવા કાંઇને ફેરીના છુદા કરી આપવાનો હોય ! અને મુરબ્બો બનાવતાં પણ આવડતો હતો અને એ બનાવનાર પણ બે ચાર જણ હતાં.

x

ઉનાળાની રમ્યોમાં છગનશેઠને ઘેર એમના મામાનો દિકરો મણિલાલ પોતાના મિત્ર હરિલાલ સાથે થોડા દિવસ રહેવા આવ્યો. એ બેઉ જણ વડોદરા કોલેજમાં બણતા હતા. મણિલાલ શાંત પ્રકૃતિનો શુદ્ધિશાળી જુવાન હતો. હરિલાલ જરા ઉચ્છ્રંખલ હતો અને કોલેજના વાતાવરણે એની ઉચ્છ્રંખલતાને પોષી હતી.

એ બેઠે જથ્થુ આવ્યા પછી પરસનને મન નવી દુનિયા ઉધડી હતી. એણે હજી શહેર જોયું ન હતું. વડોદરાના પ્રમાણમાં પોતે સાવ ગામડીયથ્થુ હતી અને મહેમાનની નજરમાં પોતે એવી જ જણાતી હશે એમ એને લાગ્યું. એને વડોદરા જોવાના કોડ જગ્યા.

મણિલાલ સાથે એણે પેટ ભરીને વાતો કરી. વડોદરાનું જીવન, વડોદરાનું વાતાવરણ અને એના જેવડી વડોદરાની સ્ત્રીઓની ફેશન એ, એ વાતોના વિષય હતા.

મણિલાલ કરતાં એની નજરમાં હરિલાલ વધારે વરયો હતો. એનો ફેશનેબલ દેખાવ, બોલવાની ફકકડ છટા અને કપડાં તથા વાળની ટાપટીપ એને લોભાવવાને બસ હતાં. એણે છગનશેઠને હરિલાલ સાથે મનમાં ને મનમાં સરખાવી બેયા. એ સરખામણીમાં છગનશેઠ સાવ બોથડ જેવા જણાયા !

પરસન ગામડામાં ઉછરી હતી, એને સાધારણ સંસ્કાર મળ્યા હતા, પતિને પરમેશ્વર માનવો એવું એને સમજવામાં આવ્યું હતું, પણ યૌવનસુલ્લભ ઉચ્છ્રંખલતા એમનામાં યે હતી અને એનું હૈયું કોઇ કોઇ વાર એ ચળાવી નાખતો.

બધા જમવા બેસતા ત્યારે એ હરિલાલ પર ખાસ નજર રાખતી. એને ધ્યાન દઇને પીરસતી અને કેં કેં મિષે એની સાથે બોલવાના પ્રસંગ શોધી કાઢતી.

ઉનાળાની રમઝો પુરી થાય તે પહેલાં મહેમાનોને જવાનું થયું પણ પરસનનું હૈયું એ વાતથી નારાજ થયું. એના દિલમાં કેં કેં કોડ જગ્યા હતા.

હરિલાલ પણ જરા ઉદાસ થયો હતો. એને પરસનનો સહવાસ ગમી ગયો હતો એટલે કાલેજનાં શુષ્ક વાતાવરણમાં જતાં એનું દિલ કચવાયું.

બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ સરજી પણુ ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો ભાર વધી જવાથી એનો સંહાર કરવાનું કામ શિવજીને સોંપાયું. શિવજીને ભાંગ બણીજ પ્રિય છે એ બણીતી વાત છે. ભાંગના ઘેનમાંથી જ્યારે બગે ત્યારે એ પોતાનું કામ બેવડા જોસથી કરે છે અને સૃષ્ટિમાં સંહારનાં હથીઆર કાળો કેર વર્તાવી મુકે છે.

છગનશેઠ ભરજીવાનીમાં કોલેરામાં પટકાઇ પડ્યા. નાના સરખા ગામમાંથી ચાળીસ પીસ્તાળીસ માણસો ઉપડી ગયાં હતાં. એકે એક ઘરમાંથી એક નહિ તો બીજું એના સપાટામાં આવી ગયું હતું. એ દિવસની માંદગી ભોગવીને છગનશેઠ એના ભોગ થઇ પડ્યા.

બિચારી પરસન વીસ વરસે વિધવા થઇ ! એના જીવનની લ્હાણુ અધુરીજ રહી, મનના મતોરથ મનમાંજ રહી ગયા.

હુરકોર ડોશીની જાંદગી ખારી થઈ ગઇ ! દિકરો અપુત્ર મરણ પામ્યો અને પોતાને સાપના ભારા જેવી જીવાન વહુ સાચવવાની આવી તેથી એમની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. દિકરાને બદલે પોતાને મોટે ઝડપી લીધી હોત તો સાફ થાત એમ એ અનેક જીજીને મોઢે ચોધાર આંસુ સાથે કહી ચૂક્યાં હતાં પણુ થવા કાળ આગળ આપણો કંઈ ઉપાય નથી એમ કહીને સૌ કોઇ દિલાસો આપતું હતું.

છગનશેઠના આકાળ મૃત્યુના સમાચાર મણિલાલ મારફત હુરિલાલને મળ્યા હતા. એને પરસન શેઠાણી માટે સમભાવ હતો. એના પર પડેલી આફતને લીધે એને લાગી આવ્યું.

એવામાં નાતાલની રજાઓ પડી. હુરિલાલના કાકાને દિકરો એ જ ગામમાં તલાટી નિભાયો હતો એટલે પરસનને મળવાના વિચારે હુરિલાલ એને ત્યાં ગયો.

વખત બેઘને એ હુરકોર ડોશીને દિલાસો આપવા ગયો. હુરકોર ડોશીએ એની પાસે દિલ ખોલીને વાત કરી અને પોતાનું દુઃખ ગા્યું. હુરિલાલે એમને દિલાસો દીધો અને પરમેશ્વર પાસે આપણો

કાંઈ ઉપાય કામ આવે એમ નથી એટલે એમણે આખું તે એમણે જ પાછું લઈ લીધું એમ કહી મન વાળવા સમજાવ્યાં.

પછી એ પરસનની ખમર કાઢવા ગયો. પરસનપર દુઃખના કુંગર તુટી પડ્યા હતા. એ ગિયારી સુકાઈ ગઈ હતી.

વાતમાં ને વાતમાં એ કાંઈક વધારે બોલી ગયો. હૈયે હતું તે હોઠે આવી ગયું. ઘોર અંધકારમય વાદળમાં પરસનને આશાની વિજળી ચમકતી જણાઈ. ધડીવાર તો એને એ વિચાર પાપમય લાગ્યો એના શરીરે કમકમાં આવ્યાં પણ જીવનનું ઉજળું પાનું જોઈને એની આંખ અંમળી.

એને મોટે હુરિલાલ ભોગ આપવા તૈયાર થયો હતો. એ આવવા રાજી હોય તો એને લઈને હુરિલાલ મુંબાઈ જવા તૈયાર હતો.

વડોદરા જોવા પોતે ઝંખી રહી હતી ત્યાં તો મુંબાઈમાં મહા-લવાનાં નોતરાં આવ્યાં ! એનું હૈયું થનગની ઉઠ્યું.

એણે હા પડી. હુરિલાલ સાથે નાસી જવા એ તૈયાર થઈ. મેણાટાણાં ખાઈને, ગદ્દા વૈતરૂં કરીને પેટ ભરતી વિધવાઓ એણે જોઈ હતી. હુરકોર ડોશી ન હોય તો એનું કાણુ ? આખી જીંદગી શી રીતે વિતાવવી ? એ વિચારે એ ખિન્ન થઈ ગઈ હતી એટલે એને એ પગલું ભરવામાં નાનમ ન લાગી. ખીજું શું ? આ ગામમાં નહિ આવીએ એટલુંજ ને ? એમ કરીને એણે મન વાળ્યું.

બેઠ જણે નક્કી કર્યું કે અમુક દિવસે જવું.

પાછલી રાતે બરલાંખે ઉઠીને દિશા જવાને બહાને પરસન બહાર નીકળી. એણે પોતાની સાથે બેએક હજારના દાગીના લીધા હતા.

ગામને સિમાડે હુરિલાલ મળ્યો.

બેઠ જણે સાથે, મોટે પગલે આઠેક ગાઉ ચાલી નાખ્યું અને રેલ્વે સ્ટેશને જઈ સવારના દસની ક્ષણમાં મુંબાઈનો રસ્તો લીધો.

દિકરો મરી ગયો અને વહુ નાસી ગઈ ને નાક કપાઈ ગયું એ

ઉપરથી હુરકાર ડાશીને દુનીઆપર અભાવ આવ્યો. હાથનાં માર્યાં એ પટકાષ પડ્યાં તે ઉઠવા પામ્યાં જ નહિ.

x

મણિલાલ બી. એ. પાસ થઇને એડવોકેટ થવા મુંબાઇમાં આવ્યો હતો. વિલાયત જઇને ઍરિસ્ટર થવા જેટલી એની ગુંજસ ન હતી. ત્યાં જઇ ને ખાવા પીવામાં રહેલાણી થઇ લહેર કરી ઍરિસ્ટર થઇ આવવા કરતાં પુબ્કળ મહેનત કરી અહીંઆં પરીક્ષા આપી એડવોકેટ થવાનું એને વધારે સાડાં લાગતું હતું. એ રીતે કરેલી મહેનતનો પ્રેક્ટીસ વખતે સારો બદલો મળી રહેતો એણે જોયો હતો. હમણાં તો એણે એક સોલીસિટરની ઑફિસમાં નોકરી લઇ લીધી હતી અને એલ. એલ. બી. ની ટર્મ લેવવી શરૂ કરી હતી.

મુંબાઇમાં રહીને લોજ કે વીશીનું ખાઇને શરીર બગાડવાનું એને પસંદ ન હતું, એટલે એણે ગુલાબને બોલાવી લીધી હતી. એના સહવાસે ગુલાબ સંસ્કારી બની હતી અને શાળા છોડ્યા પછી અલ-રાઇ પર મુકી દેવાતો અભ્યાસ એણે ચાલુ રાખ્યો હતો.

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પર એક નાના સરખા ફ્લેટમાં એ રહેતાં હતાં. પોતાનો પગાર અને મીલકતની આવક એ બેમાંથી એમનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલતું હતું.

મણિલાલને હુરિલાલના પરાક્રમની ખબર પડી હતી. એ સાંભળીને એનો જીવ કપાઇ ગયો હતો અને એનો પતો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. હુરિલાલ ક્યાં ગયો તેની કાંઇને ખબર પડી ન હતી.

એક દિવસ ગુલાબ એની બહેનપણી સરલાને ત્યાં ગઇ હતી. વાત વાતમાં બાબુના માળામાં એક વિચિત્ર જોડું રહેવા આવ્યાની એને ખબર મળી. એણે મણિલાલને વાત કરી. મણિલાલે તપાસ કરવાનો વિચાર કર્યો.

ધીરેધીરે એણે તપાસ શરૂ કરી. પેલા માણસનું વર્ણન એને

હુરિલાલ જેવું લાગ્યું. બીજે દિવસે એ ત્યાં ગયો. એણે પરસનને જોઈ અને ઓળખી.

એને જોઈને પરસન રડી પડી, એણે આખી રાત રડી રડીને વિતાવી હતી.

મુંબાઈ આવ્યા પછી એને માથે વિતવામાં બાકી રહી ન હતી. હુરિલાલે એને દગો દીધો હતો. બેઉ જથ્થુ વચ્ચે ધરણ્યાં બાબત તકરાર થયા કરતી હતી. છેવટે કાલે સાંજેજ ધરણ્યાં લઇને હુરિલાલ આશ્વે ગયો હતો.

ખરે અણીને વખતે મણિલાલ ત્યાં જઇ પહોંચ્યો હતો. પરસને એને બધી વાત ઓધાર આંસુ સાથે કહી. એણે હુરિલાલને આટલો બધો હરામખોર ધાર્યો ન હતો ! પરસને એનાં બીજાં પણ અપલક્ષ્ય બતાવ્યાં ત્યારે તો એ ચકિત થઇ ગયો. હુરિલાલને દારૂ તથા જુગારનો પણ શોખ હતો !

એણે પરસનને ધીરજ આપી અને પોતાને ત્યાં લઇ ગયો.

ગુલાબે પણ પરસનને દિલાસો દીધો. એની બુલ બેઠિજણે મોટા મનથી માફ કરી.

હુરકાર ડોશી પોતાને પાપે મરણ પામ્યાં એ સાંભળી પરસનનું હૈયું વલોવાઇ ગયું. એને પોતાના જીવતરપર તિરસ્કાર આવ્યો. આવી રીતે જીવવા કરતાં આપણાત કરીને મરી જવાના એને વિચાર આવ્યા પણ ગુલાબ અને મણિલાલના એના પ્રત્યેના સહ્સાવથી એ એવું પગલું લેતા અટકી.

હવે પરસને શું કરવું ? એને ક્યાં રાખવી ? એના બરણપોષણ માટે શું કરવું ? એ વિચાર મણિલાલને આવ્યા.

પરસન જીવન હતી. હજી એની ગદાપચિસી પુરી થઇ ન હતી એટલે ગામડામાં એકલી પણ રહેવા ન દેવાય, સાથે રાખવામાં સમાજ કે કે વાતો કરે તેના ભય, તેમજ પોતે એના ગુન્જાન માટે કે પ્રબંધ કરે પણ પોતાને કે અકસ્માત થાય તો એનું શું ?

આ બધા વિચારો કરીને એણે પરસનને બહુવવાનો વિચાર કર્યો અને ગુલાબને જણાવ્યો. ગુલાબે પરસનને વાત કરી. એણે હા પાડી. એટલે એમણે એને વનિતા વિશ્રામમાં રાખી.

ત્યાં રહીને એ ૭ ચોપડી પુરી કરી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ગઇ અને એ વર્ષે સીનીયર થઇ.

ફેળવણીની સાથે એનામાં સંસ્કાર આવ્યા. એના વિચાર મુઘર્ષા અને ગામડીયણુ પરસન મટી જઇને પ્રસન્નગૌરી થઇ !

x

મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી એ વાત હજી તાજીજ છે. એના પરિણામે મીઠાની ભડત જોસભેર શરૂ થઇ ગઇ. મુંબાઇએ પોતાનું પાણી બતાવ્યું. વડાલાની નામચીન ધાડો પડી.

ચોમાસું આવ્યું એટલે મુંબાઇની ' વૉરકાઉન્સીલે ' ઓટિશ માલના બહિષ્કારની, દારૂ તથા તાડીનાં પીઠાંની ચોડાની તથા કાયદા-બાંગની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરી દીધી.

પીકેટિંગ માટે આ વખતે પુરૂષ વોલન્ટીઅરો કરતાં સ્ત્રી સેવિકાઓ સાઈ કામ કરી શકશે એમ મહાત્માજીએ ઠરાવ્યું કે તરતજ મુંબાઇમાં સેવિકાઓ માટે જાહેર માગણી થઈ.

પ્રસન્નગૌરીએ કોલેજનું છેલ્લું વર્ષ છોડી દઇને આ ભડતમાં જંપલાવ્યું. પોતે સેવિકા તરિકે દાખલ થઈ.

જુલાઇની આખરે તાડીનાં પીઠાં પરનું પીકેટિંગ સખત રીતે ચાલતું હતું સરકાર અને તાડીનાં પીઠાંવાળાને ભાવ બાબત વાંધો પડ્યો હતો. ટાઉનહૉલપર પણ મજબુત પીકેટિંગ હતું એટલે બન્ને વખત લીલાકિનાં ફારસ બજવાયાં હતાં !

પહેલી અગસ્ટથી લાઇસન્સ ખલાસ થતાં હતાં એટલે છેલ્લા દિવસોમાં કમાઇ લેવાનો પીઠાંવાળા મનસુખો રાખે ત્યાં તો પીકેટિંગ મજબુત થવા લાગ્યું.

ફેરાસરોડપર તાડીનાં બે ત્રણ પીઠાં હતાં. એ લતાની આબુ-આબુની વસ્તી ઘણી હલકી છે. પોતાના શરોર અને યૌવનનો વેપાર કરતી બીઓની વચ્ચે આમરૂદાર યુવતીઓને આખો દિવસ ઉભાં રહી પીકેટિંગ કરતાં અણુગમે ઉપજે એવો એ લતો છે.

પ્રસન્નગૌરીને આ અઠવાડીઆમાં એ લતાના એક પીઠાંપર પીકેટિંગ કરવાનું હતું. એની સાથે માલતીબાઇ કુરીને બીજી એક સેવિકા હતી. બન્ને જણુ વિના સંકોચે પોતાની ફરજ બજાવતાં હતાં.

x

દાદરને છેલ્લે પગથીએથી પડનાર એકાએક નીચે પડી જાય છે. વચ્ચે અટકી જવાના સંજોગ બહુજ ઓછા હોય છે.

હરિલાલે એક બ્રૂશ કરી. એ પરસનને નસાડી લાવ્યો. એનાં ધરેણાં જોઈ એના જીવ કાણુમાં ન રહ્યો. દારૂએ એને દિવાનો બનાવ્યો. જુગારમાં એ પૈસા હારી ગયો. એટલે એને બળજબરીએ પણ પરસનનાં ધરેણાં લઇ જવાં પડ્યાં.

અધમ સંગતિએ પુરો ભાવ લગવ્યો. એવાજ સાથીઓની સોબતમાં એ આફ્રિકા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પણ એ ભગવાન એના એ ! એક જણુનાં ચેંકનાં નાણાં ઉચાપત કરવાથી એનાપર ફેજદારી થઇ અને એ બે વરસ ટીપાઇ ગયો.

કેદમાંથી નીકળ્યો તોયે એ સુધર્યો નહિ.

છેવટે એ હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યો.

સ્ટીમરમાં એને સીરંગો સાથે દોસ્તી થઇ. એ રઝળતા રામેદ સાથે એ હળી ગયો. સ્ટીમર મુંબાઇ આવી એટલે એ બે એક સીરંગ સાથે લટાર મારવા નીકળી પડ્યો.

એના સાથીદારો ગદ્દાવૈતરૂં કરતા, તેનો થાક ઉતારવા છાંટો પાણી લેતા અને સ્ટીમર બે ચાર દિવસ રોકાય ત્યાં બહાર જઇને સહેલ કરી આવતા.

ત્રણે જણુ સાંજના વખતે ફેરાસરોડપર નીકળ્યા. આબુબાબુ બારીઓમાં દર્શન કરતા ચાલ્યા.

એવામાં દૂરથી હુરિલાલની નજર તાડીનાં પીઠાં પર કેસરી સાડી પહેરી પીકેટિંગ કરતી પરસન પર પડી. એને જોઇને એના પગ થંભી ગયા. એનું મગજ બહેર મારી ગયું. પોતે એને કેવી સ્થિતિમાં છોડી હતી તે યાદ આવ્યું. એ આટલી ઉચ્ચ દશાએ પહોંચી અને પોતે હજી કીચડમાં ફસ્યો પડ્યો હતો એ વિચાર આવતાં એ કંપી ઉઠ્યો. એનો આત્મા જાગ્યો. કજરાઇ ગયેલા અગ્નિને પવનનો સપાટો લાગે ને ચમકી ઉઠે તેમ એ ચમકી ઉઠ્યો.

એ એકદમ દોડ્યો અને પરસનને પગે પડ્યો. એને જોઇને પરસન પણ આબી જ બની ગઇ. એનામાં થયેલું પરિવર્તન એણે જોયું.

‘કાણુ હુરિલાલ !’ એ બોલી.

જેઠી આંખ મળી. એકની આંખમાં અમી ભર્યું હતું. બીજીની આંખ પૃથ્વી માર્ગ આપે તો સમાઈ જવા તૈયાર ધ્રુવ એમ કહેતી હતી.

‘એઈ વિક્ટોરિયા—’ કરીને પ્રસન્નગૌરીએ વિક્ટોરિયા બોલાવી અને હુરિલાલને પોતાની સાથે લઈ લીધો.

એ જોઇને માલતીબાઇને નવાઈ લાગી, પણ વખત થઇ ગયો હતો એટલે એણે મુંગે મોઢે એને જવા દીધી.

હુરિલાલના સાથીદારો પોતાના સાથીએ આ અજબ બિલ્લું ઉપાડ્યું જોઇને એની ચાલાકી પર આફ્રિન થઈ ગયા.

આબુબાબુની સ્ત્રીએને લાગ્યું કે ‘હું ન તોય ટેકવા શિખે વસી વિહંગમાં,’ એમ એને પણ એમનો એવ લાગ્યો કે શું !

*

પ્રસન્નગૌરી એને મણિલાલ પાસે લઈ ગઈ. મણિલાલને જોઇ હુરિલાલ રડી પડ્યો.

સૌએ એને મારી આપી.

હુરિલાલ કંઠિસના વેલંટિઅરોમાં જોડાઇ ગયો. તિલક સંવત્સરીના સરખસમાં એ પાંચ સાત લાઠી ખાઈ આંવ્યો.

હમણાં એને વેલંટિઅરકારના વાઈસ કેપ્ટનની જગા આપવામાં આપી છે.

*

રૂખી

એક હતો રાજ. શિક્ષણપ્રચાર એ એનો શોખનો વિષય હતો. પછાત કોમો અને અંત્યજને આંગણે જ્ઞાનમંગા વહેવરાવવાના એનેકોડ હતા. એને માટે એણે પ્રુબ્લેમ પૈસા ખર્ચ્યા હતા.

એને પ્રતાપે ટેડ ભંગી જેવી પછાત કોમો પણ એ અક્ષર જાણતી થઈ હતી. એના રાજ્યની હદમાં પરહદ કરતાં પંદરગણ શિક્ષણનો ફેલાવો હતો એ આનંદની વાત હતી.

પ્રથમ જ્ઞાનના પાતળા પડદા પાછળ કાળજૂના સંસ્કારનો અંધારપછેડો દેખાતો હતો. પરંપરાગત સંસ્કાર અને રૂઢીનાં બંધન હજી જેમનાં તેમ હતાં.

પ્રભની વાચાળતા વધી હતી અને એમાં પણ ભાષાની ભલક, જ્ઞાનની છાંટ અને સદિયારની ફેરમ દેખાઇ આવતાં હતાં. એટલી એ પ્રભની પ્રગતિ હતી.

ટીહલાને એ રાજ્યમાં જીવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ કે'ક ભણ્યો હતો, પણ એના જૂના સંસ્કાર બળવાન હતા. એણે ગુન્હો કર્યો અને એ ગુન્હાની સજા થઈ.

ચોરી કરવા કરતાં ખીસ્સુ કાતરવું એ કદાચ નાનો ગુન્હો હશે પણ એ બન્ને માટે એ રાજ્યમાં ફાંસીની સજા હતી. ટીહલા કરગર્યો પણ કાયદાને ઢવા ક્યાં હોય છે ?

એના સદ્‌બાગ્યે ફાંસી દેનારો હમણાં જ મરી ગયો હતો; એટલે એ જો તેની જગ્યા સંભાળે તો એની સજા માફ કરવામાં આવે એવું એને કહેવામાં આવ્યું.

કોઈ પણ ઉપાયે જીવ બચતો હોય તો એના જેવું રૂંડું શું ? ટીહલે પોતાનો જીવ બચાવ્યો.

અને તે દિવસથી એ રાજ્યનો વફાદાર નોકર બન્યો. ફાંસી દેવામાં એ પાવરધો બની ગયો. દરેક ફાંસી વખતે એને રાજ્ય તરફથી પંદર રૂપિયા મળતા અને મરનારનાં કપડાંલતાંને વારસો એને ભાગે આવતો.

જરા પણ હાથ ધુલ્યા સિવાય, લાગણી બતાવ્યા સિવાય કે રૂંડું ફરકાવ્યા સિવાય એ ફાંસી દેતો.

એનું જીવન સુખી હતું. ખટકતી માત્ર એક જ વાત. જે જે એના તરફ જોતું તે મોહું મચકોડતું. એની સાથે વાત કરવામાં પણ સ્ત્રીકે પ્રાપ્ત માનતા. એની જોડે કોઈ ભાગ્યે જ મોહતું ચાલતું.

રાજ્યનો એ ઉપયોગી અમલદાર ન હતો ? ન્યાયની છેવટની ફરજ એ બજાવતો ન હતો ? શા માટે લોકો એનાથી અતડા રહેતા હતા ?

કોણ જાણે કેમ, આજે જ એના હાથ ધૂળ્યા. આજે ફાંસી દેતી વખતે એનું મન કાળમાં ન હતું. લાગણીનો પ્રવાહ એટલો વેગવાન હતો કે મન સ્થિરતા જાળવી શકતું ન હતું.

રૂખીના વરને ચાકુ મારીને મારી નાંખવા માટે વાલકાને ફાંસીની સજા થઇ હતી. એ અને વાલકો હરીફ હતા, વાલકો ફાવી ગયો હતો.

પોતાના હરીફને ફાંસી દેતી વખતે એની નજર આગળ રૂખી દેખાયા કરતી હતી. માથુસનું મન અસ્થિર હોય ત્યારે કામમાં કે બલીવાર આવતો નથી.

વાલકાને ફાંસી દેવાઇ રહી. એને દાકતરી તપાસ માટે લઇ ગયા.

ટીહલો વિચારમાં પડ્યો. એનું હૈયું પોકારી ઉઠ્યું : ‘રૂખી ! રૂખી !’

એ ચાલ્યો.

રાજગઢના કિલ્લાના એક છુરજ પર રૂખી રહેતી હતી. એના શોકનો પાર ન હતો. પતિ મરાયો હતો અને પ્રિયતમ ફાંસીએ ચઢ્યે હતો. એનું કોઈ ન હતું. ઉપર આભ અને નીચે ધરતી !

દુઃખના દરિયામાં એ ડૂબી હતી. રડી રડીને એની આંખો સૂકી ગઈ હતી, ત્યાં કોઈએ આરાધું ખખડાવ્યું.

‘એ કોણ ?’ એણે પૂછ્યું.

‘એ તો હું. ઉઘાડ.’ ટીહલો બોલ્યો.

રૂખીએ ઉઘાડ્યું. ટીહલો અંદર આવ્યો. એણે વાલકાનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. કાયદેસર એ મિલકત એને વારસામાં મળી હતી.

‘કોણ વાલકો ?’

‘નારે ના !’

‘ત્યારે વાલકાનું બૂત !’

‘ના રૂખી ! ના ! વાલકો એને રસ્તે પડ્યો.’

‘ત્યારે તું કોણ ? વાલકાનાં કપડાં તેં ક્યાંથી પહેયાં ? તું પેલો ફાંસીખોર તો નહિ ? એજ. એજ. ઓ આપરે !’

‘તે મને જોઈને એટલી ગભરાય છે કેમ ? રૂખી ! વાલકાનાં કપડાં તેં શી રીતે ઝાળખ્યાં ?’

‘પણ ફાટયું છે ત્યાં મેં દોરો ભર્યો છે એ જો. પણ તારા જેવા ફાંસીખોર સાથે મારે વાત નથી કરવી.’

‘જરા ઠંડી પડ, રૂખી ! હું તારી પાસે એક માગણી કરવા આવ્યો છું. વાલકો તને સુખી કરી ન શક્યો, તું મારી સાથે ચાલ. આપણે ધણી-ધણીઆણી—’

‘ધણીધણીઆણી ? તારે મારી જેડે ધરધરણું કરવું છે ? હું તારા જેવા ફાંસીખોર સાથે ધરધાઉં ?’

‘કેમ ? તને નવાઈ લાગે છે, રૂખી ! તારા તો હું કે દહાડાનાં જાપ જયું છું.’

‘પણ વાલકાના ખૂની સાથે—’

વાલકે તારા વરને માર્યો અને છતાં તારા વરના ખૂની સાથે જતાં હરકત ન હતી, તો મેં વાલકાને કાયદેસર ફાંસીએ ચઢાવ્યો. તેમાં તને શો વાંધો પડ્યો ?’

‘પણ તે ક્યાં ને તું ક્યાં ! તું ફાંસીખોર !’

‘એ કંઈ ખરાબ ધંધો છે ? ખીજ કરતાં હું સારું કમાઉં છું. મારાં ખોરસાં તર રહે છે. રાજમનો હું એક જોખમદાર અમલદાર છું. ન્યાયના કામમાં હું કેટલી બધી સરળતા કરી આપું છું !’

‘ગમે તેમ પણ તારો પૈસો તો ભોહીથી ખરડાયેલો !’

‘ગાંડી રે ગાંડી ! આ રજા પેસા ! લે જો, એ ક્યાં ખરડાયા લાગે છે !’

જેમ કહીને એણે ખીસ્સામાંથી મૂઠી ભરીને રૂપિયા કાઢ્યા ને રૂખીના હાથમાં મૂક્યા.

‘વાલકાના ખૂનના પૈસાથી તું મ્હને લલચાવવા માગે છે?’

‘નારે ના! રૂખી! હું તો તને જવાબ આપું છું. મ્હારા સામું તો જો.’

‘જા બાપ! જા. મ્હાફે તો માથું ફુગ્ગે છે! શી આખરે તું મ્હને ધરધવાની વાત કરે છે?’

‘રૂખી! રૂખી! આખરે વચ્ચે ના લઇ આવ! એમ કહેતી હોય તો તુંજ વિચાર કરને કે તને કાણ સંધરશે? તારે વાસ્તે તારો વર મરાયો, વાલકો ફાંસીએ ચઢ્યો અને બધે જળુના જીવ તારે લીધે ગયા; તો એવો તે કાણ મૂરખો છે કે તને સંધરે?’

‘પણ તું ફાંસીખોર!’

‘એમાં શું?’

રૂખીએ એના સામે જોયું. એ એનાથી અંજતી લાગી. છેલ્લી દલીલે એને પીગળાવી.

‘વાલકાને તું કેમ બોલાવતી હતી? હું તો એનાથીયે એક પમલું આગળ જવા કહું છું. આપણે ચાર ચોખા છાંટી લઇશું, અને સુખે રહીશું.’

‘તારી વાત મ્હાફે મન લમાવી નાજે છે, ટીહલા!’

‘હાથ! હવે મ્હને નિરાંત વળી! રૂખી! હજીયે આપણે જીવાન છીએ. બાઇને કાઈ દેનાર નથી ને બાઇને કાઈ લેનાર નથી એમ પણ લોકો કહેશે. ભલે કહે! આપણી બેની જોડ રૂડીરૂપાળી થશે.’

‘ટીહલા!’

‘રૂખી!’

બેઉ જણ પરસ્પર ભેટ્યાં.

‘ધરતી પર આપણે અમરાપર ઉતારશું, રૂખી!’

બન્નેનાં હૃદયો ધડકી ઉઠ્યાં. વિષાદની છાયા સરી ગઈ અને એને ઠેકાણે પ્રેમનો પ્રકાશ ઝળહળી રહ્યો.

એટલામાં કામએ બારણાં ખખડાવ્યાં.

પેલાં બેને સાંભળવાની કુરસદ ન હતી.

‘ટીહલા ! બારણાં ઉઘાડ !’

‘અરે એ તો જોલર સા’બ !’ ટીહલો બબડ્યો.

‘તું અહીં છે તે એ ક્યાંથી જાય ?’ રૂખીએ પૂછ્યું.

‘કાણુ જાય !’

‘ટીહલા ! બારણાં ઉઘાડ ! નહિ તો...’

‘અરે સા’બ ! તમે તમારે રસ્તે પડો.’

‘ટીહલા ! મ્હારે તને નવાઇ જેવી વાત કહેવાની છે.’

‘તે સા’બ ! તમારી કને જ રેવા દો ! તમારી વાત જોલની—
જીવતાં નરકની જ હશે. અહીં અમારા સંરગાપરમાં એવી વાતોની
જરૂર નથી.’

‘રૂખી !’ બહારથી અવાજ આવ્યો.

એ સાંભળી રૂખીનાં રૂંવાડાં ફરકી ઉઠ્યાં. એ જ અવાજ. એની
બૂલ થાય જ નહિ !

પણ એ અહીંયાં ક્યાંથી ? શું નજરે જોયેલી વાત પણ ખોટી ?
એ કેમ મનાય ?

‘રૂખી !’ ફરીથી અવાજ આવ્યો.

‘ટીહલા ! બારણું ઉઘાડ. એનો જ અવાજ !’

ટીહલે બારણું ઉઘાડ્યું. અધખોલા બારણામાંથી એણે બહાર
ડાકીયુ કર્યું અને એ થંભી ગયો. એની સામે વાલકો ઉભો હતો.

વાલકો એને ધકકો મારી અંદર ધસ્યો.

મેધજી જોલર પણ અંદર આવ્યો.

‘ટીહલા ! બેવકુફ ! તેં કેટલી ગંભીર સ્થિતિ ઉભી કરી છે
તેનું તને જ્ઞાન છે ?’

‘એ હશે સા’બ ! પણ આ વાલકો શી રીતે આવ્યો ?’

‘ એ તારીજ ગફલતનું પરિણામ ! કાયદાની સરળતા તારી હોંશીઆરીથી જળવાતી. તે’ એને બેદરકારીથી ફાંસી દીધી, એને ડોક્ટરે તપાસ્યો અને પછી મસાણે લઈ જતાં જતાં તો એ ગાડામાં બેઠો થઈ ગયો ! ’

‘ અરે ભગવાન ! ’

‘ પણ હવે તો મોટી પંચાત ઉભી થઈ છે. એને ફાંસી દહને કાયદેસર મારી નાંખવાની સજા થઈ હતી. તારી બેદરકારીથી એ કાયદેસર મરી ગયા છતાં જીવતો રહેવા પામ્યો છે ! અને કાયદાનો મોટો ગુન્હાવાડો ઉભો થયો છે. ’

‘ તે એમાં એટલો મુંઝારો શાનો ? લાવોને એને ફરીથી ફાંસીએ ચઢાવીએ. ’

‘ એક ગુન્હા માટે બે વાર ફાંસીએ ચઢાવાય નહિ ! પણ હવે સવાલ એટલોજ છે કે વાલકાનું શું કરવું ? કાયદાને આવી રીતે ગધેડો બનાવવા માટે તને શી સજા કરવી એ વાટાઘાટ ચાલી રહી છે. વખતે એમ પણ બને કે તારી જગા વાલકાને આપવામાં આવે અને તને ફાંસીએ ચઢાવાય ! ’

‘ એટલું બધું ! ’

‘ હાસ્તો ! હું હમણાં આવું છું. એ દરમ્યાન તારા પર પહેરો મૂકતો જઈ છું. ’

‘ તમારે ફાવે તેમ કરોને ! અમારો બધો ખેલ બગાડી નાખ્યો ! ’

મેલજી જોઈતો ગયો એટલે ટીકલે બારણાં બંધ કર્યાં અને આગળો મારો દીધો.

‘ વાલકા ! ત્યારે તું બચી ગયો ! ’

‘ એ તો બહુ સમજ્યા ! પણ મહારાં કપડાં આપ. ’

‘ તારાં કપડાં ? કાયદેસર એ મહારાં કપડાં છે. ’

‘ તે હશે. કાપદો ઉઘી ગયો. ’

‘ આજ સુધી આવી રીતે ઠોઈ વાંધો કાઢવા કે માગવા આબુ નથી. ’

‘ એ લામરી જવા દે, ને સીધો સીધો કપડાં આપી દે. ’

‘ આ પહેરણુ ને જકોટ ને ફેટો તારા કરતાં મ્હારે ડીલે સારાં લાગે છે. ’

‘ બલે સારાં લાગે. એ મ્હને આપ, નહિ તો મ્હારે હાથ જાયકવો પડશે. ’

‘ એમાં તું લહાણુ નહિ કાઢે ! મ્હારા આગળ તું મગતરા જોવો છે ! અને અધૂરામાં પૂરું જમને ઘેર જઈ આવ્યો તેથી તારું અરધુ જોર જતું રહ્યું છે. જો આપણે વચ્ચે મારગ કાઢીએ. આપણે રૂપિયો ઉછાળીએ ને જે જીતે તે કપડાં લઈ જાય. ’

‘ બલે. ’

‘ લે, આ રૂપિયો. ઉછાળ, રાત્રી ઉપર આવે તો હું જીત્યો. ’
વાલકે રૂપિયો ઉછાળ્યો. ખણુંગ કરતો એ નીચે પડ્યો.

‘ એ હું જીત્યો. ’ ટીકલો ખોલ્યો.

‘ બલે ! ’

‘ હવે આપણા વચ્ચે બીજો પણ કેં વાંધો હોય તો ફરીથી રૂપિયો ઉછાળીને પતાવીએ ’

‘ એ વાંધો એમ પતે એવો નથી. રૂપી પણે સંતાઈ ગઈ છે તે મ્હારાથી અનિશ્ચય નથી. ’

‘ તે કેં હું તારાથી બીજી નથી વાલકા ! પેલા જેલરને જોઈને હું એ બાજુ ખેંચી હતી. ’

‘ રૂપી ! આટલો જ તારો નેહ ! મારી પુઠ ફરી ત્યાં તો છોડ દીધો ને ? ’

ટીકલો રૂપીની આંખ સામે જોઈ રહ્યો. રૂપીની પરીક્ષાનો અવસર એને સદ્ભાગ્યે સત્વર સાંપડ્યો હતો.

‘એમાં છેલ્લે શાનો ? અમે બેઉ ચાર ચોખા છાટી લેવાનાં હતાં.’

‘અને હું ?’

‘તારૂં તો થઈ ચૂક્યું હતું.’

‘બે આંખની જ શરમ !’

‘એમ નથી વાલકા ! એ આવ્યો, એણે મારું દીલ જીતી લીધું, અને મ્હેં કાલ આપ્યો.’

‘ટીહલા ! બારણાં ઉઘાડ. કચેરીએ ચુકાદો આપી દીધો. વાલકા તને ફાંસીએ ચઢાવશે.’ બહારથી મેઘજી જેલરનો અવાજ આવ્યો.

‘જાનામાના ચાલ્યા જાવ સા’બ ! તમારી કચેરી ને તેના ફેંસલાને ધોષ પીઓ !’

‘ઉઘાડ હરામખોર ! નહિ તો બારણાં ચીરાવું છું.’

ટીહલે ચારે બાજુ પોતાની ચકોર નજર ફેરવી, ઉઘાડી બારીમાં થઈને જોયું તો નીચે બે ત્રણ પાણીદાર ઘોડા બાંધ્યા હતા. જેલર અને સિપાઈ એના પર આવ્યા લાગતા હતા.

વિજળીની ઝડપે એના મગજમાં એક વિચાર આવ્યો.

એ રૂખી પાસે ગયો. એના કાનમાં કહ્યું:

‘બારી પાસે જ.’

બહાર ઠોકાઠોક વધતી ચાલી.

એકા-એક ટીહલો વાલકા પર તુટી પડ્યો. ચીલકુ ઉંચકે એમ એને બે હાથે અદ્ધર ઉંચક્યો.

કડાકા લેતું બારણું તૂટ્યું.

ચપળ સરદાર જેખમના કામમાં ઓઠાને આગળ કરી માથું કાઢી લે છે. મૂરખ જાતે જ ધસી જાય છે.

બારણું તૂટ્યું ને મેઘજી જેલર અંદર ધુસ્સ્યો.

ઘડાક દઈને એના પર કેંક પડ્યું. એ પશુ નીચે ફેંસાઈ પડ્યો.

ઝેની બાબુમાં વાલકો પડ્યો હતો.

વાલકાના માથામાંથી લોહીની ધાર વહેતી હતી. ઝેના ડોળા ખેંચાઈ ગયા હતા.

‘દોડો દોડો !’ સિપાઈઓએ ખૂમ મારી.

‘આને કચેરીમાં લઈ જવ. ’ મેધજી બોલ્યો. ‘મામલો બદલાયો છે અને હવે નવો ચુકાદો મેળવવો પડશે. ખીજી બધી વાત પછી. ’

મેધજી સામે વાલકાનેા ધા કરીને ટીકલો રૂખીને ફાટે વળગાડીને ફૂલો. એક ઘોડાની પીઠ પર એ આબાદ પડ્યો અને ઝેની લગામ પકડી લીધી.

‘એ રામ રામ !’

એણે ઘોડો મારી મૂક્યો.

*

પ્રિયતમાનું મોત્સાહન.

કિ શોર ! આપણા લોકો ભાગ્યેજ આ રીતે મઝા માણે છે.

‘હજી આપણો શોખ ફેળવાતાં વખત લાગશે પ્રિયવંદા ! બીજી આગળ પડતી નાતોને મુકાબલે આપણે એટલાં પછાત તો ખરાં.’
એ જવાબ આપ્યો.

‘આપણા લોકો દેશ પરદેશ જતાં શિખ્યા છતાં સુધારાની બાબતમાં ધણાજ પછાત છે. ફેળવાયેલાઓ પણ કાંઈ કરતા નથી.’
પ્રિયવંદાએ કહ્યું.

હજીના દરિઆ કિનારે અમે ઉપર મુજબ વાત કરતાં બેઠાં હતાં. સરેના બાગ આગળ અમે રોજ સાંજ પડ્યે મળતાં. એ

મગત મુખિયત ઝાડોડી ઘટ્ટામાં અમને ખૂબ મગા પડતી. ચારે બાજુ પક્ષીઓનો નિતરતો કિસકિલાટ અને સામે ઉછળી રહેલા જળનીમિત્ત બહુ સંગીત અમને આનંદ આપતાં.

એ અને હું પહેલીજવાર ત્યાં મળ્યાં હતાં અને એક ખીજાએ જોળખતાં થયાં હતાં. તેની ઉમર બાએ ચૌદ વર્ષથી વધારે હશે છતાં તેણે ઉમરના પ્રમાણમાં ઠીક જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. એના પિતા મુંબાઈમાં કાર્મિક વેપાર કરતા હતા એમ એક વખત એણે મને કહ્યું હતું. અમારો પરિચય ગાઢ કહી શકાય એવો ન હતો પણ નિયત સમયે દરરોજ સરના બાગમાં મળવા ને સાધારણ વાતચીત કરવા પૂરતો ખસે.

મહેં ઈંગ્લિશ છ ચોપડીનો અભ્યાસ કરી કૌટુંબિક અડચણોને લીધે તેને તિલાંજલિ આપી હતી અને પછીથી ઠેકાણે પડવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. ઈંગ્લિશ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહેને વધારે રસ પડતો અને તેને લીધે અંગ્રિજી કંઇક કાચુ રહી ગયેલું.

પહેલાં તો એક બે ઠેકાણે ભલામણો હતી ત્યાં તપાસ કરી પણ કમનસીબે ત્યાં જગ્યા ખાલી ન હતી, એટલે મહેને એક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટની એક ઓરિસમાં બુનિયત કરાઈની જગ્યા એક રનેહીએ શોધી કાઢેલી તે ઉપકાર સહિત સ્વીકારવી પડી હતી.

નિશાળમાંથી નવા છૂટેલા માણસો નોકરી ધંધા માટે કેવું નાલાયક હોય છે, તેનો મહેને તે વખતે અનુભવ થયો. અને એકેજ અનુભવ પાછળથી ખી. એ. ચત્તારતી બાબતમાં પણ મહેં જોયો. વેપારી લાજનનો સાધારણ કામળ કે ચીટ્ટી પત્રી લખવા જેટલી પણ પહેલી તકે આવડત ન હોવાથી ફેટલી મુંઝવણ થાય છે તેનો મહેને તે વખતે ખ્યાલ આવ્યો. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં ભવિષ્યની સારી આશાએ દુઃખે પાપે દિવસ વિતાવ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. જેમ તેમ કરીને મહેં ચારેક મહિના કાઢી નાખ્યા.

નવો સવો હોવાથી મ્હને ફક્ત પચીસ રૂપિયા પગાર મળતો હતો અને તેમાં મ્હારે પુરૂ કરવાનું હતું. એટલા ટુંકા પગારમાં ગુજારો કરતાં મ્હારો નાકે દમ આવતો હતો પણ તેમ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.

સાંચું થયું કે હું પરણ્યો ન હતો. એવી સ્થિતિ હોય તો તો મ્હારી કમબખ્તીજ હતી. ત્રીસ રૂપિયામાં મ્હારો મિત્ર ચંદુલાલ એનું આખું કુટુંબ નિભાવતો હતો એ જોઇને ધણીવાર મ્હને નવાઈ લાગતી.

ચાર મહિનાનાં મ્હેં વીસેક રૂપિયા બચાવ્યા હતા. એ ધર ખમ રકમથી દહાણમાં દસ દહાડા મેળ કરવા મ્હેં મનસુબો કર્યો અને એક સ્નેહીને ત્યાં ધામા નાખ્યા.

એ ભાઈ સ્ટેશન નજીક રહેતા હતા અને પહેલાં એક ડાક-ટરના કમ્પાઉન્ડર તરિકે કામ કરી ફારેગ થઇને હમણાં ડૉક્ટર તરિકે ધીકતી (!) પ્રેક્ટીસ ચલાવતા હતા. એમની સાથે એમનાં માતૃશ્રી પણ રહેતાં હતાં એટલે મ્હારા જવાને એમને ત્યાં ઉતરતાં વાંધા આવે એમ ન હતું; અને કહાચ એમને વાંધા આવે જો મ્હને પાછળથી સમજાયું હતું તોયે ગરજ આગળ એવી નજીવી બાબતને મહત્વ આપવાની જરાયે જરૂર ન હતી.

દસ દહાડાની જેમ તેમ કરીને રજા મેળવી હતી એટલે એની પુરી મઝા માણવા માટે રોજ સવારના ને સાંજના બન્ને માઈલ ચાલીને હું સરૂના બાગમાં ફરવા જતો.

એક દિવસ સવારના એક સુકુમાર કિશોરિકાનો મ્હને ત્યાં ભેટો થયો અને તેનો કાંધક કાગળ પડી ગયેલો જોઈ બીજી વખતે તે તેને આપતાં બોલવાનો વહેવાર થયો. એ ચાર વખત આવા મેળાપ પછી અમે એક બીજા સાથે વાતચિત કરવા તથા ફરવા લાગ્યાં.

એ અને હું એક નાતનાંજ હતાં એમ પણ મ્હને ખબર પડી. તેઓ અહીંના એક ટીબરના વેપારીને ત્યાં એમના સારા સંબંધને

લીધે ઉતર્યા હતાં. આજે અમારી નાત વિષે અમે ઉપર મુજબ વાત કરતાં હતાં.

‘એ લોકો તો પૈસાને પૂજનારા છે પ્રિયવંદા ! એમના પર જેટલી આશાઓ રાખેલી તેટલી છૂટી પડી છે.’

‘ખરેખર ! એમની કળવણીનો લાભ નાતને મળે તો કેટલો ફાયદો થાય !’

‘તમે ક્યાં સુધી રહેવાનાં છો ?’ મહેં મ્હાં મુંબાઇ જવાનું નજીક આવતું હોવાથી એ વિચાર આવતા પૂછ્યું.

‘હસ બાર દિવસ પછી બાપુજીનો વિચાર અમદાવાદ જવાનો છે, અને એમની સાથે હું પણ ત્યાં જવાનો વિચાર કરું છું. બાપું ખરું એકાદ બે દિવસમાં બધું નક્કી થઈ જશે. તમે ક્યાં સુધી રોકાવાના છો ?’

‘પરમ દિવસે મ્હારે મુંબાઇ જવાનું થશે. મ્હારી રજા તે દિવસે પુરી થાય છે.’

‘મુંબાઇમાં પણ મળતા રહેશે તો મહેરબાની થશે. અમે ઠાકોરદાર ઉપર રહીએ છીએ. તમે ક્યાં રહો છો ?’

‘બીજા ભોઈવાડામાં. મૂળચંદ મગનલાલના માળામાં.’

‘ત્યારે કાંઈ દૂર નથી. આવતા જતા રહેશે તો ઉપકાર થશે.’

‘પણ પ્રિયવંદા ! મ્હારાથી વખતે આવવાનું નયે બને !’

‘એવું શું છે ? મ્હારા પિતાજી તમારા આવવા જવામાં વધી નહિ લે. તેઓ એવા સાંકડા મનના હશે એવી કલ્પના પણ ન કરતા.’

‘ના, એ કારણ નથી પણ કારણો બીજાંજ છે. અને તે—’

‘જે હોય તે ખરાં. કહેવામાં શી હરકત છે ?’

‘આપણું ઓળખાણ ન થયું હોત તો ઠીક થાત પ્રિયવંદા ! આપણે બહી ન જ મળ્યાં હોત તો—’

‘પણ એવું તે શું છે ? તમારી અડચણ જણાવો તો કાંઈક નિકાલ થઈ શકે.’

એને તે મારે શું કહેવું ? એને ત્યાં હું જઈ એમાં હસ્કત બે
હતી પણ એ શિષ્ટાચારની રૂએ એને અથવા એમાં સંબંધીઓને
મ્હારે બોલાવવાં ભ્રમરૂએ અને એમને બોલાવું તો તો એમની રજ-
માત્ર સરભરા કરવાની અથવા એમની સાથે હરવા ફરવા જવાનો
ખર્ચ કરવાની મારી તાકાત ન હતી. મ્હારો પગાર એવો ખર્ચ કરી
અકાચ એટલો હતોજ નહિ. એને મ્હારે માટે અહીં જે છાપ પડી
હતી તે કાયમ નજ રહે અને એવી સ્થિતિમાં મ્હારા માટે જે માન
હોય તે ન ટકે એટલે મ્હારે માટે એજ બહેતર હતું કે એ સંબંધ
ઝોઝો કરવો અને મુંબાઈમાં મળવાના વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન
આપવું. પણ પ્રિયવંદા ક્યાં માને એમ હતી ? તેણે તો કેમપણ
હિસાબે મ્હને બોલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું એટલે એણે હઠજ પકડી.

છેવટે મ્હારે કહેવું પડ્યું :

‘મ્હારી સ્થિતિ એવી નથી કે આપની સાથેનો આવો સમ્બ-
ન્ધ પણ નલાવી શકું.’

‘તમે કોની આફિસમાં છો ?’

‘એક્સપોર્ટ ઇમ્પોર્ટના એક વેપારીની.’

‘પણ કાંઈ નામ તો હશે ને.’

‘મેસર્સ મનુ દેસાઈની કુ.’

‘એમ ! કેટલો વખત થયાં ?’

‘ચાર મહિના થયા.’

‘મ્હારાથી બનતું કરીને ત્યાં લાગવગ ચલાવીશ—’

‘એવી તસ્દી કૃપા કરી ન લેતાં. લાગવગ કરતાં જાત મહેનત
અને લાયકાતને હું વધુ મહત્વ આપું છું.’

‘હસ્કત નહિ, આજે પણ મોડું થયું. આપણે પાછાં કાલે મળી-
શું. જુઓ કિશોર ! મુંબાઈમાં જરૂર મળતા રહેજો.’

‘બલે’ કહીને મ્હેં રજ લીધી. બીજે દિવસે અમે મળ્યાં
ત્યારે પણ એની એજ લલામણુ એણે મ્હને કરી. પણ મ્હાઈ દિલ

એ બંધામણનો સ્વીકાર કરવા અને એની સાથે મુંબાઇમાં સંબંધ રાખવા ના પાડતું હતું. એની સાથે કરવા જવા કે એના સ્નેહીઓને ચઢાપાણી પાવા જેટલો ખર્ચ કરવામાં પણ મહારા પગારનેા મોટા ભાગ ખલાસ થઈ જાય એમ હતું, એટલે મહારે એ સંબંધને તિલાંજલિ આપવી એમ મહે' મન સાથે નક્કી કર્યું.

આવી ગડબાગમાં આખો દિવસ વહી ગયો અને બીજો દિવસે હું મુંબાઇ આવવા નીકળ્યો.

ઑફિસમાં મહારે કામ એવું ન હતું કે એકાએક મહારા તરફ શેઠ સાહેબનું ધ્યાન ખેંચાય. મહારા ઉપર બીજા બે ઉપરી હતા, અને તેમના હાથ નીચે હમેશાં મહારે કામ કરવાનું હતું. મહારા ખાતાની ઉપરી પ્રબુલાલ પણ મહારી નાતનો હતો અને તેને શેઠ સાહેબના કુટુંબ સાથે સારો નાતો હતો.

ઉપરની વાતને એકાદ મહિનો થઇ ગયા પછી એક દિવસે મહેને શેઠ સાહેબે બોલાવ્યો અને પ્રબુલાલને મહારા કામ માટે પૂછ્યું. તેણે સંતોષકારક જવાબ આપ્યો એટલે તેઓ પ્રસન્ન થયા હોય એવું એમના મુખ પરથી મહેને લાગ્યું. તે દિવસથી પ્રબુલાલનો મહારા પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વધ્યો અને તેણે બીજા કરતાં મહારા માટે જરા વધારે કાળજી રાખવા માંડી.

એક દિવસે શેઠ સાહેબે મહેને એમને ઘેર બોલાવ્યો. ઠાકોરદાર પર તેમની માલકીનું મકાન હતું અને તેઓ ત્યાં રહેતા હતા. આ માટે બોલાવ્યો હતો તે મહેને ખચર ન હતી પણ કાંઈક જરૂરનું કામ હોવા વિષેની મહારી માન્યતા હતી.

સવારના નવ વાગે એમને ત્યાં ગયો એટલે ધણાજ માનથી અને મહે'ધાર્યું પણ ન હતું તેટલી મમતાથી શેઠ સાહેબે મહેને આવકાર આપ્યો અને પછી વાતે વળગ્યા.

‘ત્યારે કિશોર, તમને આ લાઈનમાં રસ પડે છે ?’

મહે' હા પાડી અને ઉમેર્યું 'મ્હારો વિચાર ખનતા સુધી એક લાઇનને વળગીને તેમાં માહિતગાર થવાનો છે.'

'તો પછી તમારે માટે અહીં સાડે ક્ષેત્ર છે. જરાધ્યાન રાખશે તો થોડા વખતમાં સુખી થઇ શકશો. જુઓને, હમણાં આપણે ત્યાં પેલા વિઠ્ઠલદાસ છે તે જવા માગે છે અને તેમની જગ્યાએ બહારનો માણસ ન લાવતાં તમને ગોઠવવાનો મ્હારો વિચાર છે—'

'આપની મોટી મહેરબાની' મહે' આભાર સહિત કહ્યું.

પણ એ જવાબ આપતાં હું ચમક્યો. સામેના દ્વારમાં પ્રિયં-વદા ઉભી હતી અને તેના પર નજર પડતાં જ હું પામી ગયો કે આ તેની કૃપાનું ફળ હતું! પણ એકાએક પ્રિયંવદા અહીં ક્યાંથી? એ સવાલ મ્હારા મગજમાં ઉદ્ભવ્યો.

'જરા ચાહ લાવજે પ્રિયંવદા!' શેઠ સાહેબે પ્રિયંવદાને કહ્યું એટલે તે ચહા લેવા ગઇ.

'તમારી જગ્યાએ બીજા કેાઇને રાખી લઇશું અને તમે વિઠ્ઠલદાસનું કામ હજી પંદર દહાડા એ રહેશે ત્યાં સુધીમાં શીખી લેજો. એને આપીએ છીએ તે તમને આપીશું. સમજવાને!'

મહે' એમને મ્હારાથી બની શકતો આભાર માન્યો એ કહેવાની જરૂર રહે છે? થોડી વારે ચહા તથા ફળફળાદિ આવ્યાં અને એ સર્વેને યોગ્ય ન્યાય આપી દૃષ્ટિથી જ પ્રિયંવદાનો આભાર માની મહે' રળ લીધી. ત્યાર પછી બે ચાર પ્રસંગે મ્હને શેઠ સાહેબ તરફથી આમંત્રણ મળ્યાં પણ મ્હારું મન આમ હોવા છતાં ત્યાં જવાને બાંધે ઢ્યુપડ્યુ રહેતું કારણ કે પ્રિયંવદા શેઠ સાહેબની દીકરી હતી એ જણ્યા પછી એનાથી દૂર રહેવાના મ્હને વિચાર આવતા.

એના કારણોમાં અત્યાર અગાઉ જે જણાવી ગયો છું તે ઉપરાંત એક નવા કારણનો પણ ઉમેરો થયો હતો. એ નવું કારણ તે મ્હને મળેલી એક તાજી ખબર હતી. પ્રિયંવદાની પ્રીતિ પ્રભુલાલપર ઢળતી જતી હતી અને શેઠ સાહેબની નજરમાં પ્રભુલાલ ઠીક લાગવાથી એ બેઉ હમણાં હમણાં સારી છટ બોગવતાં હતાં.

મહારે ને પ્રજુલાલને ઠીક બનાવ હતો પણ આ ખપ્પર સાંભળ્યા પછી તથા એક પ્રસંગે એમને એ રીતે આનંદ માણતાં નજરે નોંધા પછી એના પ્રત્યે મ્હને કાંઈક ઈર્ષ્યા આવી હતી. એ બન્નેનો સંબંધ પ્રીતિનો હતો કે સાધારણ ઓળખાણનોજ એ વિષે હું કાંઈજ નિર્ણય પર આવ્યો ન હતો પણ ધીરે ધીરે હું પ્રિયંવદાને ચહાતો જતો હોવાથી મ્હેં એ સંબંધનું કારણ પ્રીતિ માની લીધું હતું અને ઈર્ષ્યાને લીધે મનમાં દુભાતો હતો.

પ્રિયંવદા પ્રત્યે મ્હને શી રીતે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો તે જરાયે સમજાતું ન હતું પણ એટલું તો ચોકસ કે એ પ્રેમને કારણેજ તેને બીજા સાથે છૂટથી વાત કરતી હું જોઈ શકતો ન હતો. મહારી સ્થિતિ એવી હતી કે પ્રજુલાલની સાથે ઇર્ષા રાખવી, કેળવવી કે ખતાવવી એ મહારાથી બની શકે એમ ન હતું એટલે હું મનમાંને મનમાંજ બળ્યા કરતો હતો.

એક વખત હેંગીંગ ગાર્ડનમાં સાંજના વખતે મહારો અને પ્રિયંવદાનો બેટો થઈ ગયો. તેણે મ્હને જોઈએ તેવો સંબંધ ન રાખવા માટે ટપકો આપ્યો અને એની સાથેનો સંબંધ કેળવવા માટે મજબુત બલ્લામણુ કરી. હૈયામાં રમી રહેલી વાત છેવટે તે વખતે હોઠે આવી ગઈ અને મ્હેં મહારી મનોદશાની એને વાત કરી.

‘પ્રિયંવદા, કદાચ તમે નહિ માનો પણ બધા વખતથી મહારા મનમાં એકજ જાતના વિચાર આવ્યા કર્યા છે અને તે ફક્ત તમારા સંબંધનાજ.’

‘એમ ! તો પછી તમે અમારી સાથે અતડા કેમ રહો છો ?’

‘પહેલેથીજ આપણો સંબંધ આગળ ન વધે એવો મહારો વિચાર થયેલો તેને લીધે. બાકી ખરૂં તો ધીરે ધીરે હું આપને ચહાતાં શીખ્યો છું અને આપની અનુમતિ હોય તો—’

‘જુઓને કિશોર ! હજી એવો વિચાર મ્હેં નથી કર્યો અને આટલા જલદી પરણી જવાની હું વિચરૂં છું. તમારા જેવી સ્થિતિના

માણસને એકે મિત્ર તરિકે પણ ન પરણવાની હું તો સલાહ આપું. જ્યાં સુધી પોતાના પગ પર સંપૂર્ણ રીતે ઉભા રહેવાની શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી પરણવાની પીડા વહેરી લેવાની ઉતાવળ કરવી એ મહારા હિસાબે સરિઆમ મૂખાંધ છે. હું એમ નથી કહેતી કે તમારી સ્થિતિ તદ્દન ખરાબ છે પણ એટલું તો ખરું કે હજી જોઈએ તેટલી સારી સ્થિતિએ તમે પહોંચ્યા છો એમ તો નજર કહેવાય.’

‘એ સલાહ માટે આપનો આભાર માનું છું, પણ—’ આમ કહેતાં મહારે મોઢું પડી ગયું કારણ કે પ્રિયવદાનો જવાબ મહારી આશાઓનો ચુરો કરતો હતો.

‘એમ નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી પણ હજી તમારે ઘણું કરવાનું છે. પહેલાં તો ખૂબ કમાવ અને સ્વતંત્ર થાવ. પછી પરણવાનો વિચાર કરજો.’

‘એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો એજ કે મહારે તમારી આશા છોડી દેવી—’

‘મહારા કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ પણ એવો નથી. ત્હમે એવી આશા રાખી શકો છો—’

‘અને પછી વખત આવે નિરાશ પણ થઈ શકો છો, એટલું ઉમેરવું બાકી રહી ગયું. કદાચ તે પહેલાં તમે પરણીએ જાવ, કારણ કે જે શિખામણ તમે મૂકે આપી તે તમને તો લાગુ જ નથી પડતી એટલે પછી એવી રીતે વાટ જોવાને કે થોભવાને આપને રજામાત્ર પ્રયોજન ક્યાંથી હોય?’

‘તમે બૂલ કરો છો કિશોર! મહારો વિચાર હજી બે ત્રણ વર્ષ સુધી પરણવાનો નથી અને બાપુજીની પણ એવીજ ધમ્મકા છે; એટલે તમારા જેવા માણસને એટલો સમય નસીબ અજમાવવા માટે પુરતો છે. ત્રણ વરસમાં તો ત્રણ પ્લાઠાંડ ડોલાવી શકાય.’

‘એ સતજાગનો વખત ગયો પ્રિયવદા? એવા સંજોગો કાંઈ ઓછાજ હવે આપણને સાંપડવાના હતા.’

‘તમારી આન્યતા બૂલ બરેલી છે કિશોર ! તમારા જેવા જુવાન માણસ આવું બોલે એ સાફ ન દેખાય ! માણસ પોતાની મેજબ સંજોગો ધરે છે. સંજોગો કાંઈ આપોઆપ આવતા નથી. એમને ધડવા અરે ! મેળવવા એ માનવ શક્તિની બહાર છે એવું હું નથી જાનતી. તમે ધારો તો તમે એ તો જરૂર કરી શકો. આજના કિશોર અને ત્રણ વર્ષ પછીના કિશોરમાં એવો ફેર પડે કે બાપુજીની તાકાત શું કે કિશોરની માગણી નકારે અથવા કિશોરને નારાજ કરે ! પણ બધાનો આધાર તમારા પર છે.’

‘અને તમે ખાત્રી આપો છો કે તમે એટલો વખત થોભી જશો.’

‘ખાત્રી એકલીજ નહિ પણ વચન આપુ છું કે તમારે ખાતર હું ત્રણ વર્ષ જરૂર થોભી જમશ. પછી તો હરકત નથી ને !’

અને એ પછી અમે અનેક વાતો કરીને આશા ભરી છૂટાં પડ્યાં. વિચારનો અરબસિત પ્રવાહ, એ મેલાપ પછી મહારા મગ જમાં વહેતો હતો. એવું તે શું કરવું ? એવો તે શો રસ્તો લેવો કે ત્રણ વરસમાં હું મોટો માણસ થઈ શકું અને પ્રિયંવદાની મુરાદ બર લાવી શકું ?

એ વિચારોની પરંપરા અને અક્કલની કસોટીમાં મહારૂં મગજ બહાર મારતું ચાલ્યું અને દિવસો પછી દિવસો વહેવા લાગ્યા.

પ્રજુલાલ સાથે પ્રિયંવદાને મહારા જેટલો યે સંબંધ ન હતો. તેની તે દિવસે મહને પાક્કી ખાત્રી થઈ એટલે એ વિષેની ધુબ્યાં બંધ પડી અને તેનું સ્થાન ચિંતાએ લીધું. શું કરવું તેના વિચાર વમળમાં હું ગાથાં ખાવા લાગ્યો.

ખંત, મહેનત અને અક્કલનો ઉપયોગ કરી અવિરામ પરિશ્રમે મહેં મહારો રસ્તો લીધો. ધીરે ધીરે ગળે સફળતા મળી અને શેઠ સાહેબની મહેરબાનીથી મહારી સ્થિતિ સુધરી.

એવામાં પ્રજુલાસને એના પિતાજી મરણ પામવાથી પોતાની મિલકતની સંભાળ લેનાર બીજી કોઈ ન હોવાથી અંબાધને વસવાટ છોડી દેવા પડ્યો એટલે એની જગ્યા મળે મળી.

થોડા દિવસો પછી મહાર્ કામ એટલું વખાણવા લાગ્યું કે ન પૂછો વાત ! એવી શુભ સ્થિતિ આવશે એમ મહેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું ન હતું. મહારા પગારમાં પણ હવે ઘણો ફેર પડી ગયો. હમણાં અઢીસો રૂપિયા મળતા હતા અને કામકાજ ઠીક ચાલે તો તે વધવાનો દરેક સંભવ હતો.

પણ કામકાજની બાબતમાં થોડા વખતથી અમારી કંપનીની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર થતી હતી. અમારો દેશાવર ખાતેનો મોટામાં મોટો એજન્ટ મેસર્સ ઓન એન્ડ એન્ડરસનની પેઢી હતી અને તેમની સાથે થોડા વખત થયાં શેઠ સાહેબને અણબનાવ શરૂ થયો હતો. એ લોકો તરફથી અમને બધા માલ ઉપર ઘણી મોટી રકમનું કમીશન મળતું હતું અને એમના હસ્તકની એજન્સીઓને લીધે અમારો ધંધો ધમધોકાર ચાલતો હતો પણ એક કંપનીઓ વચ્ચે એવો જ કાંઈ વાંધો પડ્યો હતો કે શેઠ સાહેબ એ લોકો સાથેનો સમબંધ તોડી નાખવા તૈયાર થયા હતા અને એ મતલબનો કાગળ પણ એ લોકોને લખી દીધો હતો; તેમજ તેમણે પણ અમારી એજન્સી બંધ કરી હતી.

એને પરિણામે અમારો ધંધો એકદમ ઘટતો જતો હતો. આ સ્થિતિમાં કાંઈક સુધારો થાય તો ઠીક એમ બારીને શેઠ સાહેબને મહારાથી અને તેટલું સમજવવામાં મહેં બાકી ન રાખી પણ તેમણે નજ માન્યું. અને વખતે એ માને તો પણ મેસર્સ ઓન એન્ડ એન્ડરસન માને કે નહિ તેની ખાત્રી ન હતી.

અમે અમારા ઓર્ડર અને કામકાજ બીજી પેઢીને સોંપ્યાં; પણ એમાં અમારો ઝાઝો શુકરવાર વળ્યો નહિ. મેસર્સ ઓન એન્ડ એન્ડરસને પણ પોતાની એજન્સી કલકત્તામાં કોઈ કંપનીને આપી

દીધી પણ તેમને પણ એ લોકો સાથે ઠીક ચાલતું ન હતું એવી મ્હને ખાનગી ખબર મળી હતી. આ સંજોગને લીધે તે કંપનીનો વડો ભાગીદાર કોઇ સારો એજન્ટ નીમવા માટે મુંબાઇ આવવા નીકળી ચુક્યો હતો.

મી. શ્રીને મુંબાઇ આવીને ધટતી તપાસ શરૂ કરી હતી અને તેનો વિચાર પોતાની એજન્સી મેસર્સ ધનંજયની કંપનીને આપવાનો હતો, પણ હજી એક વચ્ચે સરતો બરાબર નક્કી થઇ ન હતી. એવામાં મ્હને કંઇક વિચાર આવ્યો અને મ્હેં મી. શ્રીને મળવાનું નક્કી કર્યું.

એ જરા કરડા સ્વભાવનો પણ ખરો વેપારી બચ્ચો હતો. એણે મ્હને આવકાર આપીને શેઠ સાહેબ માટે પૂછ્યું. તેમના તરફથી કે તેમના વતી હું આવ્યો નથી એ સ્પષ્ટ રીતે જણાવીને મ્હારા મેળાપનો હેતુ મ્હેં એને કહ્યો. એ બાબતમાં એણે ખુલાસેથી વાત કરતાં મ્હને કહ્યું: ‘મી. કિશોરરાય ! તમે મ્હને મળવા આવ્યા એ બાબત સારું કર્યું. તમારા શેઠનો ને અમારો સંબંધ વર્ષોનો છે અને તે એક પક્ષની સમજફેરથી તુટી ગયો છે તે બહુ જોડુ થયું છે તમને આ બંધાનો અનુભવ છે અને જો તમે પોતે ઓફિસ કાઢી સ્વતંત્ર બંધો કરવા ઇચ્છતા હો તો મ્હારાથી બનતી હરેક મદદ તમને આપવા હું તૈયાર છું.’

‘પણ આપે એજન્સી વિષે મેસર્સ ધનંજયની કંપની સાથે જોડવણ કરી છે તેનું કેમ ?’

‘હજી અમે નિર્ણય પર નથી આવ્યા, એટલે તે પહેલાં તમારો વિચાર હોય તો એ બાબત નક્કી કરવામાં મ્હને હરકત નથી. અભાવત, જે રીતે તમારી કંપની સાથે અમે વર્તતા હતા તેજ રીતે અમે તમારી સાથે પણ વર્તીશું.’

‘તો પછી મ્હને એ રીતે કામ કરવાને હરકત નથી. બને તો એકલો અથવા જો મ્હારા શેઠ મ્હને ભાગીદાર તરિક્કે લે તો

તેમની સાથે બાગીદારીમાં આમત્તી એજન્સી લેવાનું હું કમ્પલ ક્યું
હું. એ મુજબનું આપને એવું વાગે તેવું લખાણ આપ તેમને
કરાવશે તો મહેને હરકત નથી.’

એ દિવસમાં આ બધું નક્કી થઇ ગયું, મી. શ્રીન પણ ખુશી
થતા થતા પોતાનું કામ સંતોષકારક રીતે પાર પડ્યું હોવાથી
હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ ઉપડ્યા.

આ બધો વખત શેઠ સાહેબ પૂના હતા. અને પ્રિયંવદા પણ
તેમની સાથે હતી. મી. શ્રીન સાથેની મ્હારી ગ્રેડવણ વિષે તેમને
જરાયે ખબર ન હોય એ સ્વાભાવિક હતું. એ ગ્રેડવણ થયા પછી
તરતજ હું પૂના જવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં મહેને ઉજવળ ભવિષ્યનાં અને પ્રિયંવદાના પ્રેમનાં
અનેક સુંદર સ્વપ્નો આવ્યાં. ગાડી ક્યારે જલદી પૂના પહોંચે અને
મ્હારી મનોરમાનો દર્શન લાભ થાય એમ થઇ રહ્યું.

હું પૂના પહોંચી ગયો.

બયોરના જમી પરવારીને અમે ખેડા હતા ત્યારે શેઠ સાહેબે
ધંધા સંબંધી પૂછ પરછ કરવા માંડી.

‘કિશોર ! હવે તો બહુજ ઓછું કામ આવે છે ખરું ?’

‘હા જી, આપણે મેસર્સ શ્રીન એન્ડ એન્ડરસનનો સંબંધ
છોડ્યા પછી બહુ સહન કરવું પડ્યું છે; પણ ધીરે ધીરે કામ વધતું
જાય છે ખરું.’

‘બહુજ ધીમું, આ રીતે એ લોકોના સંબંધથી થતી આવક
પુરી પાડવાને બીજા દશવર્ષ જેટલે; જો આ રીતે કામ ચાલે તો.

‘ત્યારે એક રસ્તો છે, જો આપની ધ્યાનમાં રહે તો.’

‘એ લોકો સાથે ગ્રેડવણ કરવાનો ? પણ હવે એ કેમ બને ?
એમણે તો પોતાની એજન્સી આપી દીધી છે અને આપણી સાથે

‘હું નથી હારતો કે ગયા વખતના અનુભવ પછી કામ પૂડવા એ લોકો રાજ હોય ?’

‘પણ એ એજન્સીવાળાને ભાગીદાર તરિકે લખએ તો—’

‘એ પણ બને એવું નથી. એમણે કલકત્તામાં એજન્સી આપ્યાની વાત આપણે સાંભળી હતી એટલે કલકત્તાવાળાના કોઇ ભાગીદારને આપણે—’

‘નાજી. શુંબાઇમાં એમણે કોઇને એજન્સી આપી છે અને એને આપણે—’

‘ભાગીદાર તરિકે લેવાને જરાયે હરકત નથી. પણ એ માણસને તમે ઓળખો છો ?’

‘હું નથી ઓળખતો પણ આપ સારી રીતે ઓળખો છો’ એમ કહીને મહે’ મી. શ્રીન સાથે થયેલા લખાણના કાગળોને શેઠ સાહેબને આપ્યા. એ વાંચીને એમના હર્ષની સીમા ન રહી.

‘ખરેખર કિશોર ! તમારા પ્રત્યે બતાવેલી મમતાનો રજ માત્ર ગેરઉપયોગ નથી થયો એ જોઇ મને આનંદ થાય છે. બોલો કેટલો ભાગ મળે તો તમે રાજ થાવ.’

‘એ આપની મરજ પર છોડું છું.’

અને એમણે મને સોળે સોળ આની ભાગ આપીને જ રાજ કર્યો. થોડા વખત પછી મહારા તથા પ્રિયંવદાનાં લગ્ન ધામધુમથી થયાં. શેઠ સાહેબને પ્રિયંવદા સિવાય બીજી કોઇ સંતાન નહિ હોવાથી એમની આખી મિલકત તથા પેઢીનો વહીવટ મહેને સોંપવામાં આવ્યો.

‘અને કિશોર ! હવે યાદ આવે છે મહે’ કહ્યું હતું તે—માણસે પોતાના સંજોગો જાતે ઉભા કરવાના છે.’

‘હારતો ! પણ માણસની ખાંત અને મહેનત ઉપરાંત સદાએ પ્રભુની કૃપા તથા તારા જેવી પ્રિયતમાનું પ્રેત્સાહન હોય તોજ એ બની શકે છે.’

‘એમાં પ્રિયતમાને તમે જરા વધારે પડતું મહત્વ આપો છો તે બાદ કરો તો ઠીક.’

‘એમ કરીએ તો વિશ્વનો બ્યવહારજ અટકી પડે.’

‘ઠીક ઠીક કિશોર ! ‘આપણું ઝોળખાણુ ન થયું હોય તો ઠીક થાત પ્રિયંવદા ! આપણે અહીં નજ મળ્યાં હોત તો—’ એ પ્રસંગ—’

‘મહારી જીંદગીમાં ન ભૂલાય એવો છે પ્રિયંવદા !’ મ્હેં એને સ્નેહ દાન દેતા ઉમેર્યું.

પંડિતજીની હરીફાઈ

નંદવર ! આજ સુધી તે જયંતરાયનાં અનેક પરાક્રમ લખ્યાં છે અને એમનું નામ બત્રીસીએ ચઢાવ્યું છે—'પ્રાણશંકર પંડિતજીએ મહારા ટેબલ પર પડેલું મહારં છેલ્લું પ્રકાશન 'જયંતનાં જખ્ખર સાહસો' જેતાં પ્રવચન શરૂ કર્યું.

'તે હવે તમારો પણ કે' પરાક્રમ કરવા વિચાર છે કે શું ?' મહે' પૂછ્યું.

'એનો ઇનરો ઓછો જ એમણે રાખ્યો છે !'

'એ તો હું પણ ક્યાં કહું છું ?'

'એવું કે' કામ હાથ લાગે તો મહેને કહેજો.'

‘પહેલી તકે, પછી કે’? તમારી ઇચ્છા હોય તો જયંતને પણ કહી રાખું.’

‘જેવી તારી મરજી.’

પ્રાણશંકર પંડિતજી મહારા પરમ મિત્ર છે. એમનું નામ પ્રખ્યાત છે. એ મહાનુભાવના જીવનનાં કેટલાંક સુંદર પ્રકરણો મહેં ‘પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો’ એ નામથી ગુજરાતને ચરણે ધર્યા છે. મોટે ભાગે વાંચનારને એમાં હાસ્યરસ નજરે પડે છે અને પંડિતજીએ એ રીતે અનેકને હસાવ્યા છે. એવીજ રીતે પરિચય કરાવું તો જયન્તરાય-જેઓ મહારા જીવજન દોસ્ત છે, તેમણે પણ પોતાનાં બુદ્ધિના ચમત્કારયુક્ત અનેક પરાક્રમોથી અમર નામનામેળવી છે.

અને એ બન્ને સહભાગી મિત્રોના યોગે મહાઈ નામ પણ બણીતું થયું છે. નહિ તો નટવરનો કાષ્ઠ ભાવ પણ ન પૂછત !

અમે ઉપર મુજબ વાત કરતા હતા ત્યાં તો એક પારસી યુવાન હાંફેલો ફાંફેલો અમારા ખંડમાં આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યોઃ ‘મી. જયંત ક્યાં છે ?’

‘બહાર ગયા છે. આપને શું કામ છે?’ મહેં પૂછ્યું.

‘એમનું ઘણું જ અગત્યનું કામ છે. અહીંથી થોડે દૂર એમને મહારે બનતી ઉતાવળે લઈ જવાના છે.’

‘આપને હરકત ન હોય તો બધી હકીકત મહેને જણાવો એટલે અમે બન્ને આવીને મદદ કરીશું.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘પણ મી. જયંત ક્યાં છે? એમના જેટલી મદદ તમે ઓછી જ આપી શકવાના હતા ?’

‘એમની ગેરહાજરીથી ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી.’ મહેં કહ્યુંઃ ‘આપ શાંતિથી ખેસો અને શું કામ છે તે જણાવો.’

‘લલે બાવા! બ્યારે તમે ખાત્રી આપો છો ત્યારે તમને વાત કરવાને હરકત નથી. તમે જ ડા. નટવર ને ?’ એણે મહારા તરફ જોઈને પૂછ્યું.

મ્હે ડાકું હલાવી હકારમાં જવાળ આપ્યો.

‘મ્હાઈ કામ ધણું જ જરૂરી અને તાકીદનું છે. છતાં જ્યારે આપને બધી હકીકત જણાવવી પડે એવું છે તો તે હું બને તેટલી ટુંકાણુમાં જણાવીશ.’ આવનારે કહેવા માંડયું: ‘મ્હાઈ નામ ધનજીશા મીસ્ત્રી. છેલ્લા પંદરેક દિવસથી હું મ્હારા દૂરના એસી પેસ્તનજી પા-વરીને ત્યાં મીસ તેહમીના દેસાઈને મળવા અવારનવાર જતો હતો. એ મ્હારી નજરમાં આવી ગઇ હતી અને પરવરદેગારની મ્હેર હોય તો મ્હારે એને પરણી જવાનો વિચાર હતો.

‘આજે બપોરે અમે બેઠે જણુ વાત કરતાં એકાં હતાં ત્યાં મ્હે એ વાત કાઢી અને એને મ્હારો વિચાર જણાવ્યો. એ સાંભળીને તેહમીનાએ જવાળ આપ્યો: ‘લગનની બાબતમાં કેટલાંક એવાં કારણો છે કે જેને લીધે મ્હારે એ માગણીનો જવાળ નકારમાં આપવો પડે છે.’

‘મ્હે એને એ કારણો જણાવવા આમ્રહ કર્યો. એટલે એણે પોતાની વિગત ટુંકામાં જણાવી. એ વિગત એના પોતાના શબ્દોમાં જ કહી લઉં.’

‘મ્હારાં માબાપ હિંદવાડામાં રહે છે અને ત્યાં અમારું હોટેલ છે એ તમને ખબર હશે. અમારા હોટેલમાં અવારનવાર અનેક જાતના માણસ આવે એ સ્વાભાવિક છે; છતાં કેટલાંક માણસો એવા પણ હોય છે કે જેને એકવાર મળ્યા પછી ભાગ્યેજ ભૂલી જવાય !

‘ત્રણેક વર્ષ પર એવા જ એ વિચિત્ર માણસોના સંબંધમાં હું આવી. બેઠે જણુ ઘણા જ વિચિત્ર હતા એમ કહું તો ચાલે. નસીબ જોગે બેઠે જણુ પાસે બાપદાદાનો પૈસો ઠીક હતો. એમાંનો એક વામનજી હતો, એની ઉંચાઇ ભાગ્યે ત્રણ ફીટ હશે. એનું નામ કાવસજી કરાણી. બીજો ખાસ્સો સાડા છ ફીટ ઉંચો હતો. એનું નામ મેહેરવાનજી મ્હેતા.

‘કમનસીબે બેઉ જણ એકજ એઠવાડીયામાં મ્હારી પાસે લગ-
નની માગણી કરી. બેઉ જણ વિચિત્ર હતા, એટલે મ્હેં બન્નેને
એકજ જવાબ આપ્યો કે ‘તમે સુખવાસી છવ છો અને આપકમાઇ
પર તાગડધીના કરો છો એ મ્હને પસંદ નથી. મ્હને પરણવાની
ધમ્મકા હોય તો તમે તમારું પોતાનું એક ચા બીજી રીતે નામ કાઢો,
પૈસા કમાવ અને તમારામાં કૈંક મીઠું છે એની મ્હને ખાત્રી કરી આપો.’

‘મ્હારી એ વાત સાંભળીને બેઉને ચીટકી લાગી ગઇ. એમણે
ઉદવાડા છોડ્યું અને તેઓ પોતાનું નસીબ અજમાવવા નીકળી પડ્યા !
આજે તત્કાલ વરસ થયાં એમનો પત્તો નથી.’

‘એમના કૈં ખબરઅંતર મળ્યાજ નથી ?’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘એવું છેક તો નથી. કરાણીના આજ વેર મ્હને બે કાગળો
મળ્યા છે. એક બે વરસ પહેલાં અને બીજો અહીં આવ્યા પછી.
એણે પોતાનું નામ કાઢ્યું છે અને ‘મુંગા યાત્રિક નોકરો’ની નવાઇ-
ભરી શોધ કરી એ ઉજરો રૂપિયા કમાયો છે. એના એ યાત્રિક
નોકરો અજબ જેવું કામ કરે છે ! એનો કાગળ મળ્યા પછી એ
ગમે તે પળે આવીને પોતાની માગણી રજુ કરશે એમ મ્હને લાગ્યા
કર્યું છે. એ કરતાં વધુ ધાસ્તી અને શીકર મહેતા બાબત છે. એને
મ્હેં જોયો નથી. એના કૈંજ ખબરઅંતર નથી. છતાં જ્યારે મ્હને
કરાણીનો કાગળ મળ્યો ત્યારે મ્હેં એનું હસવું સાંભળ્યું કે ‘કરાણી
કાળને કિનારે છે.’ આખાદ મહેતાના પોતાના જ શબ્દો, એનો અવાજ,
એનીજ ઢબ; અને ચારે બાજુ ફરીને જોઉં તો કાઇ મળે નહિ !
એ કાણુ બોલ્યું અને શી રીતે બોલ્યું તે મ્હને સ્મરણયું નહિ ! એ
ઉપરથી મ્હને મોટી ચિંતા તો મહેતાની થઇ પડી છે કે એ કંઇ
ઘડીએ આવી લાગશે ને પોતાની માગણી રજુ કરશે !’

‘અમે આમ વાતો કરતાં બેઠાં હતાં ત્યાં સામેથી એક ન્હાની
સરખી મોટર પુર જોસમાં હંકારતી આવી લાગી. એમાં એક
ઠીંગણુ ઇસ્ક્રીટાઇટ થઈને બેઠો હતો. એના પર નજર પડતાં તેહ-

મીના ગંભીર ગઈ. એ ઉપરથી મ્હને લાગ્યું કે અધિનાર કરાણી હોવો જોઈએ.

‘એ એકદમ પોતાની મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યો અને અમારી પાસે આવ્યો. ‘આ તમે જોયું ?’ એણે પૂછ્યું અને બારીના કાચ પર ટપાલના સ્ટેમ્પના કાગળની લાંબી પટ્ટીઓથી ચોટાડેલો એક કાગળ ખતાવ્યો, એ તાજેજ ચોટાડેલો લાગતો હતો. અમે વાત શરૂ કરી તે વખતે એણે કંઈ ન હતું. એના પર ફરડા જેવા અક્ષરે લખ્યું હતું કે ‘કરાણી મીસ તેહમીનાને પરણશે તો મરી જશે.’ એ વાંચીને અમે ત્રણે જણુ ડહાંધ ગયાં.

‘એ એનું જ કામ !’ કરાણી બોલી ઉઠ્યો : ‘મીસ તેહમીના ! એના મહારાપર થોડાં ધ કાગળો આવ્યા છે અને દરેક વખતે એવી જ રીતે ધમકી આપી છે. એ ક્યાંથી કાગળો લખે છે તથા કેવી રીતે પહોંચાડે છે તે જ સહજતું નથી.’

‘મ્હને પણ એવો જ અનુભવ થયો છે.’ તેહમીના બોલી અને એણે પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો પછી એણે મ્હારું ઓળખાણ કરાવ્યું.

‘પેલા વિચિત્ર કાગળો ખતાવવાના મ્હને કરાણીએ ખાહેશ ખતાવી એટલે હું એની સાથે ગયો. એનું મકાન અહીંથી બહુ દૂર નથી. એના જેવી જ એની મોટર પણ વિચિત્ર હતી. પણ એની વિગતમાં હું નહિ ઉતરું.’

‘અમે એના બંગલા આગળ પહોંચ્યા એટલે એક જણે ઝુકીને સલામ કરી. કરાણીએ એને પૂછ્યું કે ‘કાંઈ આવ્યું હતું ?’ અને એનો એણે નકારમાં જવાબ આપ્યો.

‘અમે બન્ને મકાનમાં દાખલ થયા. અંદર ગયા તો માથા વળ-રનાં યાંત્રિક માથાસોની હારની હાર ઉભી કરેલી હતી. એ બધાં અતિશય આજ્ઞાધારક અને ચપલ હતાં. બટન દાખો અને તમને જોઈએ તે ચીજ હાજર થાય. બટન દાખો એટલે ખાવાનું હાજર. બટન દાખો કે ચહા તૈયાર. બટન દાખો કે ધારો તે હાજર. હું તો

એ જોઇને છક્ક થઇ ગયો અને મી. કરાણીને એની અજબ શોષ માટે મહેં ધન્યવાદ આપ્યો.

‘એ બધું ખરું મી. મીત્રી !’ એણે કહ્યું : ‘પણ મહારાષ્ટ્રિક નોકરો એક રીતે અધૂરા છે. તેઓ કાંઈ ચીજ ચોરતા નથી, ખાઈ જતા નથી કે ખોટી લાપન છાપન કરતા નથી એની ના નહિ; પણ એ કાંઈ બોલી શકતા નથી. કાણુ આવ્યું ને કાણુ નહિ એ કહી શકતા નથી. એ એમનામાં મોટી એબ છે.’

‘વખત આવ્યે એ પણ તમે પૂરી શકશો.’ મહેં કહ્યું.

‘આ જોયું ? નીચે આપણે તપાસ કરી તો કોઇ આવ્યું નથી એમ ખબર મળી, પણ અહીં તો એ બાઇ સાહેબની હાજરીનાં ચોખ્ખાં નિશાન છે !’

‘એમ !’

જુઓને ! આ ચીઢી.’

‘મહેં ચીઢી લઇને વાંચી. એમાં ખૂણી ધમકી હતી. તેહમીના સાથે સંબંધ ન રાખવા ચેતવણી આપી હતી અને સાથે સાથે ખૂન કરવાની ધમકી પણ આપી હતી. એ સિવાય બીજા અનેક કાગળો એણે મહેને એજ મતલબના લખેલા બતાવ્યા.

‘અને નવાઈની વાત તો એ છે કે એનો પત્તો લાગતો નથી. એ સાવ અદસ્ય રહે છે, છતાં એની ચીઢીઓ અને ધમકીઓનો વરસાદ વરસે જ જાય છે !’ કરાણીએ કહ્યું.

‘મહેં એને ધીરજ આપી અને આ કામમાં મી. જયંતની સલાહ લેવાની સૂચના કરી, એટલે એણે મહેને મી. જયંતને બોલાવી લાવવાનો આગ્રહ કર્યો.

‘એના આગ્રહને માન આપીને હું અહીં આવ્યો છું; છતાં એની સ્થિતિ મહેને બયજનક લાગવાથી પાકો બંદોબસ્ત કરતો આવ્યો છું.’

‘શા બંદોબસ્ત કર્યો છે ?’ હવે પડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એક તો પેલા નોકરને કહેતો આવ્યો છું. બીજું પોલિસના એક સિપાઇને હું પાછો ફરું ત્યાંસુધી ધ્યાન રાખવા સમજાવી આવ્યો છું’ અને એની મહેનતને બદલે આવવા સૂચના પણ કરી છે. એ સિવાય એક સિંગોડાવાળાને ચાર આના આપી બેસાર્યો છે અને પાછા ફર્યા પછી બીજા ચાર આના આપવાના કર્યા છે.’

‘ઠીક ચાલ નટવર ! આપણે એમની સાથે જમએ.’ પંડિતજીએ સૂચના કરી.

એમ બેઠે જણ તૈયાર થયા અને મી. મીસ્ત્રીની સાથે ગયા.

પાંચેક મીનીટમાં અમે મી. કરાણીના મકાન પાસે આવી દાગ્યા.

‘કેમ કોઈ આવ્યું હતું ?’ અમારા અસીલે સિંગોડાવાળાને સવાલ કર્યો.

‘નારે સાહેબ ! તમારા ગયા પછી એમાં કોઈજ ગયું નથી.’

‘ઠીક’ એમ કહીને એને ચાર આના આપી વિદાય કર્યો.

પછી પોલિસના સિપાઇને પૂછ્યું. એણે પણ એવોજ ખાત્રી લાયક જવાબ આપ્યો.

ત્રીજા માણસે પણ એવોજ જવાબ આપ્યો.

પંડિતજી પોલિસ સાથે વાત કરતા નીચે ઉભા અને હું તથા મી. મીસ્ત્રી આગળ વધ્યા.

કરાણીના ખંડમાં આવીને તપાસ કરતાં એના એક યાંત્રિક નોકર પાસે પ્રબળ તાબું લોહી પડેલું જણાયું. એ જોઈને અમારી નવાઇનો પાર ન રહ્યો.

‘કરાણીનું ખૂન થયું છે !’ અમારા અસીલે ખૂબ મારી. ‘છતાં નવાઇની વાત એ છે કે એના ખૂનીની પેઠે એના શબનો પણ પત્તો નથી.’

અમે ચારે બાબુ તપાસ કરી પણ કૈંજ પતો ન મળ્યો; એટલે નીચે આવ્યા ને પંડિતજીને વાત કરી.

એ મકાનને બીજો દરવાજો ન હતો તેમજ આવવા જવાનો બીજો રસ્તો પણ ન હતો. જે રસ્તો હતો તેના પર ત્રણ ત્રણ માણસોની ચોકી હતી. ત્રણે જણુ એક બીજાને ઝોળખતા ન હતા અને એમના વચ્ચે કૈં સંતલસ થવા જેવો સંભવ ન હતો. એ છતાંયે એ મકાનમાં કોઈ માણસ અદૃશ્ય રીતે ગયું હતું અને કરાણીનું ખૂન કરી એના મૃત શરીરને અદૃશ્ય કરી ગયું હતું એ નવાઈની વાત હતી.

અમે એ વિષે ચર્ચા કરતા હતા ત્યાં પંડિતજીએ પોલિસના સિપાઈને બહાર મોકલ્યો.

અમારી ચર્ચા પૂરી થાય ત્યાં તો એ આવી લાગ્યો અને બોલ્યો : ‘ હરિયા કિનારે આપ કહો છો તેવું એક મુઝડ પડ્યું છે ! ’

‘ આપણે ત્યાં જઈને તપાસ કરવી જોઈએ. ’ અમારા અસીલે સૂચના કરી.

તરતજ અમે હરિયા કિનારા તરફ જવા નીકળ્યા.

કરાણીનું નાનું સરખું મુઝડ કિનારા પર પડ્યું હતું અને એની બાબુમાં જ એક ભૂરા રંગની થેલી પડી હતી.

‘હવે આપણે તપાસ શરૂ કરીએ.’ મહેં સૂચના કરી.

‘તપાસ ક્યારની ચે પૂરી થઈ ગઈ.’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા. ‘કોન્સ્ટેબલ!’ એમણે પોલિસ તરફ જોઈને કહ્યું. ‘પેલા ટપાલીને તમારા કબજામાં લઈ લો.’ એમ કહીને નાળાએરીઓના ઝુંડ આગળ ઉભો રહેલો એક ટપાલી ખતાવ્યો.

પોલિસના સિપાઈએ એને પકડ્યો, ત્યાં તો એ ફગલાઈ ગયો.

‘પણ એ મુન્હેગાર છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય ?’
અમારા અસીલે પૂછ્યું.

‘મણીજ સહેલામથી. કોઈ પણ માણસ અદૃશ્ય રહી શકે એ
માનવું જ મુશ્કેલ છે, એટલે પછી જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે
અદૃશ્ય રીતે વાત સંભળાઈ ત્યારે એમાં કે સમજદાર થઈ હોવી
જોઈએ. એ ઉપરાંત આપણા સવાલનો જવાબ કઈ રીતે અપાય છે
તેનો વિચાર કરીએ તો પણ જણાશે કે જવાબ આપનાર આપણે
શું પૂછીએ છીએ તે તરફ લક્ષ આપવાને બદલે આપણે કેવા
આશયથી પૂછીએ છીએ તે તરફ ધ્યાન દીધને જવાબ આપે છે. તને
એમ પૂછીએ કે ‘તું કોની સાથે રહે છે ?’ તો તું કહેશે કે ‘જયંત
સાથે.’ પણ ખરી રીતે જોતાં તમારા બે ઉપરાંત મુલોચના, બીજા
બે નોકર અને માળી પણ તારા બંગલામાં રહે છે જ. હવે ધારો કે
ગામમાં પ્લેગ ચાલતો હોય અને હૈલ્થ ઈન્સ્પેક્ટર પૂછે કે બંગલામાં
કેટલાં માણસ રહે છે અથવા તું કોની સાથે રહે છે તો તને ખ્યાલ
આવશે કે ‘મહારી સાથે જયંત સિવાય મુલોચના અને બીજા
નોકરો પણ રહે છે.’ બન્ને જવાબ ખરા છે, છતાં સવાલનો શાબ્દિક
અર્થ જોઈને અપાયલા નથી, પણ પૂછનારનો આશય સમજીને અપા
યલા છે. એજ રીતે આપણે આ ત્રણે જણને પૂછ્યું કે ‘કોઈ આવ્યું
ગયું હતું ?’ એનો એમણે એ અર્થ કર્યો કે ‘શંકા લાવી શકાય
એવું કોઈ આવ્યું ગયું હતું ?’ અને એનો એમણે નકારમાં જવાબ
આપ્યો. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જનાર માણસ શંકા
લવાય એવું ન હતું. ધનજીશાની વાતમાં પણ બે વાર એવો ઉદ્દેશ્ય
થયો હતો. એક તો તેહમીનાએ કાગળ વાંચતી વખતે મહેતાનું હસવું
સાંભળ્યું અને ધમકી પણ સાંભળી. હવે એ કાગળ આવ્યો શી
રીતે ? એ આપનાર તો કોઈ હોયજ ને. એજ જતાં જતાં બોલે કે
હસે તો તેહમીના કાગળ વાંચવાના ધ્યાનમાં શી રીતે સમજી શકે ?
એજ મહેતા હશે એવો તો એને ખ્યાલ પણ શી રીતે આવે ?

ખીજી વખતે પેલો કાગળ કાચની ખાશી પર ચોટાડયો હતો અને એ ચોટાડવા ટપાલની ટીકોટીની ઠોરી પટ્ટીને ઉપયોગ થયો હતો. એ ઉપરથી મહારી ખાત્રી થઇ હતી કે મહેતાએ ટપાલની નોકરી લીધી છે અને પોતાના પાસા ફેંકવા માંડયા છે. છેક છેલ્લી વખતે એ અંદર ગયો અને પેલા ત્રણે નજરે જોનારને વહેમ ન આવ્યો. એણે કરાણીનું ખૂન કર્યું અને એ ઠીંગણના ન્હાના શરોરને પોતાની ટપાલની ખાલી કાચળીમાં ધાલી થેલામાં નાખી અહીં લાવીને ફેંકી ગયો. એ છતાં પાછો ખંધો થઇને આપણી તપાસ ઉપર પણ દેખરેખ રાખવા આવ્યો !'

પંડિતજીના આ ખુલાસાથી અમે ખંધા દિંગ થઇ ગયા.

કેન્સ્ટેબલ પોતાના શિકાર સાથે ચોકી તરફ ગયો અને અમારો અસીલ પોતાની ખાટી મીઠી આશા ફળશે એમ માનીને મનમાં મલકાતો તેહમીનાને સમાચાર આપવા દોડ્યો.

હું અને પંડિતજી દરિયા કિનારે હવા ખાવા આગળ વધ્યા.

પંડિતજી આટલી શિશ્વતાથી કામ કરી શકે છે એ તો મહેં આજે જ જાણ્યું અને એમને માટે મહેને ઘણો ઉંચો મત અંધારો.

એક મહાપ્રશ્ન

પ્રશ્નોની પરંપરા સૃજન જૂની છે. દુનિયાભરમાં એવો તે કયો મનુષ્ય છે કે જેને પ્રશ્ન કરવા જેવો વખત આવ્યો ન હોય ?

ડગલે ને પગલે, કાળ ને સ્થળની ગણના સિવાય અનેક પ્રશ્નો પૂછાયા છે, પૂછાય છે અને પૂછાશે.

એ તો થઇ સામાન્ય પ્રશ્નની વાત સાધારણ જનસમુદાયમાં જેમ કેટલાક મહાત્માઓ જડી આવે છે તેમ પ્રશ્ન સમુદાયમાં કેટલાક મહાપ્રશ્નો મળી આવે છે.

પ્રશ્નશાસ્ત્ર ધણું વિશાળ છે અને તેનાં અનેક અંગઉપાંગો છે, એમાં ભાગ્યેજ કોઇ પારંગત હશે, ધણુએ ગડમથલ કરીને થાક્યા પછુ એ ગહન વિષયમાં ગોથાં ખાવા સિવાય બીજું કંઇજ પ્રાપ્ત

ઠરી શક્યા નથી, કારણકે એમ ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં મ્હે કે તમે 'પ્રશ્નશાસ્ત્ર વિશારદ' કે 'પ્રશ્નશાસ્ત્ર પારંગત' વિષે ધણ્યે વાંચ્યું કે સાંભળ્યું હોત પણ સમાજના કમનસીમે એ વિષય હજીએ વધુ છણાયા સિવાયનોજ રહી ગયો છે.

મહારા જીવનમાં એવા એક મહાપ્રશ્નનો પ્રસંગ પરમદુર્ભાગ્યે આવી લાગેલો છે, પણ પરમાત્માના સ્વયં દર્શન વખતે તેમની તેજ જ્યોતિષી જેમ નયન વિલાસ ને મીંચાઇ જાય છે તેમ એ મહા પ્રશ્નના વિચારમાં મહારી અક્ષલનું તેજ સાવ સળગી ગયું છે, અને મગજ યુક્ત થઇ ગયું છે. સજ્જનોની સલાહ સદાયે સન્માર્ગે દોરનારી હોય છે એમ સાંભળ્યું છે એટલે મહારી કથની વાંચનાર ! તમારી આગળ એ મહાપ્રશ્ન મૂકું છું. અલગત, એમાં આપના તરફથી મ્હને સહાય મળશે એવી આશા રાખું છું પણ તેને સ્થાને કદાચ નિરાશા મળશે તો જાણીશ કે 'સજ્જનોની સલાહ સદાયે સન્માર્ગદર્શક છે.' એ વાક્યના શ્રવણ માટે મહારા કાનજ ગુન્હેગાર હતા.

એ મહાપ્રશ્ન મહારા જીવનમાં એવી રીતે સંકળાયેલો છે કે તેના જવાબ ઉપર આખાએ જીવનનો આધાર છે અને તેના ઉપર મહારા ભાવિ સુખ કિંવા દુઃખ અવલંબે છે.

*

શરદપૂનમનો ચાંદલો ઘડી ચમકીને જાય,
વરસ દિવસ વિત્યે સખી ! દોહલ દર્શન થાય.

ન્હાનાલાલ

શરદપૂર્ણિમાની સુંદર રાત્રિનાં અનેક અવનવાં વર્ણનો વાંચનારે વાંચ્યાં હશે, એટલે એટલુંજ કહી દઉં કે ચાંદની ગગનમંડળમાં પ્રકાશી હતી અને આજે તેની એકે કળા અધુરી ન હતી.

આડે દિવસે જ્યારે વાલકેશ્વરના બગીચાઓમાં ખુબ બહાર હોય છે, ત્યારે આવે દિવસે હોય તેમાં શી નવાઇ ? રસિયાં જન કલ્પેલ કરતાં હતાં અને ચંદ્રિકા અમીવર્ષણ કરતી હતી.

હું અને મ્હારી પ્રિય પત્ની મુશીલા અત્યાનંદમાં મગ્ન હતાં. અમારા લગ્ન પછીની આ બીજી શરદ પૂર્ણિમા હતી અને અમે માણી હોય એવી તો તે પહેલીજ હતી. અને એ દિવસ, વરસમાં ફક્ત એકજ વાર આવતો દિવસ અમને અખંડ અને નૂતન આનંદ આપે એમાં શંકાજ શી ?

મુશીલા અમારી ન્યાતમાં રત્ન હતું અને તેને મેળવવાને મ્હારે અનેક મુશીબતો વેઠવી પડેલી.

વાત એમ બનેલી કે સારા વરની અમ્હારી યાત્રિમાં ખોટ હોવાથી એક સાંઈ ઠેકાણું મેળવવાને પડાપડી થતી. મૂળ અમે નડિઆદ પાસે વસોના અમીન, અને ફળવાન કુટુંબના એટલે મ્હારા માટે પડાપડી થાય એમાં નવાઇ નહતી. ફળવાન કુટુંબ. વસો જેવું ગામ, બહુલો મુરતીયો, અને બગવસીલા તથા પૈસાપાત્ર સર્ગાઓ એ બધું મ્હારા યાત્રિજનોને લલચાવવાને પૂરતા કરતાં એ અતિથણું અધિક હતું.

પણ મ્હારા પિતાશ્રીનો વિચાર જરા વધુ મક્કમ હતો. અમારા માં તો ઝોળીમાં ઝડપાય ત્યારે ખરા ફળવાન, એમ સાધારણ માન્યતા છે, એટલે અત્યાર સુધી આવેલાં અનેક માગાંઓ તેમણે પાછાં વાળ્યાં હતાં અને જ્યાં સુધી હું બી. એ. ની પરીક્ષા ન આપું ત્યાં સુધી મ્હને ન પરણાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું.

એમના રસ્તામાં અનેક પ્રલોભનો હતાં. પાંચ પાંચ સાત સાત હજારની પરકણુ આપનાર અનેક સંજ્જનો તેમના ઉપર દબાણ કરતા અને સુમાર વગરની સિદ્ધારસો તેમને મુંઝાવી દેતી પણ તેઓ તો પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યા.

મ્હારા દાદા જરા બૂના વિચારના હોઇ તેમનો વિચાર મરતા પહેલાં ત્રીજી પેઢી જોવાનો હતો, એટલે પોતાથી બનતી સઘળા ઉતાવળે તેઓ મ્હારાં લગ્ન આટોપવાની તરફેણમાં હતા પણ તેમનેયે પિતાજી આગળ નમતું આપવું પડતું.

છેવટે હું બી. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠો એટલે દાદાજીથી ન રહે-
વાયું. એક જાણીતા કુટુંબની કન્યા સાથે મહારાં લગ્ન તેમણે નક્કી
કર્યાં. ભોગ ભોગે પિતાજી પણ તે વખતે ત્યાં હતા અને તેમનાપર
પણ દબાણ હોવાથી તેઓ ના ન કહી શક્યા. આખરે મારા વિવાહ-
ના ગોળ ધાણા બહેંચાયા; છતાં તેની મ્હને તો જરાએ ખબર
ન હતી.

*

મહારા એક સ્નેહી સાથે તે વખતે હું ઠાકોરદ્વારપર રહેતો હતો,
પિતાત્રી જવાથી ઘરમાં એકલા ગમતું ન હતું એટલે મહારા મિત્ર
જયંતિલાલ સાથે તેમના બીલ્ડીંગમાં જ હું રહેતો હતો. હું અને
જયંતિલાલ બાળમિત્રો હતા, અને કોલેજમાં સાથે હતા.

જયંતિલાલને ત્યાં એમના એક સગા સોજીત્રાથી આવનાર હતા.
તેઓ આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે ઇટોલાના એક સફળહસ્થને
લેતા આવ્યા હતા. ઇટોલાવાળા ગૃહસ્થનું નામ અમથાભાઈ હતું
અને તેઓ અમારી જ ન્યાતના હતા. સ્ત્રી કેળવણીમાં તેમણે નામ
કાઢ્યું હતું અને તેમનો પુત્રી સુશીલા ચાલુ સાલેજ મેટ્રીકમાં બેઠી
હતી. પાટીદાર કન્યા મેટ્રીકની પરીક્ષા આપે એ પહેલાં જ
પ્રસંગ હતો.

એકાદ બે દિવસ પછી જયંતિલાલ અને તેમના મહેમાનોને
લખને હું મ્હારે વાલકેશ્વરને બંગલે આવ્યો. તે વખતે બંગલાને સર
નામે લખેલો વસોના એક સ્નેહીનો પત્ર મ્હને મળ્યો. તે વાંચતાં જ
મ્હને જરા નવાઈ લાગી. મહારા લગ્ન જેવી અગત્યની બાબતમાં
મ્હને જ ન પૂછાય એ ક્યાંનો ન્યાય? શું પિતાજીના વિચાર ફરી
ગયા? તેમણે ઘણી વખત સીધી કે આડકતરી રીતે મ્હને પૂછાવ્યું
હતું અને એ વિષેના મહારા વિચાર જાણ્યા હતા ત્યારે આ વખતે
આમ કેમ? મ્હેં એ પત્ર જયંતિલાલને આપ્યો અને તેણે અમથા
ભાઈને કાંઈક વાત કરી.

અમારી અન્યત્રી વચ્ચે આ કાગળની વાત સાંભળી અમથા
ભાઈનું મોઢું એકદમ ઉતરી ગયું.

જે દિવસના સહવાસથી તેમના માટે મહને ધણું માન પેદા થયું
હતું એટલે તેમના આ ફેરફારનું કારણ જાણવાની મહને ઇચ્છા થાય
એ સ્વાભાવિક હતું. મહે તેમને પૂછ્યું: 'કા આપને શરીરે અમુખ છે?'

'ના, ના, કાંઈ નહિ' કહીને તેમણે વાત ઉડાવી.

આડી અવળી અનેક વાતો પછી તેમની સરભરાની બ્યવસ્થા
કરવા હું ઉઠ્યો અને ભટને ચઢા વિગેરે કરવાની સૂચના આપી.

થોડી વાર પછી જયંતિ મહારી પાસે આવીને બોલ્યો: 'નટવર,
મહારે તને એક વાત કરવી છે.'

'ઓહો! એક તો શું પણ આટ કહેને! કાણ ના કહો છે?'

'પણ જરા ગંભીર બાબત છે.'

'હરકત નહિ.'

'એક વિષયમાં તારા વિચાર જાણવા છે.'

'ભલે.'

'આજકાલ લોકો હિંમત હિંમત અને સુધારો સુધારો કરીને
અનેક વાતો કરે છે, પણ વખત આવ્યે કામ કરી દેખાડનાર હજારમાં
એક પણ ભાગ્યેજ નીકળે છે.'

'સાવ સાચી વાત, પણ એમાં ગંભીર બાબત કયાં આવી?'

'હું તેજ મુદ્દા પર આવું છું.'

'પણ ત્યારે આમ કાળ કાળ ને ગોળ ગોળ જેવી વાણીયા
વિદ્વા શી?'

'જોને, તું પણ સુધારો થાય એમ ઇચ્છે છે અને ઘણી વખત
વાતો કરે છે. તમારી પાટીદારની નાતમાં અનેક ખરાબ રિવાજો છે.'

'પણ તેની ના કાણ કહે છે?'

'ત્યારે જો એમાં કાંઈ સુધારો કરવા વખત આવે ત્યારે માણસે
હિંમત રાખીને કામ લેવું જોઈએ.'

‘ ખરી વાત, પણ —’

‘ હું તેજ કહું છું. હમણાં હમણાં તમારાં મોટાં ગણાતાં ગામેમાં ખૂબ પૈસા લેવાય છે અને.....’

‘હા પણ—’ હું આ બાપણનું કારણ ન સમજી શકવાથી અધીરો બન્યો હતો. જયન્તિને મ્હારી યાત્રિ સાથે સ્નાનસુતક ન હતું, તો પછી આટલા ઊંડા ઉતરવાની એને શી જરૂર ?

‘એને તારા જેવા પહેલ નહિ કરે તો કાણુ કરશે ? તારો હમણાંજ વિવાહ થયો. ચાર પૈસાનો ઘડો કે પાંચ રૂપીઆના ખૂટ લેતાં તારા જેવા પૈસાપાત્ર પણ પંદર ઠેકાણે પૂછપરછ કરે છે અને એમ એમને લે છે તો પછી એવા કર્યા સિવાય આ વિવાહ કેમ કર્યો ?’

હવે વાત સ્થમ્ભજ. જયન્તિને કાંઈ મુદ્દો હોય એમ લાગ્યું. મ્હેં કહ્યું: ‘ પણ મ્હારી અનુમતિજ ક્યાં લેવાઈ છે ? દાદાજી અને બાપુએ જે કર્યું તે ખરું. ’

‘ ત્યારે તું નબાવી લેવા માગે છે ? કન્યા કેટલું બણી છે કે કેવી છે તેની ત્હને જરાયે ખબર છે ખરી ?’

‘ નહિજ—’

‘ ત્યારે તું કણુલ કેમ કરે છે ?’

‘ છુટકો નથી. પડયું પાનું નિબાવી લેવાનું. બીજું શું ?’

‘ એમ નહિ. હિંમત સિવાય સામાજિક ફેરફાર થઈ શકે નહિ એ તારા જેવો ગ્રેન્યુએટ ન સમજી શકે એ શું માની શકાય એમ છે ? હિંમત રાખ—’

‘ અને પછી ?’

‘ જો, આ અમથાભાઈ અહીં આવ્યા છે. તેમની સુશીલા માટે તું કાલેજ મ્હને વાત કરતો હતો—’

‘ તે ? એનું શું ?’

‘ શું શું શું કરે છે ? છે એના જેવી તારી આખીએ ન્યાતમાં બીજી કોઈ ?’

‘ના.’

‘ના ત્યારે, એવી કેમ સારી કન્યા સાથે સંબંધ બેડવા પ્રયત્ન કર.’

‘પણ—’

‘હવે પણને બધું, છે મરજી? હિંમત હોય તો ‘હા’ કહે. તેં તો એને બેઠું પણ છે અને એના માટે તું બધું સારું બોલતો હતો એટલે પછી જીગતેજોડું થવામાં ઉણપ નહિ રહે.’

‘પણ વડિલો—’

‘અરે! પૂછ્યું હવે! એમણે તને પૂછ્યું છે? પરણવાનું કેણું છે? તું કે એ?’

‘હું.’

‘તો પછી પસંદગી તારી કે એમની?’

‘અરે, એ તો સુધારાની વાત થઈ.’

‘એમાં શું? એમ હિંમત ન રાખે તો સમાજની ઉન્નતિ કેમ થાય?’

‘પણ દાદાજીનું માન પડે તે.’

‘પડ્યું હવે! એ તો સૌ તું મક્કમ રહીશ તો સીધા થઈ જશે. તારા વિચાર સ્થીર બેઠાં. આ અમથાભાઈ આવ્યા છે તે એ કારણે—’

‘તેમાંજ ત્યારે મ્હારા કાગળની વાત જણી એમનું મ્હોં ઉતરી ગયું.’

‘બીજું શું? એ બિચારાની સ્થીતિ પણ દયાજનક છે. આવી સારી કન્યાને લાયક બીજું સરસ ઘર નથી જડતું. અને તમારાં મોટાં ગામેમાં તો દુકાળ પડ્યો છે તે કાદરાયે મોંઘા થઈ ગયા છે!’

‘જા, જા દુકાળ શાનો?’

‘વરનો. જોને સાવ ટારણટોરણના પણુ બખ્ખે પાંચ પાંચ હજારની વાતો કરે છે ! ત્યારે પછી દુકાળ નહિ તો ખીજું શું ? તમારી આપલિયા આપુસના બાવ બહુ બોલ્યા ! દસ દસ ને પંદર પંદર હજાર રૂપિયા કાંઈ કાંઈ ઝોઝા છે ?’

‘ખરેખર ! એતો જુલમ છે. ’

‘ત્યારે તું એનીયે વિરૂદ્ધ છે ?’

‘ઝોક્કસ. ’

‘તો પછી તારા લશ્મમાં પરકણુ નહિ લેવા દેને ?’

‘મ્હારૂં ચાલે ત્યાં સુધી તો નહિજ. ’

‘ત્યારે જો, મ્હારૂં માને તો અમથાભાઈની વાત કણુલ કર. ઘર સાફ છે, કન્યા સારી છે, અને જોમએ તેવું સમજાયે છે. આજેજ તારા પિતાજીને લખી નાખ. ’

જયન્તિલાલના દબાણથી તેમજ મ્હારો નિશ્ચય થવાથી અમથાભાઈનો સંબંધ મ્હેં કણુલ કર્યો અને પિતાજીને લખ્યું: ‘મ્હારા એક સ્નેહી તરફથી મળેલી ખબર મુજબ આપે મ્હારો વિવાહ અમુક સ્થળે કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે પણ અત્રે ઇટોલાવાળા શ્રીયુત અમથાભાઈ એજ સંબંધ માટે આવેલા હોઈ તેમની માગણી કણુલ કરવી મ્હને વધુ બ્યાજખી લાગે છે. એમને લાઈ જયન્તિલાલ મારફત વિવાહ માટે શ્રીફળ આપ્યું છે, અને તે મ્હેં લીધું છે, માટે કૃપા કરી એ સંબંધ કણુલ રાખી આભારી કરશેજી. ’

થોડા વખતમાં પિતાજી તરફથી સવિસ્તર પત્ર આવ્યો તેમાં તેમણે મ્હારી વાતનો અસ્વીકાર કરી ધણી ડાહી ડાહી શીખામણો આપી હતી.

પણુ હું તો વચન આપી ચુક્યો હતો, એટલે પછી મક્કમ રજા સિવાય છુટકો ન હતો. પિતાજીને કામનાં દબાણોને લીધે દેશમાં વધારે રોકાણ થતું જતું હતું એવામાં જીવારના પોકની મોસમ આવી.

ધટોલાથી શ્રી. અમથાલાઇએ ઘણાજ આગ્રહ પૂર્વક મ્હને તથા જ્યંતિને પોંક ખાવા બોલાવ્યા હતા. અલખત, એમનો અંદરખાનેનો આશય મ્હારો અને સુશીલાનો પરિચય વધે એ હતો તે અમે તરતજ સ્હમજી શક્યા હતા એટલે એ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કેમ કરીએ ?

અમે તરત જ ધટોલા જવા ઉપડ્યા.

*

ધટોલા મોટું તો નહિ પણ નાનું સરખું શહેર નથી. એ એક સાધારણ સારૂ ગામ કહી શકાય. રેલ્વે સ્ટેશન હોવાથી અને કપાસનાં બે એક જીન હોવાથી જાણીતું ખરૂં. એના ગ્રામ્ય સૌંદર્યનું તો પૂછવુંજ શું ?

કાનમની કાળી ધરતીમાં જ્યારે જીવારના પોંકની તક હોય છે, ત્યારે એર આનંદ આવે છે પણ એ તકની મઝા લુટનાર રસિકા થોડા હોય છે કારણકે તે વખતે બે મોસમ જોડાનેડ ચાલતી હોય છે. એક કપાસની અને બીજી લગ્નની. કપાસની વીણી ઉપર વીણી ફાટયે જાય છે તેમાંથી લાગ્યેજ વખત ફાજલ પડે અને વળી અધુરામાં પૂરી એ વખતમાં લગનસરા ચાલે છે એટલે કામની ધમાલમાં એ રસ લુંટાયા વગરનોજ રહી જાય છે.

પણ અમથાલાઇને ત્યાં એમ ન હતું, ધટોલામાં એ ઘણાજ પ્રતિબ્ધિત અને પાંચસો કુલા જમીનના વતનદાર હતા. તેમનું જીન આખા જીલ્લામાં જૂનું અને જાણીતું હતું.

અમારી આગતા સ્વાગતામાં જરાયે ઉણપ ન હતી. વિવાહની વાત એમણે છાની રાખી હતી, અને મ્હને જ્યંતિના મિત્ર તરીકે જોળખાવ્યો હતો. એ વાત ફક્ત સુશીલા તથા તેનાં માતૃશ્રી અને બીજા બે ત્રણ કુટુંબીજા જાણતા હતાં.

મનમાનતો ખેંક ખાધો અને અમે છુટાય તેટલો આનંદ લઉંયો-
શી લીલી હરીઆળી સીમ ! અને શું સુંદર કુદરતની દુહાદિલની બહીસ !

પણ મહારૂં હૈયું તો ચનગની રહ્યું હતું. સુશીલાને મળવાની
સુંદર તક હતું શોધી રહ્યો હતો અને તે મળે મળી, એક દિવસે
બપોરના સુશીલા અમ્હારા ખણ્ડમાં આવી.

ખણ્ડમાં હતું એકલોજ હતો, જ્યાંતિ કાંઈ બહાર ગયો હતો.
એટલે અમ્હારા આનંદની અવધિ હતી.

પ્રિયતમાના પ્રથમ દર્શન અને મીલનના અનેક રમ્ય પ્રસંગો
આજ સુધી કવિઓએ કદખ્યા છે અને લેખકોએ લખ્યા છે પણ
પણ તેની સંભાવિતા વિષે બધાને શક હોય છે. હિંદુ સંસારમાં એ
દશ્યો બધાંજ દુર્લભ છે તેની ના પાડી શકાય, પણ મનની માની
પ્રિયતમા, સુસંસ્કારી અને જાતેજ પસંદ કરેલી સહચરીના પ્રથમ
મીલનનો આનંદ, એ સર્વે લખાણો અને કદપનાઓથી પર છે એમ
હું મહારા જાતિ અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું.

ને પછી—

માલે સુરખી આવીતી ને હૈયું ધબકે ધણું,
સુખવણુ અને જહીક એ બન્ને વર દાખવે.

હૃદય ધબકે બન્નેનાં ને નહિ સુખતું કંઈ,
પ્રથમ વહવું કાણે ? ને શું ? વિચાર થયા તહો
શરમ ન તૂટે જીથી કિંતુ પુરૂષની ખેલ હો !

એ હિસાબે મહેંજ વાત છેડી. એક વખત લગામ છૂટી મુકી
એટલે પછી તો પૂછવુંજ શું ? અવનવા આનંદે અમે પેટ ભરીને
વાતો કરી.

એક ખીજ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખવાની બલામણો થઈ.
મહારાં લખેલાં કાવ્યો અને બેએક પુસ્તકો મહેં તેને બેટ આપ્યાં અને

પછી તો ના છૂટકે તેને જવું પડ્યું. અલખત એ ગઇ ને મ્હાઈ ચિત હરી ગઇ.

પછી તો તારામૈત્રક ધણીએ વખત રચાવ્યું.

થોડા દહાડાનો આ રમ અનુભવ અને આનંદ લઇ અમે સુખાઇ આવ્યા, મ્હારા વિચાર દઢ થયા હતા, પણ હજી પિતાજી તથા દાદાજી તરફથી જરાયે હકારમાં જવાબ ન હતો.

એવામાં દાદાજીની માંદગીનો તાર આવવાથી મ્હારે વસો જવું પડ્યું. એમને ન્યુમોનીઆ લાગુ પડ્યો હતો અને દરદ ભયંકર હતું, આ સ્થિતિમાં તેઓ ઝાઝા દિવસ નહિ કાઢે એમ ડોક્ટરનું કહેવું હતું.

કહે છે કે ‘ગોળીને મોંઠે ગરણું બંધાય કાંઇ ગામને ઓખુંજ ગરણું બંધાય છે ?’ મ્હારા વિવાહની વાત કોણે જાણે કમ રીતે પણ વસોમાં જાણીતી થઇ ગઇ હતી. હું ગમે એટલે જ્યાં જુઓ ત્યાં એની એજ વાત. લોકોમાં પણ એ પક્ષ, કેટલાક કહેતા, ‘આજકાલના છોકરા વહી ગયા ! ધરડે ધડપણ આ નટવર તો દાદાજીનું માન પાડવા બેઠો છે ! શો કળજીગ આવ્યો છે ? પાટીદારની નાતમાં કાંઇ કન્યા બેવા જવાય ? ગોર ને વાળંદના ક્યાં તોટા પડ્યા છે ? એ છોકરાનું કર્મ થાય તો નાક કપાઇ જાય નાક !’

ન્યારે બીજે પક્ષ કહેતો કે : ‘ગમે તેમ પણ છોકરે સંબંધ સારો શોધ્યો. અને પરણવાનું એને છે ને ? એને જે ગમ્યું તે ખર્ચે. એના જેવા સારા ધરના પહેલ ન કરે તો પછી લોક સુધરે કેમ ?’

ન્યાં જાઉં ત્યાં બેમાથી એકાદ પક્ષની કાંઇક વાંત મ્હારા સાંભળવામાં આવતી. લોકોને જાણે બીજે ધંધા ન હોય તેમ આખુંજે ગામ આડુ ખાધને આ વાત પાછળ પડ્યું હતું. સૌને એમાં ભારે રસ પડતો હતો.

અમારો એક પિતરાઇનો મ્હને એટલે સુધી કહેવા લાગ્યો કે :

‘નટવર, મુઝાપશ નહિ. તારા દાદા ન માને તો અમને લખજો. પચીસ માણસ લઈને હું આવીશ.’

એમના જેવા ધરડા માણસને આવી રીતે બોલતા જોઈ મહેને પણ અચંબો લાગ્યો. મહેં કહ્યું: ‘લલે કાકા, પણ મહારો વિચાર એમ છેક છેલ્લે પાટલે ખેસવાનો નથી. અને ત્યાં સુધી સલાહસંપત્તી અને વડિલોની સંમતિથી પગલું ભરવું છે, છતાંયે વખત આવે જરૂર હશે તો આપને લખીશ.’

પાટીદારના કુળવાન કુટુંબોમાં ગોર અને હજમ કન્યાને જેવા જાય એવો પરંપરાનો રિવાજ છે અને તેને પણ મહેં તિલાંજલિ આપી હતી. લોકોને એથી પણ વાત કરવા પૂરતો ખોરાક મળ્યો હતો, એ રૂઢીની અનિષ્ટતા વિષે મહારી પાસે અનેક પૂરાવા મોજુદ છે એટલે એને તો કાઢી નાખવીજ જોઈએ એવી મહારી દૃઢ માન્યતા હતી.

પણ કમનસીબે દાદાજી દેવલોક પામ્યા, અને મનની મુરાદ મનમાં રહી. એમની ક્રિયા વિગેરેમાં રોકાવું પડ્યું અને આ વર્ષે તો લગ્નની વાત મુલતવી રાખી.

મરણ પાછળના ખર્ચો પણ નિષ્પયોગી છે એવી મહારી દૃઢ માન્યતા છે પણ પિતાજીને હું મહારા વિચારને મળતા ન કરી શકવાથી ના છૂટકે મહારે દાદાજીના એ પ્રસંગમાં ભાગ લેવો પડ્યો.

દરેક ચીજનો સારો અને ખરાબ એમ બે ઉપયોગ થઈ શકે છે. મહેં પણ એ પ્રસંગનો સદુપયોગ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

એ પ્રસંગે કેટલાંક મહારા વિચારને મળતાં સગાં સંબંધી અને મિત્રોદ્વારા પિતાજીને સમજાવવા ખુબ પ્રયત્ન કર્યો અને આખરે સારા ભાગ્યે તેમણે તોતાની અનુમતિ આપવાની હા પાડી.

એ આખુંએ વર્ષ તો વહીજ ગયું. સુશીલાના કાકાનો જીવાન દીકરો મરણ પામવાથી એના કુટુંબમાં પણ શોક હતો.

બીજે વર્ષે અમારાં લગ્ન થયાં પણ તે નાંધ લેવા જવાં હતાં. ઝાઝી ધમાલ અને ખોટા ડોળ સિવાયનાં એ પહેલાં લગ્ન હતાં, એટલે જોનારને તો ધણી નવાઇ લાગતી.

લગ્ન અને તે પછીની વિગતોમાં ઉતરું તો ધણો વખત વહી જાય અને ધાર્યા કરતાં લંબાણુ અતિ વિશેષ થઈ જાય એટલે નથી ઉતરતો.

ટુંકામાં અમે આમોદ પ્રમોદ અને આનંદ વિહારમાં અનેક દિવસ નિર્ગમન કર્યા. મ્હારા પિતાજીનો એ અરસમાં દેહવિલય થયો અને મ્હારે માથે બધા કામ ધંધાની જવાબદારી આવી પડી.

વસોમાં અમારી થોડી ધણી જમીન હતી. વડોદરામાં સયાજી-ગંજમાં એક બંગલો અને મુંબાઈમાં વાલકેશ્વર ઉપર બંગલો તથા બ્રજરંગેટમાં બે માળાઓ હતા; તેમજ મૂળજી જેઠા માર્કેટમાં કાપકની દુકાન હતી.

ના છૂટકે મ્હારે અબ્બાસને તિલાંજલિ આપી કામ ધંધા સંભાળવો પડ્યો.

પિતાજીના મરણ પાછળ મ્હેં પ્રેત બોજન નજ કર્યું, મ્હારા સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ વર્તવાની મ્હારી રજપણુ ઇચ્છા નહતી અને એ પાળતાં જે કાંઈ સહન કરવું પડે તે સહેવા હું તૈયાર હતો.

લગ્ન માટે જેમ અનેક વાતો થઈ હતી તેમજ આ વખતે પણ થઈ. જૂના વિચારનાઓએ પેટ ભરીને મ્હારી નિંદા કરી પણ તેથી શું? દરેક નવી ચીજ કે નવો રિવાજ અથવા નવી વાત કરનારને એ અનુભવ વેઠ્યેજ છૂટકો.

થોડા દિવસોથી સુશીલા મુંબાઈ આવી ગઈ હતી અને અમે અમારા વાલકેશ્વરના બંગલામાંજ રહેતાં હતાં.

અમારી અમાસીમાંથી મુંબાઇનો મનમોહક દેખાવ નજરે પડતો હતો. અનેક જાતનાં વાહનો અને જાત જાતના નાગરિકોના પક્ષવથી માણ રહેતી ચૌપાટી, શાન્ત અને સુંદર અરબી સમુદ્ર, દૂરથી દેખાતું મહાલક્ષ્મીનું વિશાળ મંદિર અને મુંબાઇનાં અનેક પ્રેક્ષણીય મઠાનોનો અતિશય રમ્ય દેખાવ આંખને આનંદ આપતો હતો.

શરદ પૂર્ણિમાની ચાંદની આજે કોણુ જાણે ક્યાંય મહેજ ચમકીને વાહનોમાં છુપાઈ હતી એટલે ઘેરા ઘેરા પ્રકાશમાં અમારે વિજળીનો પ્રકાશ ઉમેરવો પડ્યો તે સિવાય મઠા પડે એમ ન હતું.

ફૂધ, પૌંવા અને બીજી અનેક સરસ બીજી સુશીલાએ સ્વહસ્તેજ પીરસી અને અમે અત્યાનંદથી અનેક મીઠી મધ જેવી વાતો કરતાં જમ્યાં.

લગ્ન વિષે સુશીલા મહારા વિચાર જાણતી હતી છતાંયે અમે એ ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યાં અને મહારા અંજત સિદ્ધાંતો જાણવાની તેણે માગણી કરી એટલે એ બાબત છેડવા સિવાય છૂટકો ન હતો.

‘જેની સુશીલા, આપણામાં તો હમણાં હમણાં રૂઢી ધણી બલવત્તર થતી ચાલે છે. રૂઢીએ એટલું તો જોર જમાવ્યું છે કે ન પૂછો વાત’.

‘હા, શાઅથી એ રૂઢી બલવત્તર છે એવું એક સંસ્કૃત વાક્ય છે ખરૂં.’

‘અને માણસો આખો મીંચીને તેનું અનુકરણ કર્યેં જાય છે. આપણામાં કુલવાન કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓને માટે એક ફરજિયાત કાયદો છે—’

‘શા ?’

‘વિધવા થાય તો પછી વૈધવ્ય જત સંપૂર્ણ પાળવું. ન પાળે તો જોર જુલમથીયે પળાવાય.’

‘ અરે ! નાની નાની કન્યાઓ જેમણે વર કે ધર કાંઈ જોયાંય નથી તેમની પાસે પણ વરના મરણ પછી એ વૃત દબાણ કરી પળાવાય છે. ’

‘ અને અનેક અમાનુષી જીવનની વાત આપણે સાંભળીએ છીએ. તો પછી એક વાત વિચારવા જેવી છે, અને માટે આ કથકો ફરજિયાત છે ત્યારે પુરૂષને માટે કેમ નહિ ? ’

‘ તો પછી કુળવાન શાના ? ’

‘ વાહ ! ધણીવાર પરણે તો ઘણા કુળવાન ગણાય ? એ માન્યતા ખોટી છે. અને વૈધવ્ય પાળવું પડે તો પુરૂષે વિધુરાવસ્થામાં કેમ ન સહેવું જોઈએ. તેણે પણ એજ રીતે સંયમ પાળવો જોઈએ, પણ મૃત પત્નિને પૂરા પાંચ દિવસોય ન વીત્યા હોય ત્યાં તો ફરીથી પરણવા તૈયાર થઈ જાય છે. અરે, પેલા ચંદુલાલનીજ વાત કરીએ તો એણે અનેક મુદ્દર કવિતાઓ લખેલી અને એક પત્નીવૃત વિષે લાંબાં પહોળાં લખણો આપેલાં ને બ્યારે એનીજ પત્ની મરણ પામી ત્યારે તરતજ ફરી પરણવા તૈયાર થયો ! કેટલી નીચતા ! એક પતિવૃત જેમ કુલીનોમાં રૂઢ થયુંછે તેમ એક પત્નીવૃત રૂઢ થવું જોઈએ. ’

‘ ત્યારે ધારો કે હું મરણ પામું તો તમે ફરીથી નહિ પરણો ? ’

‘ નહિજ, કળાંતરેય નહિ. અને પુરૂષ એ એકજ દિવસના એ છુટા દળ છે. શાઓ ને લખાણે પુરૂષોએ લખ્યાં એટલે કથકા થડયા એથી માટે ! જાણે પોતાના જેવું તો કેાઈ એટલજ ન હોય !

રૂઢ લગ્નની વિધવાને પુનઃલગ્ન સમુ' પાપ નથી.

રૂઢ લગ્નની વિધવાને પુનઃલગ્ન સમુ' પૂજ્ય નથી.

નહાનાલાલે એ લખ્યું ત્યારે વિધુરા માટે કેમ વિચાર ન કર્યો ? મું વિધવાઓજ એમની આંખમાં ખુંચતી હતી ? ’

‘હા, એ બાબતમાં પુરૂષો સ્વાર્થી તો ખરા ! પણ એમ તે હોય ! કાંઈ કાંઈ કારણો માટે એક કરતાં વધુ પત્ની કરવી પડે છે. સંતાન માટે, સેવા માટે.....’

‘તો પછી હિંદુઓ નસીબને શા માટે માને છે ? ને સ્નેહની વાતો શા માટે કરે છે ? એવી જરૂરીઆતો માટે બીબને શા માટે બાળે છે ? ખરું કહું તો સુશીલા, હું તો એક પત્નીવ્રતનો મોટો હિમાયતી થવા માગું છું. આ ઝાંખા ચંદ્રની સાથે, જેલા ઉજળતા જળનીધિની સાથે અને કલ્લોલતી કુદરતની સાથે હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે સુશીલા સિવાય અન્ય સુંદરીઓને માતા બગિની ગણી કાળાંતરેય એક પત્નીવ્રતથી વંચિત નહિ થાઉં. ’

‘પણ આટલું બધું ? આપને પ્રતિજ્ઞા લેવા હું ક્યાં કહું છું ?’

‘નહિ સુશીલા, તું નથી કહેતી એ વાત ખરી, પણ મ્હારે મારા એ સિદ્ધાંતની પહેલ કરીને બીબ પાસે હિમાયત કરવી જોઈએ.’

‘જેવી આપની મરજી.’

*

વિકૃલભાઈ પટેલ એ પાટીદાર ઝાતિનું ઝળકતું રતન છે. આજે તેમને માટે સમાજે ગાર્ડનપાટીની ગોઠવણ કરી હતી.

ગુજરાતની અનેક નાની મોટી નાતોમાં પાટીદાર ઝાતિ સૌથી મોટામાં મોટી છે. ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત લાખ માણસ એ જ્ઞાતિમાં હશે. એટલી મોટી ઝાતિનેય કોઈ ઓળખતું ન હતું. એને ઓળખાવી પાંચ પંદર માણસોએ. એ પાંચ પંદરમાં વિકૃલભાઈ નો નંબર પહેલો બીજો આવે છે.

કહે છે કે એ જાહેર જીવનમાં પડ્યા ત્યારથી દાદી રાખવા માંડી ને જેમ જેમ એમની દાદી મોટી ને જૂની થતી ગઈ તેમ તેમ એ અનેક પતિષ્ટીત સ્થાનો પર આવતા ગયા અને લોકોનું

માન ભર્યું પ્રતિનીધિત્વ વરતા ગયા. હજીએ એમની દાદી વધશે ને વળી કોઈ ઉંચા સ્થાને ચઢશે.

દિલ્હીની વડી ધારાસભાના પહેલા લોકનિયુક્ત હિંદી પ્રમુખ તરિકે તેઓ નીમાયાથી તેમની સેવાની કદર કરી, પાટીદાર સમાજે આજે ગાર્ડનપાર્ટી આપી હતી.

કેંએસ હાઉસ અચ્છી રીતે શણગાર્યું હતું. મુંબાઈના અનેક નાગરીકોએ પધારીને એ પ્રસંગને શોભાવ્યો હતો.

પણ પાટીદાર એટલે જમાડવાની બાબતમાં દુલ્લાહિલનો માણસ. એ એકજ વાતની સદાય અવ્યવસ્થા. ખર્ચે ખુબ પણ વિવેક વિનાનું.

ધણા ગૃહસ્થોને આમંત્રણો આપેલાં પણ જે પદ્ધતિસરની ગોઠવણ બીજી ગાર્ડનપાર્ટીમાં હોય છે તે ત્યાં ન હોવાથી આમંત્રિત સંજ્ઞનો કરતાં અન્યજન વિશેષ હતા, અને તેથી ધણી બીડ થઈ ગઈ હતી !

હું આમ તેમ ફરતો હતો એવામાં મ્હારા એક જૂના મિત્રને ત્યાં ભેટો થઈ ગયો. કોલેજમાં અમે બેઠે સાથે હતા.

‘ કેમ નટવર, તું તો કાંઈ અમને સાવ બૂલીજ ગયો ! ’

‘ નારેના ! ઘનશ્યામ, તને તે બૂલાય ? શું કરે છે ? ઘણું દહાડે મળ્યો ! ’

ઘનશ્યામ જાતે નાગર ગૃહસ્થ હતો અને એનું કુટુંબ ધણી આગળ પડતું હતું. વડોદરા અને અમદાવાદમાં તેના પિતાની પેઢીઓ હતી અને મુંબાઈમાં શાખા હતી. કોલેજનો અભ્યાસ પતાવીને તે તે બેએક વર્ષથી અમદાવાદ રહેતો હોવાથી અમે મળ્યા ન હતા.

‘ શું કરીએ ? પિતાજીએ મને અહીંનું કામ કાજ સોંપ્યું છે, એટલે હવે તો અહીં રહેવાનું રાખ્યું છે. ’

‘ ક્યારે આવ્યો ? ’

‘ દેસેકે દહાડા થયા, આવજોની, આવજો ચાલ ! દોઢેક કલાકે લાગશે. દૂર નથી, પારલેજ હું રહું છું. ’

‘ આવીશ વળી કાંઈ દિવસ ’

‘ કેમ ? મોંઘા થવું છે ? ચાલને આવજો. ’

તેના અત્યાચરને માન આપી મહેં મ્હારી ગાડી પાછી મોકલાવી અને ઘનશ્યામની મોટરમાંજ તેની સાથે પારલે આવ્યો.

હજી તે પરણ્યો ન હતો. તેની સાથે તેની બહેન સુધા આવી હતી. સુધાએ પણ ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે જ્ઞાન પિપાસુ લાગતી હતી.

મ્હારી આગતા સ્વાગતા થયા બાદ થોડીવાર અમે ગૃહમાં મારવા બેઠાં.

ઘનશ્યામનો બંગલો વસ્તીથી જરા દૂર હતો એ ઠીક નહિ એ વાત પર મેં એમનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું, પણ તેના પિતાજીએ ૧૯૨૦-૨૧ ના ઉછળતા બાવોમાં એ જગ્યા લીધેલી અને ત્યાંજ બંગલો બંધાવેલો એ વાત તેણે મહેને કરી. ધીરે ધીરે વસ્તી વધતી જતી હતી અને પારલામાં એવી તો કંઈ બ્હીક હતી નહિ.

સુધાએ પણ ખીલકુલ સંકાય સિવાય મ્હારી સાથે જાણે અમે લાંબા વખતથી ઓળખતાં હોય તેમ વાત કરી.

એકાદ બે દિવસ પછી ફરીથી મળવા આવવાનું વચન આપી ‘મહે’ રળ લીધી. ખીજે દિવસે ઘનશ્યામને મ્હારે ત્યાં લઈ ગયો.

બે ત્રણ દિવસ પછી સાંજના વખતે હું પારલે આવ્યો. ઘનશ્યામ હજી આવ્યો ન હતો એટલે સુધા સાથે હું વાતે વળ્યો.

સુધા હજી કુમારી હતી અને એમનું કુટુંબ સુધરેલું હોવાથી સુધાની મરજી સિવાય તેનાં લગ્ન કરવાનો તેના પિતાજીનો વિચાર ન હતો.

વાત વાતમાં સુધા મ્હારી સાથે પછી છૂટ લેવા લાગી. તે મ્હારી સાથે અનેક ચર્ચાઓમાં ઉતરી.

મ્હાં રવાગત પછુ તેણે અતિશય ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું. તે હાર-મોનીયમ તથા દિલ્લિયા વગાડવામાં નિપુણ હતી એ પછુ તે વાણી વગાડીને તેણે મ્હને બતાવી આપ્યું.

કળાની પછુ તે શોખીન હતી. ચિત્રકળામાં કરેલી તેની પ્રગતિ જોઇ હું તો હક્ક થઈ ગયો ! તેનાં બાવપૂર્ણ અને સંપૂર્ણ કળાવિધાન જળવી આંકલાં સુંદર ચિત્રો જોઇને મ્હારાથી તેને સહસા ધન્યવાદ અપાઇ ગયો.

હજીયે ઘનસ્વામ ન આવ્યો, સુધાએ ધીરેથી લમ સંબંધી વાત છેડી. આજકાલ થતાં પરજાતિ વચ્ચેનાં લમ વિષે તેણે મ્હારા વિચાર બાણુવા માગ્યા.

મ્હારા વિચારો મ્હેં પછુ છૂટથી જણાવ્યા. આર્ય સંસ્કૃતિથી એ લગ્નો વિરૂદ્ધ હતાં એ મ્હારી માન્યતાનું અનેકશઃ પ્રતિપાદન કર્યું પછુ સુધાને તેથી સંતોષ થતો ન લાગ્યો.

‘પછુ નટવરલાલ ! નાની સરખી નાત કે ગોળમાં લાયક યુવાન ન હોય તો પર કામમાં કેમ ન પરણાય ?’

‘પછુ એ આપણી સંસ્કૃતિથી વિરૂદ્ધ નથી લાગતું ? નાની નાની નાતો જોડવાનો પહેલાં પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે રસ્તે કામ લેવું જોઇએ તે રસ્તે નથી લેવાતું તેથીજ ધણે ગોટાળો થાય છે.’

‘પછુ એ પગલાં ભરીએ તો પછી પુરતો સુધારો થતાં સેંકડો વર્ષ લાગે. તમારા ક્લિસાએ પહેલાં નાના ગોળ તુટે ને એક નાત થાય.’

‘હાસ્તો, બાહાણીની ચોરાસી નાત. તેમાંયે અનેક તડ ને અનેક ગોળ એ બધા તુટીને એક શાંતિ થાય અથવા તો તડ ને ગોળ તુટે તોયે આપવા લેવાનું વર્તુળ મોટું થાય.’

‘પણ એટલી બધી વાટ જોવા કરતાં ઉઝ સુધારો કાં ન કરવો ?
એ જૂદી જૂદી કામ વચ્ચેનાં લક્ષ્ય વ્યવહારમાં આવે તો જ્ઞાતિઓ
જલદી તુટે ને સુધારાનું કામ જલદી થાય !’

‘એ તો જેવી જેની માન્યતા. તમે પોતે વર્ણોત્તર લક્ષ્યનાં
હિમાયતી છો ?’

‘જરૂર. નાગરોમાં લાયક પુરૂષોજ ક્યાં છે ?’

‘શી વાત કરો છો ? ધણાય છે.’

‘તમે જોતા હશો, હું નહિ. મ્હેં તો હવે એક આરાધ્યદેવ
શોધી કાઢ્યો છે ને તેનેજ મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ.’

‘પણ તમારો દેવ તમને પસંદ કરે છે ?’

‘તે તો હવે જણાશે.’

‘તમે જાણવા પ્રયત્ન નથી કર્યો ?’

‘કરુંછુજ. ખરી વાત કહું નટવરલાલ, હું તો તમનેજ ચાહું
છું. ગયે વખતે આવ્યા ત્યારથી આપના માટે મ્હારા હૃદયમાં પ્રેમે-
સ્થાન લીધું છે.’

‘સુધાજીહેન, હું તો પરણેલો છું.’

‘ખરેખર ! ઘનશ્યામે તો મ્હને કાંઈ કહ્યું નહિ !’

‘તમે પૂછ્યું નહિ હોય. એ વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખજો.’

‘એ કેમ બને ? આજ સુધી આવી વિષમ સ્થિતિ મ્હેં કદી
અનુભવી નથી. મ્હેં તો તમનેજ મ્હારા આરાધ્યદેવ માન્યા છે.
તમે જોઈએ તો વિચાર ફેરવો કે માન્યતાઓ બદલો પણ આખર
મ્હારી સાથે પરણ્યા સિવાય છૂટકો નથી. તમે ભલે પરણ્યા હો,
એમાં શું ? હું તો તમારા સિવાય બીજા કોઈને વરવાની નથી.’

એવામાં બહાર ઘનશ્યામ આવ્યો એટલે એ વાત બંધ પડી.
કલાકેક સુધી બેસીને મ્હેં રજા લીધી.

સુધાના મગજના આ વિચિત્ર કાંટાથી મ્હને ધણું હસવું આવ્યું.
ક્યાં હું ને ક્યાં એ ? એ નાગર બ્રાહ્મણ ને હું પાટીદાર, અમારાં

હમ શી રીતે સંભવે ? સ્ત્રી કેળવણીને આવીજ ઉછંખણ કન્યકાઓ એમ લગાડે છે એમ મ્હને લાગ્યું, પણ મુધાને કેમ કરી ઠેકાણે લાવવી ?

દિવાળીના દિવસોમાં ઘનશ્યામે મ્હને ખાસ આગ્રહ કરવાથી ત્યાં ગયા સિવાય છૂટકો ન હતો. દિવાળીને દિવસે મ્હેં પારલે મળવાનું વચન આપ્યું હતું તે મુજબ ગયા છતાં ઘનશ્યામ ન મળ્યો.

એમના બંગલામાં કોઇ વૃદ્ધ બાઈ રહેવા આવી હતી તે કોણ હતી તે મ્હેં પૂછ્યું ન હતું અને પૂછવાની જરૂરેય શી ? હું ધારતો હતો કે મુધા હવે પેલી વાત બૂલી ગઇ હશે અને વિચાર બદલ્યા હશે પણ તે તો ઘણીજ મક્કમ હતી.

‘ નટવરલાલ, તમારાં બહાનાં ટકવાનાં નથી, છેલ્લા પાંચ સાત દિવસોમાં મ્હેં બહુ વિચાર કર્યો છે. ’

‘ પણ એવાં હમ સમાજ અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે— ’

‘ ખોટી વાત. એક નહિ પણ અનેક દાખલા હું આપને બતાવી શકીશ. ’

‘ તે હશે. ’

‘ તો પછી તમે કેમ ના કહો છો ? અમારીજ નાતની પેલી હુંસાકુમારી, પારસીઓમાં મીસ પીટીટ અને એવી તો ઘણીએ કુમારિકાઓ પરકોમમાં પરણી તો પછી મ્હને શી હરકત ? તમે માની જાવ તો મઝા આવશે. ’

‘ અશક્ય. ’

‘ જૂલ કરો છો. અશક્ય કે અસંભવિત કાંઇજ નથી. કોઇપણ પ્રયત્ને એ કાર્ય પાર પાડવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમાં હું બાગ્યેજ ફેરફાર કરીશ. ’

‘ પણ મ્હારો વિરોધ ? ’

‘ નહિ ટકે. જનના બેખમે પશુ હું તમારી ખાસે એ વાત કશું કરાવીશ, કંતો તમને વરીશ કે હાં તો મારીશ કે મરીશ પશુ મહારી વાત તો નહિજ મુકું. ’

‘ તમે બચંકર સાહસ ખેડો છો. ’

એકાએક તે બેડેના ખંડમાં જમને કાંધ ચીજ લાઇ આવી બોલી: ‘ બોલો નટવરલાલ, તમે મહને વચન આપો છો કે નહિ ? ના કહેશો તો પહેલાં આપનું ખૂન કરીશ અને પછીથી આજ રિવોલ્વરથી આત્મધાત. ’

મહારી છાતી સામે બરેલી રિવોલ્વર તાકીને તે ઉભી, પ્રસન્ન વિષમ હતો. તેના ઉપર અપટ મરાવી હું રિવોલ્વર ઝુંટાવી શકુ એમ પશુ ન હતું તે પૂર્ણ સાવધ હતી.

‘ સુધા કુમારી, મરણ કાંધ એટલું સસ્તુ નથી, અને આ રીતે મારો સિદ્ધાંત પાળતાં તે મળતુ હોય તો તેને બેટવામાં મહને હરકત નથી. ’

‘ શા માટે જીવન એળે ગુમાવો છો ? માની જવને ! ’

‘ નહિજ, સિદ્ધાંતોની સાધના અર્થે દેહનું બલિદાન હું ખુશીથી આપીશ. ’

‘ ત્યારે નહિ માનો ? ’

‘ ના. ’

તેણે રિવોલ્વરનો ઘોડો દબાવ્યો પશુ એકાએક પાછળથી પેલી વૃદ્ધ બાઈ આવી લાગી અને તેણે સુધાના હાથ પર અપટ મારી એટલે રિવોલ્વરની ગોળા હિંચે ચમને ચાલી ગઇ.

સુધાને એણે ધમકાવી અને આવું બચંકર પગલું લેતાં વારી. તેણે મારો જીવ બચાવ્યો હતો એટલે તેટલા પુરતો તો હું તેનો ઋણી હતો.

ઘનસ્થામને આ વાત ન કહેવાની વિનંતી કરી મ્હેં ત્યાંથી રજા લીધી.

લાલ પાંચમને દિવસે પેલી ડાસી મ્હારે બંગલે આવી ને મ્હને એકાંતમાં મળવા વિનંતી કરી.

પછી તેણે મ્હને જણાવ્યું કે મુધાના પંજમાંથી મ્હારો જીવ બચાવી કરેલા ઉપકારના બદલામાં તે કંઈક માગવા આવી હતી.

‘આપને જે ભેષ્યે તે જણાવે એટલે હું તે આપીશ.’

‘વચન આપો છો ?’

‘હાજી, ધણી ખુશીથી. જીવન જેવી મોંઘી ચીજને તોલે બીજી કોઈ ચીજ આવી શકતી નથી માટે આપ જે કહેશો તે આપવા કે કરવા તૈયાર છું.’

‘જે જે બાધ, પાછળથી ફરી ન બવ.’

‘નહિજ.’

‘તો પછી મુધાકુમારીનું આશ પાણિગ્રહણ કરો, એ મ્હારી માગણી છે.’

માથાપર વિજળી પડી હોત કે એકાએક પૃથ્વી પ્રાટીને હું તેમાં ગળાઈ જતો હોત તોયે બડકત નહિ તેથી અતિશય વધારે હું બડકયો.

‘અરરર ! એ શું માગ્યું ?’

‘આપવું હોય તો એજ આપો નહિતર કાંઈ નહિ. તમારું વચન ગયું એમ માનીશ. બીજું શું ?’

‘તમે પરિસ્થિતિનો વિચાર તો કરી જુઓ. મુધા જીવાન અને ઉછેંખલ છે, જ્યારે આપ તો વયોવૃદ્ધ અને સ્થીર બુદ્ધિનાં છો તો પછી કાં વિચાર કરતાં નથી ! મ્હારા પોતાના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ વર્તવા આપ કેમ દબાણુ કરો છો ?’

‘એ બધા લાંબા વિચાર કરવાનું મ્હારું કામ નથી છતાં એવા દાખલા ઓછા નથી બનતા ? તમારાજ વિકૃલબાધ પટેલ આવાં લગ્નો કાયદેસર ઠરાવવાને બીલ લાગ્યા હતા. તમારામાં ઘણામ મૈત્ર્ય એટલે પશુ એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાના દાખલા બન્યા છે તે

પછી આ શું ખોટું છે ? નાગરી ન્યાતની કન્યા તમારા જેવાના ભાગ્યમાં ક્યાંથી લખાઈ હોય ?

એ દિવસ પછી જવાબ આપવાની વાત કરી ડોસીને મેં વિદાય કરી ને વિચારની પરંપરામાં દૂખી ગયો.

*

મહારા જીવનમાં આ એક વિષમ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો હતો. એક મહાપ્રશ્ન મહારી સામે ખડો હતો અને તેના વિચારમાં મહારે ચિત્ત ડામાડોળ થઈ ગયું છે.

સુધાકુમારી જેવી નાગર કન્યાને પરણવાથી મારી આબરૂની ખરબાદી થવા ઉપરાંત સુશીલા જેવી સદ્ગુણી અને સુશીલ પત્નીને આપેલા વચનનો ભંગ થાય છે, અને મહારો મહા મોંઘો સિદ્ધાંત કે જેના પાલન માટે જીવ આપતાંયે હું ન ડરો તેનું પતન થઈ જાય છે તેમજ આખી જીંદગી રદ પાતલ થઈ જાય છે, કારણકે એ પત્નીઓ સાથે કંઈ રીતે જીવન ગાળવું ? સુશીલાનો મહારે વિશ્વાસઘાત કરવો ? તેને તાબુંજ આપેલું વચન તોડવું ? એક પત્નીવ્રતની મહારી દિક્ષા અને હિમાયતની હોળી કરવી ? આ વિગેરે પ્રશ્ન પરંપરા મુંઝવતી હતી.

અને જો તેને ન પરણું તો પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ હતાં. સુધાકુમારી આત્મઘાત કરવા તૈયાર હતી. ડોસીને આપેલું મહારે વચન બ્યર્થ જતું હતું, અને મહારે મન જો વચનની પ્રાણ કરતાંયે વધારે કિંમત હતી તે કેમ જવા દઈ શકું ? જેણે એક વખત જીવ ખચાવ્યો તેના ઉપકારનો રજ પણ બદલો ન વાળું તો કેવો કૃતમી ગણાઉં ?

આ મહાપ્રશ્ન મહારી સન્મુખ ખડો છે અને તેમાંથી કયો માર્ગ લેવો તેના નિર્ણયપર આવતાં મહારો અક્કલનું તેલ સાવ ખુટી ગયું છે. વાંચનાર મિત્ર ! એ મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ આપ કરશે ? મહારી દુઃખદર્દની કથની તમારી આગળ છે તો તેમાં એટલો ભાગ લેશે કહો મહારે શું કરવું ?

*

ઉપારસિક

ચનીરોડ સ્ટેશનથી ચોપાટી જવાને રેલ્વેનું ફાટક ઓળંગ્યા સિવાય છૂટકો નથી. રોજ સંજે હજારો માણસોની મેદની નાનું ફાટક ઓળંગવાને અને ચોપાટી ઉપર જવાને તૈયાર હોય છે. પાંચ પાંચ દસ દસ મિનિટે બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે કંપનીની લોકલ ટ્રેનો દોડતી હોવાથી નાનું ફાટક પણ બંધ થઇ જાય છે એટલે બપોલે ત્રણ ત્રણ મિનિટ સુધી માણસોને ખડે પગે ઉભું રહેવું પડે છે.

રસિક બાળે ફરવા આવ્યો હતો. કાલેજના વાંચનથી કંટાળ્યો હોઈ પોતાના મિત્રો સાથે ફરવા આવવા વિચાર હતો પણ ધીર કે કંચન ન મળી શક્યા એટલે એ એકલોજ આવ્યો હતો.

કવીન્સ રોડ ઓળખી ફાટક પર આવવાની તૈયારી કરતો હતો અને અરધો રસ્તો રસિકે ઓળખ્યો હતો, એવામાં એક રમણી દોડતી દોડતી આગળ વધી. સામેથી પૂરબેસમાં દોડતી મોટરની અડફટમાં તે આવી ન આવી એટલામાં પોતાનું બધું બળ વાપરી રસિક દોડ્યો અને તેનો હાથ પકડી ખેંચી લીધી પણ મોટરનું ચક્કર તેના પગ ઉપર ફરી વળ્યું. તરતજ માણસો એકઠાં થઇ ગયાં.

ભાડાની વિક્ટોરીઆ કરી રસિક તે રમણીને ડૉ. દેસાઇની પાસે લઇ ગયો. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે સાધારણ વાગ્યું છે અને પાંચેક દિવસમાં મટી જશે.

ડૉક્ટરે તેને પાટા બાંધ્યા અને તેઓ વિક્ટોરીઆમાં બેઠાં.

રસિકે પૂછ્યું: ‘જહેન, આપ ક્યા રહો છો ?’

‘બેરાબજાર, કિંગ રોડ’ તેણે જવાબ આપ્યો.

ગાડી બેરાબજારમાં લેવડાવી અને એક મોટા માળા આગળ તેઓ ઉતર્યા. રસિકે નીચેથીજ રળ લીધી.

x

ધીરજલાલ દેસાઇનું કુટુંબ નડીઆદમાં સારી ખ્યાતિ પામ્યું હતું. વંશપરંપરાથી તેની જાહોજલાલી ચાલી આવતી હતી. તેમને કેટલીક જગીર પણ આગળ ઉપર સારી કામગીરી બજાવી હોવાથી મળેલ હતી.

ધીરજલાલને સંતતિમાં એક પુત્ર અને પુત્રી હતાં. ઉષા તેમની બહુ લાડકી છોકરી હતી. તેમના એક સગા મુંબાઇમાં રહેતા હતા અને છેલ્લાં ત્રણેક દિવસથી ઉષા પોતાની માતા સાથે મુંબાઇ આવી હતી.

ઉષાનો વિવાહ વસોમાં છાટાલાલ અમીનને ત્યાં તેમના પુત્ર રસિકલાલ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો પણ રસિકલાલ એમ. બી.

કહી. એસનો અભ્યાસ કરવા મુંબાઇ રહેશે. હોવાથી ક્ષીરભાલે કે તેમનાં પત્નીએ તેને જોયો ન હતો.

ઉપા ઘેર આવી અને માતાને પોતાના અકસ્માતની વાત કહી. માતાએ તેને કપડો આપ્યો કે મુંબાઇમા રસ્તો ઓળંગતાં નદી ઓળંગવા જેટલી સાવધાની રાખવી, સામે પાર કેમ જવું તે તો વિચાર કરવા જેવી વાત છે.

x

સાગરરાજનાં પ્રચંડ મોજાં ઉછળતાં ઉછળતાં થીમાં પડી જઈ મુંબાઇના નાગરિકોના પાદ પ્રક્ષાલે છે, અથવા તો શ્રમથી પીડિતોનો થાક ઉતારે છે એ સ્થળ તો તમે જોયું હશે.

એ એવું રમ્ય સ્થળ છે કે જ્યાં મુંબાઇની અલખેલી વસ્તી સાંજે પધારે છે, પહેલી રાત સુધી સાગરરાજનો ધીર ગંભીર પાઠ શ્રવણ કરે છે અને શ્રમ ટાળી આનંદ આહ્વાદે—છે એ સુંદર સ્થળ તે ચોપાટી.

ઉપા આજે આવી હતી, આશ્ચર્યનાથનાં દર્શન કરવાનો વિચાર કરી એ તે તરફ જતી હતી.

રસિક કંચન સાથે કાલેજમાંથી આવતો હતો ત્યાં કંચને તેને આગ્રહ કર્યો કે ચોપાટી જઈએ.

વાલકેશ્વર તરફથી તે બન્ને આવતા હતા ત્યાં થોડે દૂર એક રમણી જોઈ રસિક કંચનને કહ્યું:

‘કંચન, પરમ દિવસે પેલાં બહેનને અકસ્માત નડ્યો હતો. ગઈ તને વાત કરી હતી ને?’

‘હા. એ મુંબાઇથી હજી નવીનજ લાગે છે છતાં આમ એકલાં આવે છે એ ઠીક નહિ.’

‘અરે પણ જો તો—’

એવામાં ‘ધબ્બાડ’ દેતું ને કોઇ પડ્યું. રસિક અને કંચન સફાળા દોડ્યા. તે તેજ રમણી હતી.

કેળાનું છોડું પગ નીચે આબું એટલે પથ્થરની લાદી ઉપરથી પગ સરકયો હતો.

માથું રંગાયું અને કપાળમાં ઢીમણું થયું.

રસિકે વિક્ટોરીઆ કરી અને ત્રણે જણે ડા. દેસાઈને ત્યાં આપ્યાં. મહત્તમ પટો કર્યો અને બેઠીની રળ લાઇ ઉપા બેારા બનર વિદાય થઇ.

રસિકને ઉપાનું સ્મરણ રહ્યું અને ઉપાને હૃદયે રસિકના બે ઉપકાર સુંદર રીતે વસ્યા.

x

ધીરજલાલને ત્યાં આજે બે મહેમાન આવનાર હતા. એક તો રસિક અને બીજો રસિકને પીતરાઇ ભાઇ પ્રમોદ. પ્રમોદ ધીરજલાલના કુટુંબથી જાણીતો હતો અને નડીયાદમાં ધણી વખત આવેલો હોવાથી ધીરજલાલના ઘરમાં સઉને ઝોળખતો હતો.

સવારના સાડાદશ થયા એટલામાં એક ખડખડ પાંચમ જેવી ગાડી આવીને ડેલીએ ઉભી રહી.

તેમાંથી બે જણ ઉતર્યા. રસિક આગળ ગયો.

ઉપા ઓસરીમાં હીંચકા ઉપર બેઠી હતી. રસિકને જોઇ તે ઉઠી, ઉપકારની સ્મૃતિ થતાં તે બોલી:

‘આવો ભાઇ, આજે તો અમારૂં આંગણું પાવન કર્યું ! ખુશીમાં તો ખરા ને ?’

‘હા. જુદેન, તમે અહીંયાં રહો છો ?’

‘હાજી, આપ—’

પ્રમોદ આગળ આવ્યો એટલે તે અચક્ષી, પણ આગળ ચલાવ્યું

‘અમારી—’

‘ઉપા, ઉપા’ ઘરમાંથી ઉપાની ભાભીએ બુમ મારી. ઉપા અંદર ગઇ. તેની ભાભીએ પૂછ્યું:

‘... ..’

‘ તે દિવસે મુંબાઈમાં મ્હને અકસ્માત થયા હતા તેની તને વાત કરી હતી ને ? ’

‘ હા ’

‘ તેજ. જેમણે મ્હને બચાવી હતી તેમની સાથે. ’

‘ પણ એમને તમે બરાબર ઓળખતાં નથી ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ અરે જાવ, બાઈ કહીને કોને બોલાવો છો તે ખબર છે ? ’

‘ ના, ત્યારે એ કોણ ? ’

‘ ગાંડી મ્હારી નણ્ણલ ! તારો વર ! ’

‘ હે ? ’

x

‘ રસિક ! કોની સાથે વાત કરતો હતો ! ’

‘ કેમ ? પ્રમોદ ! તને મ્હેં તે દિવસે અકસ્માતો વાળી રમણીની વાત કરી હતી ને ? તેની સાથે. ’

‘ પણ રસિક ! એને તું બરાબર ઓળખતો નથી ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તે સિવાય તું બહેન બહેન કહી વાત ન કરે ! ’

‘ ત્યારે એ કોણ ? ’

‘ તારી વહુ ! ’

‘ શું કહે છે ? ’

‘ સાચું છે તે. ’

શનિનો એકકો

એના જેટલો ગંજીદારો ભાગ્યેજ બીજા કોઈને શોખ હશે ! જ્યારે જુઓ ત્યારે એના ખીસ્સામાં ગંજીદારો સંટ તો હોયજ. કોઈ પણ બીજો માણસ આવ્યો કે તે રમવાની વાત કરેજ કરે !

રાતના બાર વાગે જવ તોયે ધોરીવલીના બંગલામાં એ પોતાના એકાદ બે મિત્ર કે ચાકર નોકર સાથે પણ રમતોજ હોય.

અંદુલાલ શેઠનું નામ દો કે કોઈ પણ પૂછશે : ‘ પેલા ગંજીદાર વાળાને ?’

અને એ શોખ એટલેથી અટક્યો ન હતો. એની સાથે સરત મારવાની ટેવ પણ આવી હતી અને અને તેણે જીગરને જન્મ આપ્યો હતો.

પર્ણાની સાથે તે ઘણી વખત આમ જુગાર રમતા. એમના કેટલાક મિત્રો તે જાણતા અને તેઓ પણ જામ લેતા. કાંઈ કાંઈ વખત મઝા આવતી.

રાતના ૭-૪૫ ની ચર્ચગેટથી ઉપડતી ટ્રેનમાં ચંદુલાલ શેઠ એકા હતા. એમને એ માડી ઠીક પડતી. ચર્ચગેટથી એ સીધી વાંદરે જતી.

આખાએ ડરટ કલાસના ખાનામાં એ એકલાજ હતા. બાબુના ખાનાંઓ પણ ભગભગ ખાલી હતાં. શીયાળાની રાત હોવાથી કંડોને લીધે કે પછી ઉતાર ન હોવાથી એ ખાનાંઓનાં બારણાં બંધ હતાં.

સમર્પન જીક્ષામાં આખાએ મુંબાઈ ઇલાકા કરતાં વધારે ગુન્હા થાય છે. મુંબાઈના જામટા રાતોરાત પરાંઓમાં પહોંચી જઈ હાથ મારી આવે છે અને પહેલી બીજી લોકલમાં મુંબઈ ચાલ્યા જાય છે. જેમ ન થતું હોય તો ગુન્હાનું પ્રમાણ એ જીક્ષામાં સૌથી ઓછું હોત.

પોલિસનો બંદોબસ્ત પણ એ જીક્ષામાં ઘણો કંગાલ કહી શકાય. વસ્તીના પ્રમાણમાં તેમનું રક્ષણ કરવા પૂરતીયે પોલિસ નથી એમ ઘણાની શ્રિયાદ છે.

એરીવલીમાં ચંદુલાલ શેઠની જોડેનાજ બંગલામાં રાતના વખતે ચોરી થવાથી એમને ચટપટી થઈ હતી. એમણે તરતજ રિવોલ્વરના લાઇસન્સ માટે અરજ કરી હતી.

થોડી દાનદક્ષિણા ને પૂજાપાત્રી થયા પછી આજે એમને લાઇસન્સ મળ્યું હતું અને આદમજી ઇલરામજીને ત્યાંથી તેમણે દોહ-સોની છ બારની એક રિવોલ્વર ખરીદી હતી. કાર્તુસ પણ લીધા હતા.

ચંદુલાલ શેઠનાં ખીસ્સાં પૈસે તર રહેતાં પણ હમણાં હમણાં તે ખૂબ ઉડાવતા હોવાથી તેમના ઉપર જરી વધારે બપતો હતો.

દરેક સ્થળે કોઇને કોઇનું રાજ્ય હોય છે. કાંતો સ્ત્રીનું કે પુરુ-
ષનું. અંદુલાલને ઘેર હજી વિગ્રહ ચાલતો હતો પણ વિજયની
દેવીએ પોતાની જાતિનોજ પક્ષ કર્યો હતો. શેઠાણીની ગૃહસત્તા
દહાડે દહાડે પ્રબળ થતી જતી હતી. એનું પ્રાબલ્ય શેઠની ગંજીફાની
અને જુગારની પ્રવૃત્તિને દબાવે એટલું ન હતું એ વાત ખરી પણ એ
લક્ષ્ય સ્થાન વેધવાની વૃત્તિ તો હતીજ.

*

ઉપડતી ગાડીએ એમના ખાનામાં એક જડા જેવા ગૃહસ્થ
ચઢ્યા. તેમનો હાંફ તો માય નહિ. જાડુ શરીર એટલે બેળે બેળે
એમણે ગાડી પકડેલી.

તે અંદર આવ્યા એટલે અંદુલાલ તેમને બેઠ બોલી
ઉઠ્યા: 'કેમ મનુશેઠ આટલું બધું મોંઢું ?'

'મોટરને અકસ્માત થતો રહી ગયો અને તેને લીધે જરા
મોંઢું થયું. દોડ્યો ન હોત તો ગાડી જાત !' હાંફતાં હાંફતાં તેમણે
જવાબ આપ્યો.

'ઠંડી ખૂબ પડે છે મનુશેઠ !'

'બારી બંધ કરો બીજું શું ? ગંજીફા છે ને ?'

'તે વિના તે કંઈ ચાલે !'

'પેલી ચોરીનો કંઈ પત્તો લાગ્યો ?'

'શાનો લાગે ? પોલિસનો બદોબસ્ત બરાબર હોય તો લાગે
ને ? મનુશેઠ એમ પારકે ભરોંસે બેસી રહેવામાં માલ નહિ' મ્હે' તો
નક્કી કર્યું છે કે આપણે જાતેજ બચાવ કરવો.'

'વાહ ! પણ કેમ બચાવ કરશો ? આટલી ઉમ્મરે અખા-
ડામાં જશો ?'

'નારે ! આજે રિવોલ્વર આણી છે. કાલથી એની પ્રેક્ટીસ
શરૂ કરીશું. ટારગેટ ઉપર બરાબર મારતાં આવડ્યું એટલે પત્યું. પછી
વખત આવે ઉપયોગ કરતાં ક્યાં નથી આવડતું ?'

‘જવ જવ, તમારૂં પૂન્ય તમારે દાર. તમારી રિવોલ્વર ને તમારૂં જૂન કરતાં એ લોકને કાંઈ ઓછીવાર લાગવાની હતી!’

‘એજ બૂલ છે ને! પેલા કૃષ્ણલાલને ઓળખો છો? એને ત્યાં, તોપ, બંદુક ને રિવોલ્વર ત્રણ છે. રાત વરત એ અમથો અમથોયે લડાકા કર્યે જાય છે, અને આજે આઠ વરસ થયાં એ લતામાં જરાયે ચોરાયું નથી. એ પેલા દારૂગોળાના પ્રતાપ!’

‘એ પણ ઠીક. એ યુક્તિ અજમાવવા જેવી તો ખરી!’

‘જુઓને મનુશેઠ! સૌ ઠંડા લોહીનું ખાવા ઇચ્છે છે. જાણી જોઈને સાપના દરમાં ફાણુ હાથ ધાલે?’

‘ખરૂં, જોઉં તમારી રિવોલ્વર.’

ચંદુલાલે રિવોલ્વર જોઈને ખાજુએ મુકતાં કહ્યું: ‘ચાલોને ખાજુ શરૂ કરીએ. આ મહાલક્ષ્મી તો આવ્યું!’

અને ખેડ જણે રમવા માંડ્યું. સરત મરાઈ અને હારજીત થતી ચાલી.

દાદર, માંડુગા ને માહિમ ગયાં. વાંદરા આવ્યું ત્યારે ચંદુલાલે છસો અડસઠ રૂપીઆ ગુમાવ્યા હતા.

ખીજ દસ મિનીટમાં બરાબર અગિયારસો પર આંકડો પહોંચ્યો.

અગિયારસો રૂપીઆ? અધધધ! આટલી રકમ વીસ મિનીટમાં ચંદુલાલે કદી ગુમાવી ન હતી! એમનું જ્યારે કુંક ફાટતું ત્યારે એ રકમ નજીવી હતી પણ આ વખતે? જ્યારે શ્રીમતિનું પ્રાબલ્ય વધતું જતું હતું અને તેમના ખર્ચ ખુટણુપર બરાબર અંકુશ હતો, ત્યારે એ રકમ ધણી મોટી હતી. એ ગુમાવવા જેટલી મૂર્ખતા કરવા બદલ પોતાને પસ્તાવો થયો.

ખરેખર! આજે સાઠમારી થવાની! હજી તો આ એક હોળી પૂરી નથી થઈ ત્યાં આ વળી ક્યાંથી નવી પીડા ઉભી કરી! પણ ચૈસા આખ્યા પછી શું? ન આખ્યા હોત તો મનુશેઠને વાયદો કરતાં હારજીત મુજબ ખેડ જણે તરતજ નોટો એક બીજાને આપી દીધી હતી એટલે ગર્થ ગયા પછી ચંદુલાલને જ્ઞાન આવ્યું હતું.

‘ મહુશીઠ, એક કામ કરશે ? ’

‘ બેલોને કાણ ના કહે છે ! ’

‘ ત્યારે આજે જીતેલા પૈસા પાછા આપશે ? ’

‘ શું બોલ્યા ? પાછા જોઈએ ? કાંઈ ગાડા થયા ? એમ તે પાછા અપાતા હશે ! આપણે તે કાંઈ નાના છોકરાંની રમત રમત હતા ! ’
‘ આપવા પડશે. ’

‘ જવ જવ કાંઈ એમ તે થતું હશે ! જુઓ, તમે જીત્યા હોત તો પાછા આપત ખરા કે ? ’

‘ તે ગમે તેમ હોય ! પણ છૂટકો નહિ થાય ! મહારે ચાલે એમ નથી ! અગીયારસો રૂપીઆ આજે મેં તમને આપ્યા. હમણાં વખત બહો બારીક છે. ’

‘ તે તમને પાલવતું નથી ખરુંને ! પણ હું ક્યાં કહેવા આવ્યો હતો કે રમોજ રમો ! અને રમ્યા પછી જીતવાની વાત તો નસીબ પરજ ને ! ચાલો થોડું વધારે રમો. તમે જીતો તો તમે લઈ જવ. ’

‘ તે નહિ બને, હું હારું છું તે હાર્યા કરીશ. તમે જાનામના એ પૈસા મળે આપો તેમાંજ મઝા છે. ’

‘ નહિ તો શું કરશે ? ’

‘ જે થશે તે. ’

‘ શું ? ’

‘ આ પાસે છે, ’

‘ રિવોલ્વર ? ’

‘ હાજી. તેનો ઉપયોગ. ’

‘ જવ, જવ, તમે એટલે મુઠ્ઠી મૂખાં થશો એમ હું નથી માનતો ! ’

‘ ન માનેલું માનવું પડે છે સમજ્યાને ! ’

બેઉ વચ્ચે હાથ ચાલાકી અને બાથબાથા શરૂ થઈ. જોકું શરીર દેખાય બારે પણ કસરત ન કરી હોય તો બાથબાથામાં બારે વાગે.

ચાંદુલાલે નીચા નમ્મી બાબુની બેઠક પર પડેલી રિવોલ્વર લીધી અને મનુશેઠ સામે ધરી.

મનુ શેઠે ઝાપટ મારી પણ તે ચાંદુલાલના બીજા હાથ પર વાગી અને હાથ સંભાળવા જતાં બીજા હાથ પરનો કાણુ છૂટ્યો, થોડો દબાયો અને ધકુમ છ્મને ગોળા છૂટી.

તરફડીને મનુ શેઠ પડ્યા. ગાડી ઐઝેમરી અને ગોરેગામની વચ્ચે હતી.

એક બે ડચકીયાં અને મનુશેઠની જીવનલીલા સમાપ્ત.

આ સંભેગોમાં ગમે તેવાનું મગજ કાણુમાં ન રહે તો ચાંદુલાલનું કેમ રહે! એ ગભરાઈ ગયા.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિની તેમને કલ્પનાયે ન હતી! જરા જરામાં જૂન પર વાત આવશે એમ એમણે સ્વપ્નેય ધાર્યું ન હતું.

પણ ક્યું તો પૂરે કર્યા સિવાય કાંઈ છૂટકો છે! એકદમ તેમને એક વિચાર આવ્યો.

મનુશેઠના ખીસ્સામાંથી પોતાના પૈસા કાઢી લીધા અને તેમની ધડીઆલ કાઢીને કાંટા ફેરવ્યા. ૬-૩૦ નો વખત મૂક્યો.

ધીરે રહીને તેમને બહાર ધસડ્યા અને બારણા આગળ લઈ જઈ એ શરીરને ઝાઠવ્યું.

જવા વારે પૂલ આવ્યો. જ્યારે પોતાનો ડબ્બો પૂલપર આવ્યો. ત્યારે ચાંદુલાલે પેલા અચેતન શરીરને ધક્કો મારીને નાખી દીધું,

બીજે દીવસે સવારમાં ગોરેગામના સ્ટેશન પર ધમાલ હતી. મનુશેઠ નામના જાણીતા સદગૃહસ્થનું મૃત શરીર સ્ટેશન પાસેના પૂલ પરથી મળી આવ્યું હતું.

પોલિસે આવીને એનો કબજો લીધો. શેઠના સગા બહાલાએને બબ્બર આપવામાં આવી.

ડિટેક્ટીવ જ્યંત બોરીવલીમાં રહેતો હતો. તેનો તથા મનુ શેઠનો બંગલો પાસે પાસે હતા. એટલે તરતજ એને ખબર મળી.

ગોરેગામ જતાં મનુશેઠના બાઇ મગનલાલે એને પણ સાથે લીધો.

પોતાની રીત મુજબ તેણે મૃત શરીર તપાસ્યું. ગાડીમાંથી અકસ્માત પડી જવાથી મૃત્યુ થયું હતું એ માન્યતા તેણે ખોટી પાડી અને જણાવ્યું કે શેઠનું ઇરાદાપૂર્વક ખૂન કરવામાં આવ્યું છે.

પણ ખૂન થયું સાચી? એ એક સવાલ હતો. ખીસ્સાં પાકીટ સલામત હતાં. સોનાની ઘડીઆલ સાચુત હતી. પ્રકત અટકી ગઈ હતી અને તેનો ટાઈમ ૬-૩૨ જણાતો હતો એટલે તે વખતે પસાર થતી વિરાર લોકલમાં શેઠનું ખૂન થયેલું અને તેમને કાંઈએ નાખી દીધેલા. પણ ખૂન કરવાનો હેતુ શો ?

એ સવાલપર એણે ખૂબ વિચાર કર્યો પણ કાંઈ સમજ ન પડી. અક્કલનું તેલ ખૂટી જતું લાગ્યું.

ખૂજાતો દિવો મોટો થાય છે. અમિ હોલવાઈ જતાં પહેલાં તેની ચીનગારી તેજસ્વી થાય છે તેમ એક વખત એની અક્કલ વધુ તેજ થઈ.

એણે શરીર ફરીથી તપાસ્યું. મરનારના ડાબા હાથમાં લાલનો એક્કો હતો. એ ક્યાંથી આવ્યો ? કાંઈએ પાનાં રમતાં ખૂન કર્યું ?

એણે એ પાન તપાસ્યું ચારે બાજુ જોયું અને કાંઈક વિચાર કર્યો.

*

‘ કેમ છો ? શેઠ સાહેબ, ’ ચંદુલાલને સવારના અગીઆર વાગે તેમને બોરીવલીને બંગલેજ જ્યંતે મળીને પૂછ્યું. ‘ ગંછ-ફાંની રમત કેમ ચાલે છે ? ’

‘ આવો જ્યંતરાય ! રમવું હોયતો આપણી ક્યાં ના છે ! ’

‘ પણ શેઠ પેલા મનુશેઠનું કાંઈએ છ તેત્રીસે ગોરેગામ આ-

વતી વિરાટ લોકલમાં ખૂન કર્યું તે સાંભળ્યું? તમે કઈ ગાડીમાં આવ્યા ?’

અર્થગેટથી ૭-૪૫ની. શાથી ખૂન થયું તે કાંઈ પત્તો લાગ્યો ?’

‘કાંઈ એ પાના રમતાં ખૂન કર્યું લાગે છે.’

‘પાનાં રમતાં ?’

‘હાજી.’

‘ઘણું નવાઈ જેવું ! પણ એ કેમ જાણ્યું ?’

‘એના હાથમાં લાલનો એકો રહી જવાથી.’

‘શનિનો એકો ?’

‘તમે કહો છો તે મુજબ શનિનો. ચાલો, થવાનું હશે તે થઈ ગયું. આપણે તો પાનાં રમીએ.’

જયતે અંદુલાલના હાથમાં પાનાં લઈ લીધાં અને રમત શરૂ કરવાની તૈયારી કરી.

‘અંદુલાલ શેઠ ! તમારી ચાલાકી ચુલામાં પડી ! મનુશેઠનું ખૂન કરીને તમે—’

‘શું ? મનુ-શેઠનું મ્હેં ખૂન કર્યું ?’

‘હાજી.’

‘શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘જરા તમારા આ ગંજામાં જ જુઓને. શનિનો એકો કયાં છે ? એ એકજેન શનિનું ચક્કર આપ્યું છે. સમજવાને !’

અંદુલાલનો ચહેરો સફેદ પૂણી જેવો થઈ ગયો.

‘તમે ધડીઆળના કાંટા ફેરવ્યા ને ભૂલથાપ આપવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ એકજ ચીજ ધ્યાન બહાર રહી ગઈ.’

‘શનિનો એકો.’ અને એ એકાએક અંદુલાલપર ચક્કર આપ્યું.

ક્રેપ્ટન રણજીત

પ્રિટિશ લશ્કરમાં હિંદીઓને ભાગ્યેજ ઉંચો હોદ્દો આપવામાં આવે છે પણ તે પોતાના મીલનસાર સ્વભાવ અને દ્રઢ કાર્યનિષ્ઠાને પરિણામે ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યે જતો હતો.

એ બહાદુર હતો, રજપુતનું લોહી એની નસેનસમાં વહેતું હતું હતું અને રણે ચઢ્યો રજપુત છૂપે નહિ, તો પછી એ કેમ છૂપે ?

ઉપરીઓએ તેને વખાણ્યો હતો. એની અનેક બલામણુ કરી હતી. અને સાધારણ સીપાઇગારીમાંથી એને ઉંચકી લઇને ઉત્તરોત્તર ક્રેપ્ટન સુધી ચઢાવ્યો હતો. કર્નલની તેના પર અતિશય મહેરબાની હતી.

ઇજીપ્તની લઠાઇ ફાટી નીકળ્યાથી એને પોતાની રેજીમેન્ટ સાથે ત્યાં જવું પડ્યું. કર્નલ રમીથે એની કસોટી કરી હતી. એની શુદ્ધિ

મોટે એને માન હતું. કૃષ્ટન રણજીતનો એ અભિપ્રાય લેતો અને ધણીયે વખત કામ કરતો. ખાર્તુમમાં તેમની ઊવણી પડી.

હજી લઢાઇ પુરી જતી ન હતી, એવામાં ઈંગ્લેન્ડના ખાતાના વડા તરફથી કૃષ્ટન રણજીતને બોલાવવામાં આવ્યો.

એસાઇનમાં તેનું મથક હતું અને લઢાઇને લગતી ધણી જરૂરી ખાતમીઓ મેળવવાનું તથા દુશ્મનના ઉપર છૂપી દેખરેખ રાખવાનું કામ એ ખાતાના હાથમાં હતું. કેટલાંક મથક પણ એમને સંભાળવાનાં હતાં.

એકસો લડાયક અથવા ચર એ ખાતામાં ન ચાલી શકે. ચંદર ઉપરાંત એ દક્ષ અને બુદ્ધિશાળી હોય તોજ નબી શકે. એ ખાતાના વડા મી. બ્લેન્ડે આ હોદ્દો જુવાન વિષે ધણું સાંભળ્યું હતું એટલે તેના ઉપર તેની કૃપા ઉતરી હતી.

વાઢીહાલ્કા કેટલેક દૂર બર રણમાં એક સ્થાન હતું. તેની આરે બાજુ સેંકડો માંઘલ સુધી રેતીનું રણ આવી રહ્યું હતું. એ સ્થાન સિવાય બીજે પાણીનું સાધન ન હતું એટલે રણમાં થઇને પસાર થતા દરેકે મુસાફરે ત્યાં જવુંજ બેઠાં; ન બંધ તો કાંતો પાણી સિવાય હેરાન થઇ જાય કે મરી જાય.

આ સ્થાનમાં મી. બ્લેન્ડેને પોતાના માણસો રાખવા હતાં. દુશ્મનોના બસુસો ત્યાં થઇને જાય એવો સંજવ હતો અને તેમને પકડવામાં આવે તો બેઠતાં મુંદર ખાતમી મળવાની વડી હતી.

કૃષ્ટન રણજીત આવ્યો એટલે તેની સાથે આડીઅવળી વાતો કરી તેને ચોખ્ખ સૂચનાઓ આપવા માંડી: 'લાંચી કોઇપણ માણસ તપાસ સિવાય પસાર ન થાય તે ધ્યાન રાખજો.'

'એ મહને નહિ કહેવું પડે સાહેબ !'

'તમને અરેબીક આવડે છે કે નહિ?'

'જી ના. પણ હું ત્યાં થીખી લઈશ.'

‘ ભલે. જોઈતા માણસો ત્યાં છે અને તમે ત્યાં જમીને હરેક પ્રયત્ને જાણસોને પકડજો અને બને તેટલી ખાતમી મેળવી લઈ કાંતો તેમને ઠેક કરી અહીં મોકલજો અથવા ત્યાં રાખજો. ’

‘ જોવો હુકમ. ’

રણજીત પોતાની કામગીરી પર ગયો. કુર્કર એ તે સ્થાનનું નામ હતું.

ચારે બાજુ બળબળતું રણ અને તેની વચ્ચે આટલી એકજ છાયા વાળી અને પાણી વાળી જગ્યા. થોડાંક નાળીએરીનાં ઝાડ તથા પાંચપંદર બીજાં ઝાડ, એકાદ નાનું તળાવ અને પાણીથી ભરપૂર એક સુંદર કુવો એ સિવાય બીજાં કંઈ ત્યાં ન હતું. લશ્કરની એક ટુકડીની છાવણી ત્યાં હતી અને કુર્કર રણજીતને તેના ઉપરી તરિકે પોતાની ફરજ અને નવી કામગીરી બજાવવાની હતી.

કુર્કર આવીને તેણે પોતાનો અરેબીકનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મહમદઅલી નામનો તેના હાથ નીચેનો એક અમલદાર તેને શીખવતો હતો. સૂર્ય ઉગીને આથમે ત્યાં સુધી બીજાં કંઈજ કામ કરવાનું ન હોવાથી જરા કંટાળો આવે એ સ્વાભાવિક હતું પણ બીજાં કરવું શું ?

પાંચ સાત દહાડા થયા એટલે ન ગમવાથી કુર્કર રણજીત ઘોડાપર બેસી સાંજ સવાર રણમાં ફરવા જવા લાગ્યો.

વીસેકે દહાડા વહી ગયા પણ ફક્ત એક બે જાણસ પકડાયા હતા અને તેમની પાસેથી કંઈ જીવ જોવી વિગતો મળી ન હતી.

એવામાં એક નવાઈ જોવો બનાવ બન્યો.

પોતાના રિવાજ મુજબ રણજીત સાંજના વખતે રણમાં ફરવા નીકળ્યો હતો, એવામાં ફરથી કંઈ આવતું હોય એમ એને ભાર્યું. તે પગપાળો હતો.

આવા રણમાં પગે ચાલીને આવવાની હિંમત કરનાર એ કોણ હશે ? પગે ચાલીને આટલા બધા માર્ગલ કાપવા એ તદ્દન અસંભવિત હતું.

આવનારની ઉંચાઇ અસાધારણ હતી. કુંપ્ટન રણજીતે તેને પકડવા માટે જોઈવણ કરી. એ છાવણીમાં ગયો અને બીજા સિપાઇઓ સાથે આવી તેને ઘેરી લીધો.

આવનાર આરખ હતો. કાળો લાંબો ગળો એના આખા શરીરને ઢાંકી દેતો હતો. સ્કેન્ડ લુરાશ પડતી આંખો ને કાળી દાઢી એકદમ ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. બીજાકુલ ડર્યા સિવાય કે નાસી જવાની કોશીષ કર્યા સિવાય તે સિપાઇઓના સમુદ્ધમાં ચાલ્યો. અને નાસી ને જાય પણ ક્યાં ? આવા ભયંકર રણમાં જૂએ ને તરસે મરીજ જાય.

એક સ્વારને એ જ બાજુથી આવ્યો તે બાજુ તપાસ કરવા મોકલ્યો. થોડીવારે તે પાછો આવ્યો ને જણાવ્યું :

‘ એ માર્ગલ દૂર એક ઉંટ મરેલું પડ્યું છે અને ત્યાંથી આ આરખનાં પગલાં શરૂ થાય છે. એના મોટા જોડા રેતીમાં જરા ઉંડા ગયેલા છે, એટલે પગલાં પડી રહ્યાં છે. ’

થોડીવાર પછી લશ્કરી ઢોળે તપાસ શરૂ થઇ. પોતાના તંબુની આગળ કુંપ્ટન રણજીત એક વાળી શકાય એવી ખુરસી અને ટેબલ નખાવીને બેઠો. તેણે મુસલમાનો પહેરે એવી કાળા પુમતાવાળી લાલ ટોપી પહેરી હતી. તેની પાસે તેનો મદદનિશ મહમદઅલી હતો.

સિપાઇઓ આરખને ત્યાં લઇ આવ્યા એટલે રણજીતે તેને પૂછવા માંડ્યું.

‘ તમે ક્યાંથી આવ્યા ? ’

જવાબજ નહિ.

‘ કેમ બોલતાં આવડે છે કે નહિ ? જવાબ આપો. ’

આંખોની પાંપણો ધીમેથી ઉંચકાઇને બંધ થઇ પણ જવાબ ન મળ્યો.

‘આખો મટમટાવો છે પણ બોલી નાખો ક્યાંથી આવ્યા ?’
જવાબ નહિ.

રણુજીતે મહમદઅલીને તેના કપડાં તપાસવા કહ્યું. થોડી વાદે સંપૂર્ણ તપાસ પછી મહમદઅલીએ કહ્યું:

‘સાહેબ, એનાં કપડાંમાં કંઈજ નથી.’

‘કાગળની કાપલી પણ નથી ?’

‘જી ના સાહેબ, કંઈજ નથી.’

‘ત્યારે એ આવ્યો ક્યાંથી ? જુઓને મારા સામે જોઈ આખો મટમટાવો છે પણ બોલતો નથી.’

‘સાહેબ, એ બહેરો ને મુગો લાગે છે !’

‘એમ બનેજ નહિ, મને તો ઢાંગ લાગે છે. એને જરા સમજાવો.’

‘સાહેબ એક રસ્તો છે. આપની રજા હોય તો.’

‘શો ?’

‘પેલાં બળતાં લાકડાં—’

‘બહુ ખરાબ. એસ્થાઉન સુધી વાત જમ તો હરકત નહિ. પણ કદાચ એ વાત ઓટિસચેનલ ઓળંગે તો આપણને બેઠીને—’

‘તો જોવો હુકમ. બીએ છલાજ લખએ. ઘોડાનો નાળ—’

‘એ જરા ઠીક છે.’

અને તરતજ ઘોડાનો નાળ તપાવવામાં આવ્યો, લાલચોળ થયો એટલે એક સિપાઇ તેને પોતાની બેથોનેટ ઉપર ચઢાવી આરબની પાસે લાવ્યો.

તેના કપડાંને નાળ અડકાડ્યો પણ તે કંઈજ બોલ્યો નહિ. ધીરે ધીરે પોપચાં હલાવી આંખ મચમચાવ્યા સિવાય બીજી કંઈ કિલચાલ તેણે કરી નહિ.

કંપ્ટન રણજીતની ખાત્રી થઈ કે એ બહેરો મુંગો હોવો જોઈએ. એટલે તરતજ સિપાઇઓને એને વધુ હેરાન ન કરવા હુકમ આપ્યો ને બોલ્યો: ‘એને એક રાત વિચાર કરવા દો.’ પછી આરખ તરફ ફરીને કહ્યું: ‘જલ પેલા તંબુમાં એક રાત મઝા કરો. પછી કાલે તમારો વિચાર ફરીશું. સમજવાને?’

આખીએ રાત આ નવા કેદીનું શું કરવું તેના રણજીતને વિચાર આવ્યા. તે કેમ બોલ્યો નહિ? આટલું બધું કર્યા છતાં તે દટાર હોય કેમ રહ્યો? એનું શું કરવું? જવા દેવો? વખતે દુશ્મનેનો ખાધ બંદોજો જાણુસ હોય તો? અથવા એને એસાહિન મોકલવો? એને કદાચ ત્યાં વાળા એને બોલાવી શકે તો પોતાની મહેનતે તેમને કીર્તિ ખટાવવી! આ પ્રશ્ન પરંપરામાં તેને પૂરી ઉધિય ન આવી.

બીજો દિવસે સવારના મહમદઅલીએ આવીને ખબર આપી કે: ‘કેદી બાળી ગયો છે. તંબુમાં એક મોટું કાણું પાડી ત્યાં થઈ નાઠો છે અને આપનું ઉંટ પણ લેતો ગયો છે.’

આ સમાચાર બચંકર હતા, પણ તેમાં રણજીતની બેદરકારી કેમ કહી શકાય? તેણે તપાસ કરી પણ જાનો બાંક હતો તે નક્કી ન થઈ શક્યું. તે એવી ચાલાકીથી છટકી ગયો હતો કે કોઈની ગફલતી તે માટે સળવાર ન ગણાય.

કેમવાતે દીલે આ બાબતને વિચિત્રવારે હેવાલ કંપ્ટન રણજીતે એસાહિન મોકલ્યો. એક દિવસમાં ત્યાંથી જવાબ મળ્યો કે: ‘આ કામ માટે તમારે જાતે એસાહિન આપી બંદી-ન્ટને મળી જવું.’

કોણ જાણે શું થયું? એ ડર દિલમાં રાખીને રણજીત ગયો. ઉંટ બેઠેલી ઝડપથી લાક જાય તેટલી ઝડપે.

મી. બલન્ટ એના પર ધણી ખદા હતા.

‘તમને આવાં પરાક્રમ કરવા કુર્કર મોકલ્યા હતા કે કંપ્ટન રણજીત?’

‘જી ના સાહેબ. પણ સંજોગો એવા હતા કે—’

‘તેને તમે જાતે તપાસ્યો હતો.’

‘હા જી, સાહેબ.’

‘અને એની પાસેથી કાંઈજ જડ્યું નહિ.’

‘એમજ.’

‘પણ એણે કાંઈજ ન કહ્યું ? તમે કાંઈ પણ ઉપાય ન લીધા ?”

‘લીધા હતા પણ તે કાંઈજ કામ ન આવ્યા. તે બહેરો અને મુંગો હોય એમ લાગ્યું.’

‘હું બહુ દિલગીર છું કે તમે તમારી બેદરકારીથી એને છટકી જવા દીધો. મ્હારે તમને દિલગીરી સાથે પાછા મોકલી આપવા પડશે. તમે જાણો છો કે આખા બ્રિટીશ લશ્કરમાંથી હું ચુંટી ચુંટીને માણસો લઉં છું. મ્હારો દરેક માણસ અતુલવી, બુદ્ધિશાળી ને ઉપયોગી હોવાની ખાત્રી ન થાય તો હું રજા આપું છું, તે તમને ખબર છે ?

‘હા સાહેબ !’

‘અને તમે મ્હારી એ પરીક્ષામાં નપાસ થયા છો એટલે મ્હારે તમને પાછા—’

‘પણ—’

‘બીજો છૂટકો નથી, છતાં જાવ, પેલા તંબુમાં એક રાત મઝા કરો. પછી કાલે તમારો વિચાર કરીશું. સહમજ્યાને ?’

રણજીત ચોંક્યો. એ શબ્દોનો ઉપયોગ તેણે કર્યો હતો. તે મી. બ્લેન્ટના તરફ કર્યો. તેની આખો સામું જોયું.

વીજળીનો ઝટકો લાગે ને ચમકે તે કરતાં વધારે તે ચમક્યો.

‘જી હા કેપ્ટન રણજીત, હવે સમજ્યાને ?’ મી. બ્લેન્ટે હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘વાહ સાહેબ ! આરબના વેષમાં આપ ત્યાં કંઈ રીતે આવી ચઢ્યા ? જરા મહેને તો કહેવું હતું.’

‘પેલા બધાના દેખતાં તે શું કહે ? કહીને પાછા મ્હારો એ વેષ ક્યાં વાપરે ? એ તો ઠીક થયું કે મહમદઅલીએ રાત્રે ગોઠવણ કરી—’

મહમદઅલીએ ? એણે તો મ્હને કાંઈજ ન કહ્યું ?

મ્હેં એને સખત તાકીદ કરી હતી. તમારા તરફ કરેલી આંખની ખસારતો તમે સમજ્યા નહિ એટલે બીજો પ્રયાજ ન હતો. મ્હારું કાંઈક અંગત કામ હોવાથી હું એ તરફ ગયો હતો અને આવતી વખતે ઉંટ મરી જવાથી એ સ્થળે તમારી સુંદર મહેમાનગીરી ચાખ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. પેલા ઘોડાના નાળથી તમે મ્હને હેરાન કર્યો એ યાદ છે ને ?

‘અને બા તેનો આપે મદલો—’

‘જેમ માનો તેમ ! ચાલો કુર્કરમાં તમે મ્હારું કર્યું હતું તેના કરતાં રૂંડું સ્વાગત હું તમારું અહીં કરીશ એટલે—’

‘આપનો ઉપકાર કાંઈ વિસરાય સાહેબ !’

હબસીનો હાથ

મહારા કાકાના મરણથી એક કલાકમાં મ્હારી સ્થિતિમાં આસ્માન જમીનનો ફેર પડી ગયો. એક સાધારણ સ્થિતિના ગદાવૈતર કરનાર ડૉક્ટરમાંથી એકદમ હું લાખોપતિ થઈ ગયો. ખરેખર ! નસીબ જે ન કરે તે ઓણું, કેટલાકને એમાં વિશ્વાસ નથી પણ મ્હને તે ખનાવ પછી એમાં સોએ દોઢસો ટકા વિશ્વાસ-અતિવિશ્વાસ છે.

અમે ચાર બાપ્તિઓ હતા અને બધા જૂદા જૂદા ધર્મામાં ફરી કામ થયા હતા તથા બે પૈસા પેદા કરતા હતા. અમારે બે ચાર પેઢીઓ દૂર એવા એક કાકા હતા અને તે આફ્રિકામાં રહેતા હતા, તથા

જાં બહુ સારું કમાયા હતા અને રાવ બાહાદુરનો ખિતાબ પણ તેમને મળ્યો હતો એમ સાંભળ્યું હતું.

પણ મહારા જન્મારામાં એમનાં દર્શન મળે ચયાં ન હતાં. વર્ષો સુધી આફ્રિકામાં રહ્યા હતા અને આ તરફ ફરક્યા પણ ન હતા એટલે એમને જોવાને કે જોળખવાનો પ્રસંગ ભાગ્યેજ આવે એમ હતું. પણ એકાએક થોડા વખતપર એમના આવવાના મળે સમાચાર મળ્યા ત્યારે મળે જરા નવાઈ લાગી કે એમ એકદમ એ આ તરફ કેમ આવ્યા ?

આવીને તેઓ મુંબાઈપાસે ધોરીવલીમાં ઠીક ઠીક થયા હતા, અને ત્યાં થોડા વખતમાં સારી જેવી મીલકત ખરીદી લીધી હતી. એમને મળવા જવું કે નહિ તે વિચારમાં હું હતો એવામાં એમના તરફથી મળે એકલાને ધોરીવલી બોલાવતો એમનો આમંત્રણ પત્ર મળ્યો. મહારા પહેલાં મહારા ત્રણ બાઈઓને એમણે બોલાવ્યા હતા અને એકાદ દિવસ રાખી વિદાય કર્યા હતા.

એમનું આમંત્રણ મળવાથી મળે જરા ખોટું લાગ્યું કે જ્યારે એમને ખબર હતી કે મહારે ઘેરાં છોકરાં હતાં ત્યારે મળે એકલાનેજ બોલાવ્યો અને છોકરાંને પણ લાવવાને માટે એક અક્ષર પણ ન લખ્યો એ ગેરવાજબી હતું, પણ એ રહ્યા મોટા માણસ અને એમના અતલમના વારસ અમારા સિવાય કાંઈ નહિ હોવાથી કાંઈક ખાટી મીઠી આશાએ પણ મહારે ગયા સિવાય છૂટકો ન હતો એટલે બીજે દિવસે ધોરીવલી જવા નીકળ્યો.

આફ્રિકામાં મુંબાઈ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં કાકાની ધીકતી પ્રેક્ટીસ ચાલતી હતી એમ મહેં સાંભળ્યું હતું અને તેઓ ખાસ કરીને પેથોલોજી અને એનેટોમીના શાખીન હતા એમ મળે ખબર મળી હતી. મહારી દાકતર તરિકેની ફારમીમાં મળે પણ એ વિષયનો વધારે શોખ હતો એમ કહું તો જરાયે વધારે પડતું ત્રી.

કાકા અને કાકીએ મ્હને ધણો સારો આવકાર આપ્યો અને ખખર અંતર પૂછી.

પછી અમારે ધંધાને લગતી વાત થઇ અને ધીરે ધીરે આત્મા અને તેની વાસનાઓ તથા આ જગત સાથેના તેઓના સંબંધની વાત પર અમે ઉતર્યા. કોણ જાણે કેમ પણ મ્હારી વાતમાં બેઠે જથ્થુને રસ પડ્યો. એ વિષયમાં ખૂબ વાતો કર્યા પછી કાકી બહાર ગયા.

થોડીક વારે ફેટલોક વિચાર કર્યા પછી રાવબહાદુર મદનરાય—મારા કાકાએ મને કહ્યું: ‘નવનીત, તારી સાથેની વાત પરથી મ્હને તારા જેવા માણસનીજ જરૂર હતી.’

એ સાંભળીને મ્હને આનંદ થયો હોય એવો મ્હેં જવાબ આપ્યો.

‘તારો આ વિષયોનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી થઇ પડશે. તને એવી રીતે કોઇ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તો—’

‘મ્હને થયો નથી પણ થાય તો આનંદ થાય.’

‘ઠીક. અને ઉત્સાહથી એ વિષયમાં ભાગ લે ખરો?’

‘જરૂર.’

નિશ્વાસ નાખીને એમણે કહ્યું: ‘નવનીત, તારો જવાબ સાંભળી મ્હને સંતોષ થાય છે. એક વખત, એવો હતો કે ન્યારે મ્હને પણ તારા જેટલોજ એ બાબતમાં વિશ્વાસ હતો અને કોઇએ પૂછ્યું હોત તો તારી માફક જવાબ આપ્યો હોત પણ વખતના વહેવા સાથે મ્હારામાં એવી તો નબળાઈ આવતી જાય છે કે ન પૂછો વાત! ફેટલોક વર્ષો થયાં અમારી બેઠેની જાંદગી એવી ખારી થઇ ગઇ છે કે એનો જલદી અંત આવે તો વધારે સારૂ. અમને એવા વિચિત્ર અનુભવો થયા કરે છે કે એને યોગે અમને કંટાળો આવી ગયો છે. એકે દિવસ એવો નથી ગયો કે એ ત્રાસમાંથી અમે મુક્ત થયા હોઇએ.’

‘પણ એવા કઇ જાતના વિચિત્ર અનુભવ થયે જાય છે?’ મ્હેં પૂછ્યું.

હું કહું તેના કરતાં એ બાબત તું જાતે અનુભવી શકે તો તારી વધારે ખાત્રી થશે. જ્યાં સુધી એ વાત જાતે ન અનુભવાય ત્યાં સુધી એ વિષયની સંપૂર્ણ ખાત્રી ન થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે એ અનુભવ મેળવવાનો તને યોગ આવે એવી ગોઠવણ કરીશું.’

‘ મ્હારે શું કરવાનું છે ? ’

‘ તે કહું છું. મ્હારી સાથ ચાલતો—’ એમ કહીને તેઓ મ્હને એક મોટા ખણમાં લઈ ગયા. એ એમની લેબોરેટરી હતી અને ત્યાં એને લગતાં અનેક હથિયારો તથા નમુનાઓ પડ્યા હતા. એક બાજુ મોટી મોટી ખરણીઓ હારોહાર ગોઠવેલી હતી અને તેમાં નવાઈ જેવી કેટલીક ચીજોના, ખાસ કરીને ‘પેથોલોજી’ તથા ‘એને ટોમી’ને લગતી નવાઈઓના નમુના હતા. તે તરફ ધ્યાન ખેંચીને રાવ બહાદુરે મ્હને કહ્યું:

‘ હજીએ મ્હારો આ નાદ નથી ગયો, પણ આ ખરણીઓ તો બહુ થોડી છે. એનો મોટો ભાગ તો મ્હારા મકાનમાં એક વખત આગ લાગેલી તેમાં નાશ પામ્યો છે, બહુજ થોડો સંગ્રહ તે વખતે બચવા પામ્યો હતો અને તેમાં પણ ઘણોજ થોડો. ઉમેરો પાછળથી થયો છે. કમનસીબે આગ ન લાગી હોત તો હું હજારો દરજ્જે સુખી હોત. મ્હારા દુઃખનું કારણ એમાંથીજ ઉદ્ભવેલું છે એમ કહું તો ચાલે.’

મ્હેં એ ખરણીઓ જોઈ અને તેમાંની નવાઈ જેવી વસ્તુઓ જોઈ મ્હને અન્યથા પણ ઉપજી.

એ ખણમાં એક પક્ષગ હતો અને તેના પર ગાદલું બીજાવેલું હતું. એ તરફ જોઈને એમણે કહ્યું: ‘ પહેલાં તો તને આવે ઠેકાણે સુવાડવાનો અમને જરા પણ વિચાર થયો ન હતો પણ જ્યારે વાત આટલે સુધી આવી છે અને તારી પણ એ દુઃખદ હકીકત જાણવાની ઇતેબરી છે એટલે તને અહીં સુવાડવાની અને એ વાતનો

અનુભવ કરાવવાની મ્હારી ધરિયા છે. તારો પાકો વિચાર વિચાર હોય તો જ હા કહેજો નહિતર—’

‘એમાં વિચાર કરવાનું છેજ નહિ. મહેં નિશ્ચય કર્યો છે. ’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘હું જોડેના ખણમાંજ સુવાનો છું એટલે જરૂર પડ્યે મ્હને બોલાવજો. મ્હારી ઉંઘ બહુ ઓછી છે. ’

‘હું ધારું છું કે આપને હેરાન કરવા જેવો પ્રસંગ નહિ આવે. ’

‘બનવા જોગ છે પણ આખી રાત બાગ્યેજ હું ઉંઘતો હોઈશ. મ્હારી ઉંઘ નહિ જેવી છે એટલે જરૂર જણાયે જરા પણ વાર કરીશ નહિ. ’

પછી અમે દીવાનખાનામાં ગયા અને બધો વખત આડીતેડી વાતો કર્યા કરી.

મોડેથી મ્હને બતાવવામાં આવેલી પથારીમાં જઈને હું સુતો. એ ઓરડાની એક બારી ઉઘાડી હતી અને તેમાંથી ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પડતો હતો. એ ખણમાં એવી તો ઉઘાસ આવતી હતી કે ત્યાં સુઈ રહેનારને સારી રીતે ઉંઘ કેમ આવતી હશે તેજ સવાલ હતો. ખાસ કરીને બરણીઓમાં બરેલા ‘રૂપીરીટ’ ની વાસ વધારે પડતી હતી, પણ હમેશની એવા વાતાવરણમાં રહેવાની ટેવ પડવાથી રાત બહાદુરને કાંઈ નહિ બાગતું હોય એ સંભવિત છે.

ક્યાં સુધીયે મ્હને ઉંઘ આવી નહિ, પણ બારેક વાગ્યે મ્હારી આંખો જરા ધેરાવા માંડી, ઉંઘનું ધેન ચડવા લાગ્યું.

એવી સ્થિતિમાં હું કેટલોક વખત પડી રહ્યો હજીય તેની મ્હને કંપના નથી પણ એકાએક હું જાગ્યો અને બારીમાંથી પડતા પ્રકાશ તરફ મ્હારી નજર પડી. એક કાળો આકાર મ્હારા ખણમાં ફરતો હતો અને એક પછી એક બરણીઓ તપાસતો હતો. એ રાત બહાદુરનો કાંઈ નોકર હશે એમ પહેલાં મહેં ધાર્યું પણ એ એક

પછી એક બરણીઓમાં જોતો ને ઢાંકણું પછાડતો પછાડતો બધી બરણીઓ જોઇ મહારા તરફ ફર્યો. એણે સાહેબશાહ પોષાક પહેર્યો હતો અને મોટો ઝળખો જેમ તેમ વીંટાળી લીધો હતો એની આખો અંધારામાં પણ ઝગારા મારતી હતી, તે મહારી પાસે આવ્યો અને મહારા તરફ જોઇ તેના હાથ હિંચા કરી એકદમ લોપ થઈ ગયો.

ત્યારેજ મહને બધી વાત સહમજાઇ ! એને એકજ હાથ હતો. એનો જમણો હાથ કપાયેલો હતો અને તેનું કુંકુંજ દેખાતું હતું. એ એકાએક અદશ્ય થયો એ જોઇને મને રાવ બહાદુર કરતા હતા તે સખળી વાત સહમજાઇ. હું આખો ચોળીને બેઠો થયો અને મીલુબતી સળગાવી તપાસ કરી. પણ આખા ખણ્ડમાં મહારા સિવાય બીજુ કોઇજ ન હતું. ત્યારે એ કુઠો માણસ આવ્યો શી રીતે ને ગયો શી રીતે ? એ આવ્યો એ વાત તો ચોક્કસ હતી. તેણે બધી બરણીઓ ઉધાડી, મહારી પાસે આવ્યો અને ક્યાંતો ક્યાં અદશ્ય થઇ ગયો ! ખરેખર ! મહારી જીંદગીમાં આ બનાવ પહેલીજ વાર બનેલો હતો અને એ જોવાની પણ મેં આશા રાખેલી ન હતી. એ આવ્યો ને ગયો તેના કરતાં, એના વિચાર કરતાંજ મહને ઘણી જ અભયખી લાગવા માંડી. અને સારી રાત એમજ ગાળી.

સવારમાં હું વહેલો ઉઠ્યો અને બહાર જોઈ તો મહારા કાકા મહારા કરતાં વહેલા ઉઠીને બાગમાં આંટા મારતા હતા. મહને જોઇને ને એકદમ મહારી પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું : 'તે એને જોયો ?'

'પેલો કુઠો ?'

'હા.'

'જોયો તો ખરો,' મહેં જવાબ આપ્યો અને જે જોયું હતું તે જણાવ્યું.

'એ એ રીતે રોજ આવે છે અને કાંઇ હજારો વખત બરાબર એજ મુજબ બરણીઓ તપાસી ગયો છે તથા મહને જગાડી જતો રહ્યો છે.'

‘ એ શું માગે છે ? ’

‘ એનો હાથ. ’

‘ એનો હાથ ? ’

‘ હા. વાત એમ છે કે યોગ્યર લઠાઇ પછી એનો કેસ મહારો પાસે આવેલો અને એનો હાથ સડી ગયો હોવાથી તે કાપી નાંખવો પડશે એમ મહેં એને જણાવ્યું. એણે મહારી શી પૂછી અને મશ્કરીમાં મહેં કહ્યું કે એનો સડેલો હાથ ફી તરીકે હું રાખી લઇશ. ’

‘ એણે હા પાડી અને જણાવ્યું કે એના ધર્મ પ્રમાણે મરણ પામ્યા પછી શરીર અખંડ રહેવું જોઈએ. જો શરીર ખંડિત હોય તો આત્માને શાંતિ થતી નથી એટલે એના મરણ પછી એના આત્માને રહેવાનું મંદિર ખંડિત ન રહે તે ખાતર એનો હાથ તે વખતે એ લેવા આવશે, ત્યાં સુધી મહારે તે રાખી મુકવો. એ વાતને ન માનતો હોય તેમ મહેં હસીને એને એમ કરવાની હા પાડી અને એનો હાથ મહેં કાપીને મારા સંગ્રહસ્થાનમાં રાખ્યો. ’

‘ એને મટી ગયું અને એ ચાલ્યો ગયો. એ વાતને કેટલાંક વરસ વહી ગયાં. ’

‘ એવામાં મહારા મકાનમાં કમનસીબે આગ લાગી અને તેમાં મહારો ધણો સંગ્રહ નાશ પામ્યો. પેલો હાથ પણ તે વખતે બળી ગયો. ’

‘ ચારેક વર્ષ પર એક દિવસે રાતે કાઠ માણસ મહારા ઘરમાં દાખલ થઈને ખરણીએ તપાસતો હોય એવો મ્હને લાસ થયો. થોડી વારે તે મહારી પાસે આવ્યો. મ્હને ઢંઢાળીને ઉઠાડ્યો, તથા નમીને મહારી પાસે હાથની માગણી કરી ત્યારે હું સ્હમળ્યો કે પેલો હબસી મરણ પામ્યો હતો અને મહારા વચન મુજબ મહારી પાસે એનો હાથ લેવા આવ્યો હતો. પણ હાથ ન મળવાથી નમીને માગણી કરતો હતો. તે પછી દરરોજ વખતસર તે એ મુજબ

આવ્યે જાય છે અને મૂને હેરાન કર્યે જાય છે. આફ્રિકામાંથી નીકળ્યો ત્યારે સ્ટીમરમાં અને અહીંઆં પણ એકે રાત એવી નથી ગઈ કે જ્યારે તે આવ્યો ન હોય! પહેલાં તો મહેં કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. પણ વખતના વહેવા સાથે એ મૂને એટલું બધું અસહ્ય થઈ પડ્યું છે કે એનો ત્રાસ વેઠવા કરતાં અંત આવે તો સારું. અમને બેઉ જણને એનો ત્રાસ હવે ભયંકર લાગતો જાય છે અને કોણ જાણે ક્યારે એના પંજમાંથી છુટીશું તે સ્હમજતું નથી. ’

એ વાત સાંભળ્યા પછી મહેં એ વિષયમાં કાંઈક વાંચેલું તે જોઈ જવાનો મને વિચાર આવ્યો.

ચહા પાણી ક્યાં પછી મહેં મહારો મુંબાઈ જઈ આવવાનો વિચાર કાકાશ્રીને જણાવ્યો.

‘કેમ ! કંટાળી ગયો ?’

‘નાજી. પાછો આજે એને ફરી મળવા માગું છું. સાંજના આવીશ. ’

‘હીક. ’

થોડીવારે નીકળ્યો અને પીટીટ લાયબ્રેરીમાં જઈને જે પુસ્તકમાં મહેં આ વિષયને લગતું વાંચ્યું હતું તે કાઢીને જોવા માંડ્યું. તેમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું.

‘કેટલાક માણસોની મરતી વખતે કાંઈ વાસના રહી જવાથી તેઓને પ્રેત યોનિમાં જઈ પડે છે અને ત્યાં રહીને તેઓ આ લોક સાથે સંબંધ રાખી શકે છે. તેમની ચાચનાઓ પુરી કરવામાં આવે અથવા કાંઈક ઘટતું કામ કરવામાં આવે તો તેમની ત્યાંથી મુક્તિ થાય છે. ’

‘કાંઈક ઘટતું કામ કરવામાં આવે’ એ શબ્દો મહારી સ્મૃતિમાં હતા અને તે જોવા ખાતર જ એ પુસ્તક મહેં વાંચવા લીધું હતું. પણ આ બાબતમાં મરનારની વાસના પુરી થઈ શકે એમ ન હતું એને લગતું કાંઈક ઘટતું કામ કરી શકાય એમ હતું. એનો

પોતાનો હાથ નાશ પામ્યો હોવાથી આપી શકાય એમ ન હતો પણ કોઈ બીજા માણસનો હાથ આપવામાં આવે તો ચાલી શકે એમ મહેં અનુમાન કર્યું. મ્હારો મિત્ર લાલજી આન્ટ મેડીકલ કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતો અને તે જો આ બાબતમાં મદદ કરે તો ફાવી શકાય એમ હતું. એને હું મંજ્યો અને મ્હારે કામ હબસી કે બીજાનો હાથ જોઈતો હતો એમ જણાવ્યું. એણે મ્હને કારણ પૂછ્યું પણ તે કહેવાના મહેં અખાડા કર્યા.

નસીબ જોગે એ દિવસે એક જણ મોટર નીચે આવવાથી મરી ગયેલો હતો અને તેના હાથ મને કામ આવે એમ હતા. તેમાંથી એક હાથ કાગળમાં લપેટીને આપવાની મ્હારી વિનંતીનો તરતજ સ્વીકાર થયો અને પ્રો. લાલજીએ સારી રીતે બંધાવી તે મ્હને આપ્યો.

એ હાથ લઈ જમને મહેં એક બરણીમાં સારી રીતે રાખ્યો અને મ્હારા વિચારો વિષે કાકાશ્રીને વાત કરી. તેઓને મ્હારા વિચારથી જરા નવાઈ લાગી પણ મહેં સમજાવ્યાથી તેમણે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ.

તે રાત્રે આગલા દિવસની માફક હું તેજ ઓરડામાં સુઈ ગયો અને રાતના એક વાગવાની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યો.

હમેશના રિવાજ મુજબ એક વાગ્યે હબસીની સ્વારી આવી અને એક પછી એક બરણીઓ તપાસવા માંડી. હાથવાળી બરણી જોઈને એના મોંઠા પર આનંદ જવાયો હોય એમ લાગ્યું અને એ ઉઘાડીને તરતજ તેણે હાથ બહાર કાઢ્યો. એ બેતાં વાર એનો મિજબજ જતો રહ્યો અને એણે ધડ દબને એ હાથ મ્હારા તરફ ફેંક્યો. બરણીને એની ઠોકર લાગવાથી તે કુટી ગઈ હતી અને એ હદ બહાર ગુસ્સે થઈને મ્હારા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વારે એ અદસ્ત થઈ ગયો.

બરણી પડવાનો અવાજ સાંભળીને કાકાશ્રી એકદમ આવી લાગ્યા અને શું થયું તે મને પૂછવા લાગ્યા. મેં બધી વાત એમને કહી પેલી બરણી ફૂટી ગઇ હતી અને ચારે બાજુએ સ્પીરિટ ઢોળાઇ જવાથી ઉંચ વાસ આવતી હતી. પેલો હાથ એક બાજુ પડ્યો હતો. એ બધું રમણુ ભમણુ જોઇને એના આવવાની દાર્શનીક પૂરાવા સાથે ખાત્રી થતી હતી અને એ ગુસ્સે થયો હતો તે પણ સમજાતું હતું.

એ સાંભળી તથા જોઇને કાકાશ્રીએ મહેને ઠપકા આપ્યો અને એ હવે એમને સંતાપશે એમ કહ્યું.

એવામાં મહેને એક વિચાર આવ્યો અને મહેને પેલો હાથ જોયો. તે ડાબો હતો. એના ગુસ્સાનું કારણ મહેને સમજાયું અને મહેને કાકાશ્રીને કહ્યું, તેમને પણ તે ખરું લાગ્યું.

બીજો દિવસે સવારનાજ હું પાછો ગ્રા. લાલજીને મળ્યો. સદ્-ભાગ્યે બીજો હાથ પણ અનામત હતો. કાઠ વિદ્યાર્થીને તે આપવામાં આવ્યો ન હતો એટલે તેમનો ઉપકાર માની તેની ગહે માગણી કરી અને તે સ્વીકારાઇ.

એ લખને બીજી નવી બરણી મહેને તૈયાર કરી અને રાત પડવાની રાહ જોવા માંડી.

કાકાશ્રીની એ ખર્ચમાં મુવાની હિંમતજ ચાલી નહિ, કારણકે ગઇ કાલની વાતપરથી એ તો ખૂબજ ડરી ગયા હતા.

રાખેતા મુજબ એ ભાઇસાહેબની સ્વારી રાતના એક વાગ્યે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પધારી. એનો મિત્રજ ગયો હતો. એ ઢાંકણાં પછાડતો પછાડતો આગળ આવ્યો. હાથની બરણી જોઇને આજે એને આનંદ ન થયો. એ એણે ઉઘાડી અને હાથને બહાર કાઢીને જોયો અને તેનો ગુસ્સો શમી ગયો. તે એકદમ આનંદમાં આવી ગયો અને મ્હારા તરફ ફર્યો. પછી એકદમ ટીચણીએ પડ્યો અને

ઝુકી ઝુકીને મ્હને નમન કર્યું. છેલ્લે એણે એના ખેડે હાથ-ખરેખર ! એનો બીજો હાથ આ વખતે હુઠો ન હતો-તેણે ઉંચક્યા અને એકદમ એજ સ્થિતિમાં અદસ્ત થઇ ગયો.

એ વાત મ્હેં કાકાશ્રીને કહી અને એમની છાતીપરથી હજારો મણનો બોજો દૂર થઇ ગયો ! બીજી રાત્રે અમને કાઠને એનાં દર્શન થયાં નહિ કારણકે એને જે જોઇતું હતું તે મળી ગયું હતું એટલે એ શાનો આવે ?

કાકાશ્રીએ મ્હારો ધણો ધણો આભાર માન્યો અને એમની મિલકતનો વારસ નીચ્યો.

તે પછી અમે વર્ષો સુધી સાથે રહ્યા અને એમની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ખુબ મઝામાં ગયા. તેઓ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે અર્નગળ દોલતનો હું માલિક થયો. ખરેખર ! નસીબ એ કાઠ અજબ વસ્તુ છે !

*

૨૭૧

શું યાલ્યા? મઝા નથી આવતી ? તમને મઝા માણતાંજ
ક્યાં આવડે છે ?

રખ પડી એટલે કાં તો કેનેરીની ગુફા જોવા જશો કે પછી
ઘારાપુરી જશો, ને આથડી આથડીને કંટાળશો કે થાકીને ઢીલા
દસ થઈ જશો ને પાછા ઠહેશો કે મઝા નથી પડતી. ડુંગરાનાં
ઝાડવાં ને દરીઆનાં પાણીમાં તે કેં મઝા છે ! એકમાં રખડી રખ-
ડીને પગ દુઃખે ને બીજામાં બેસીબેસીને કેડ દુઃખે ! કોઈ થાકીને
લોથપોથ થઈ જાય ને કોઈને ઉલટી ઉપર ઉલટી થાય ! પછી મઝા
શાની પડે ?

એમ ? મ્હારે તમને મઝા પડે એવું કે'ક બતાવવું ? ઠી...ક ચાલો ત્યારે હું કહું, પણ જો જો પાછા રખડવાનો કે ફસકી જવાનો વિચાર ન કરતા !

ફરવા જાવ ત્યારે તથે શું ખાઓ છો ? પુરી લજ્યાં કે કદા-
ઇના ઘરનું ભુસુ ને ચટણી ! ને તેથે જે ત્રણ વખત ! મ્હારી રીતમાં
એવું ખાધા પીધાનું દુઃખ નથી; રખડવાની વાત નહીં ઉલટીની
જાત નહીં ને બસ, મઝા મઝા ને મઝા.

‘શું ?’ બહુ ઉતાવળ આવી છે ? એક કાને સાંભળવું પડશે,
સમજ્યાને !

પાછું વળી પુછ્યું ? એ મઝા ક્યાં માણવી ? એ મઝા તમે
તમારા ઘરમાંજ, ખીજે ક્યાંએ નહીં. અને તે પણ તમારા પોતાના
ખંડમાં અને તમારી પોતાની પથારીમાંજ.

કેમ બહુ હસવું આવે છે ? સાવ સાચી વાત છે પણ તમે
તેનો અનુભવ નથી કર્યો એટલે એમ કાગે છે ! સો ટચનું સોનું કદી
ખેડું હોય છે ? નહીંને, ત્યારે આ રીત પણ ખોટી નથી. સોનાપર
સરકારની કે નેશનલ બેંકની હોય છે તેમ આ રીત પર મ્હારી
પોતાની છાપ છે, સમજ્યાને મહેરબાન !

ત્યારે જુઓ રજા પડી એટલે એક કામ કરો. તમે ઉંઘવાનો
બહુ વાર વિચાર કરો છો ને પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પાસાં ધસો
છો પણ ઉંઘ નથી આવતી. ઉંઘવાની એ ખરી રીતજ નથી.
તમારે ઉંઘવું હોય તો પથારીમાં સુઈ જમ્મને વિચાર કર્યા કરો કે
પા કલાકમાંજ ઉઠવું છે. પા કલાકમાંજ, વધારે મોકું પણ નહીં. પા
કલાક થઈ રહે એટલે વળી ખીજે પા કલાક એમ વિચાર કરો.
પછી એવી તો ગુલાબી ઉંઘ આવશે કે ન પૂછો વાત, જરા આ
તુઠ્ઠો અજમાવી જુઓ પછી તમારો અનુભવ કહેજો. અરે ! તમે
એવા તો ધસધસાટ ઉંઘી જશો કે ન પૂછો વાત !

એવીજ વાત આ મઝાની છે. ચાખી જુઓ, માણી જુઓ ને પછી વાત કરજો. રજા પડી એટલે તમે એકાદ સુંદર નવલકથા લઈ આવો, રસ ગળે ને કડકા પડે એવી.

ગુજરાતનો નાથ ? ચાલશે લખ લેજો. છાનામાના સંતાડીને તમારા ખંડમાં મુકી દેજો, ફાઇને બતાવતા નહીં સમજ્યાને !

ધેર જમીને તમારાં પત્ની કે પ્રિયતમા જે હોય તેને કહો કે તમારી તબીબત ઠીક નથી.

એમ કેમ ? વાહ ! એમસ્તો. કહીએ તેમ કરવું પડશે. એ પૂછે પણ ઝાઝી તીનપાંચ નહીં કરતાં લાગલી પથારી તૈયાર કરાવી સુષ્મ જાહે. બનતા સુધી એકાંતજ પસંદ કરજો. પછી જોજો મઝા. ધીરે રહીને તમારાં પત્ની આવીને પુછશે:

‘માથું દુઃખે છે ?’

મોઢું કટાણું કરીને તમે જવાબ દેજો—આસ્તે—‘થોડું થોડું દુઃખે છે પણ શું થાય છે તે નથી સમજાતું’

‘લાવો ત્યારે દાણું.’

‘ના. ના. રહેવા દેને, ચાલશે.’

એમ નાના કહેતા જાહે પણ દાખવા બેસે તો ના ન પાડતા. થોડીવાર પછી એને રૂખસદ આપી દેજો ને કહી દેજો કે તમને એકાંતનીજ જરૂર છે. છોકરાં તોફાન ન કરે કે ન રંજડે.

પછી જોજો, તમારાં પત્ની છોકરાંઓને ધમકાવીને કહેશે કે ભાઈની તબીબત ખરાબ છે. આજે ઘોંઘાટ ન થાય. ને પછી થોડીવારે ઘરમાં ચડીચુપ થઈ જશે.

બને તો પત્નીને છોકરાંને લઈને ફરવા મોકલી દેજો. કહેજો કે તમારે જરા આરામની જરૂર છે માટે તેઓ ખુશાલ ફરવા જાય.

પછી ? ધીરે રહીને ઉઠો ને પેલી ચોપડી લો બાબુએથી ઉશીકું લો અને એકને બહારે બે ઉશીકા મુકીને સુષ્મ જાવ ને ઠંડે કલેજે વાંચવાનું શરૂ કરો.

કાકનાં પરાક્રમેનો રસ જામશે ને તમે વાંચવામાં લીન થઈ જશો.

વળી પાછી પીડા આવી ? એ તો એમજ બને. પાન ફાટેલાં નથીને ? આપણા કારીગરોજ એવા છે તેમાં લખનાર શું કરે ?

તમે માંદા છો એટલે બીજા ખંડમાં ન જવાય. આંગળી વડે જ પાનાં ફાડી લો. તમને છૂટ છે.

પછી જરા કાન સાચુત રાખજો. બધે શાંતિ છે એટલે રજા નેટલો ખડખડાટ પણ સંભળાશે. તમારી પત્નીનાં પગલાં સંભળાય એટલે ચોપડી બંધ કરી દેજો.

ક્યાં સંતાડવી ? એટલુંએ નથી આવડતું ? સંતાડી દેજો ઉશીકા નીચે કે પછી ગાદલા નીચે ને બસ આંખ મીંચીને ઉઘીજ જાઓ. જો જરા પણ હસ્યા તો તમારી વાત તમેજ જાણ્યા ! બધો ખેલ બગડી જશે. એ આવીને પૂછશે : ‘ હવે તમને કેમ છે ?

જવાબજ ન દેતા.

ફરી કહેશે : ‘ તમને હવે જરા ઠીક લાગે છે ? ’ સાંભળશે જ નહીંને.

‘ ઉંઘી ગયા લાગે છે ! ઉંઘવા દો ત્યારે. ’

ને એ જાય તો ખુશાલ જવા દેજો. પછી ક્યાં જશે ? સમજ્યા નહીં ? સીધી સવારી રસોડામાંજ જવાની. કેંક નવુંનવું થવાનું ને પાછી શ્રીમતિજીની સવારી પધારવાની.

કાન સાચુત રાખીને વાંચતાં વાંચતાં ધ્યાન રાખજો. કેંક લાઇને એ જરૂર આવશે. પગલાં વાગે એટલે ચોપડી ઠેકાણે મુકી દેજો.

પછી કદાચ ધીરજ નહીં રહે તે કપાળે હાથ મુકશે. બોલશે ને વખતે ઢંઢોળશે.

કહેશે કે ‘ કેમ છે ? જરા આરામ થતો લાગે છે ? ’

જરાક આળસ ખાઈને કહેજો કે ‘ હવે જરા ઠીક થતું બય છે ? ’

પછી કહેશે: 'હો જરા આ પુડલા કરી લાવી છુ. તમને પુડલા તો બહુ ભાવે છે.'

ના ના કહેતા જન્મે પણ બહુ આગ્રહ કરે તો કહેજો કે મુકી જા. જરાક ખાઈશ. ને પછી એ બહાર જાય ત્યારે—તમે શું કરશો તે મ્હને ક્યાં ખબર નથી.

ખીજે દિવસે સવારથી પાછો એનો એ કાર્યક્રમ ચાલુ રાખજો. ભુલતા નહીં.

સવારમાં ચઢ્યા આવશે. વળી પાછું કેંક નાસ્તા માટે ને કેંક ફુટ, પાછું કેંક નવું જેવું ખાવાનું એમ આખા દહાડામાં છ સાત વખત ચઢ્યા પાછી નાસ્તો, ફુટ વગેરે લહેરથી ઉડાવજો ને વાંચ્યે રાખજો.

બહુ ઝડપથી વાંચવાની ટેવ હોય તો આગળથી 'રાજધિરાજ' પણ લાવી રાખજો.

આખા દહાડામાં મઝા લુટી લુટીને તમે ધરાઈ જશો. ખાવાનું, પીવાનું, સુવાનું, વાંચવાનું ને સેવા ચાકરી એટલી થશે કે પૂછો વાત. તમારાં પત્નીના પ્રેમની પણ પ્રતીતિ થશે.

વખતે સાંજના એ કેંક લઈને આવે તો જરા ધ્યાન રાખજો. આખા દહાડામાં તમે કેટલું ખાધું એનો એણે હિસાબ રાખ્યો ન હોય !

બનતા મુધી તો હિસાબ નહીં રાખ્યો હોય. દબાણ કરીને કહેશે કે આ બટાટાની કાતરી કે બટાટા પૌંવા કર્યા છે. જરાક લોને.

ધીરે રહીને નજર નાખી લેજો કે કેટલા છે ? ધણુંખર પુરતા હશે. નહીં દેજો કે 'ઉંહ, હવે તો મને ભુખ નથી.'

'પણ કેં ખાધા વિના ચાલે ? શક્તિ કેમ રહેશે ?'

'મ્હને રૂચિ નથી તે શું કરું ? મ્હારે તો ખાવુંજ નથી.'

મનમાં ભાવે ને મુડી હલાવે એ ખરાખર કરી ખતાવજો. વાત વધી ને ‘મહારા સમ’ ઉપર આવશે એટલે ધીરે રહીને થોડું ખાઇ લેજો, થોડુંકજ સમજ્યાને.

પછી આખા દહાડાનો કે આખી રજનો સરવાળો કાઢજો. તમને કેનેરોની ગુફા જોવામાં કે ઘારાપુરીની સહેલમાં મઝા વધારે પડત કે આ મહારી રીતે પથારીમાંજ વધારે મઝા પડી તેનો હીસાખ કાઢજો.

એક વાત ધ્યાન રાખજો. ખનતા સુધી ગંભીર રહેજો ને તમારાં પત્ની ડાકટરને બોલાવવાની વાત કરે તો નાની નાજ પાડયા કરજો. કહેજો કે એવું કેં ગભરાવા જેવું નથી. કારણકે ડાકટરને બોલાવશે તો ઓડનું ચોડ વેતરાવશે એ બેટીબાપ સમજશે પણ નહીં કે તમને શું રોગ થયો છે ને ગુચવાડામાં પડી જઇને માયું હલાવશે.

અળકતું ચોઘડીયું

કાળી માઝમ રાત હતી. ચારે બાજુ એટલું તો અંધાર હતું કે કોઈ ચીજ ન દેખાય ! તારાનો આછો પ્રકાશ પણ ન હતો. આછાં આછાં વાદળાંએ એને પણ ઘેરી લીધો હતો.

ઘોડબંદરના રસ્તા ઉપર એક મોટરકાર આસ્તે કદમ ચાલી જતી હતી. એ ઉંચા મેકરની મજબુત રૉલ્સરૉઇસ હતી અને તેમાં એક કદાવર બાંધાના હાંકનાર સિવાય બીજું કોઈ ન હતું, તે ઉંચાઇમાં બરાબર છ ફૂટ હશે અને શરીરની મજબુતાઇમાં લોખંડી બાંધાનો હશે એમ જોનારને જણાઈ આવે એમ હતું.

દૂરથી મોટરના દિવાનો અંખો પ્રકાશ દેખાયો એટલે તેણે પોતાની મોટરના દિવા બંધ કર્યા. સામેની મોટર જોસબંધ આવતી

હતી. મલાડ અને ગોરેગામ છોડ્યા પછી અંધેરી સુધી ઝાઝું તકલીફ જેવું ન હોવાથી તેણે તે મારી મુકી હતી. એ જેવી નજીક આવી તેવેજ તેને ડ્રાઇવર ચમકી ઉઠ્યો. જરાક અસાવધતા થાય તો બેઉ મોટરના ભુક્કા ઉડે એવો મામલો હતો પણ પેલો ઉંચો માણસ હાથમાં ન્હાની સરખી બત્તી લઇ ઉભો હતો એટલે એ અકસ્માત થતો અટકી ગયો.

‘ભલા માણસ! જરાક તો જ્ઞાન રાખવું હતું! છેક આટલે આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે આ ખટારો અહીં પડ્યો છે!’ આવનાર મોટરના ડ્રાઇવરે જોરથી બ્રેક દબાવતાં કહ્યું.

પેલો પ્રયણ માણસ તેની નજીક ગયો અને બીજે હાથે ખીસ્સામાંથી ભરેલી રિવોલ્વર કાઢી એની સામે તાકી. ‘હાથ ઉંચા કરો-ઉતરો જલદી—નહિ તો—’

‘અરે બાપરે!’ કહેતો તે નીચે ઉતર્યો.

‘ખીસ્સા પાકીટ ખાલી કરો.’

તરતજ ચામડાનું ચાર છ આના વાળું પાકીટ અને બે આ નાનો ખુરદો તેણે નીચે મુક્યો.

‘ખીનું કાંઈ? વીંટી?’

‘હું નથી પહેરતો.’

ડ્રાઇવરે પેલા પ્રયણ માણસ તરફ ભેયું. તેણે ભુકાની બાંધી હતી અને મોઢાની આબુઆબુ કાળો ખુરખો નાખ્યો હતો. તેણે તેને ધારીને ભેયો.

‘ઠીક, બાબુ ખસો’ કહીને તે મોટરમાં બેઠો અને તેની ગતિ ધણી ધીમી થાય એવી સ્થિતિમાં મુકી. જનારની ગતિ અટકાવવાનો તેનો ઇરાદો સ્પષ્ટ હતો.

ચાકુના બે એક કાપ કરી તે નીચે ઉતર્યો.

‘રસ્તે પડો.’

અને પેલાનો કાંઈ છૂટકો થાય ! તેણે તરતજ રસ્તો માપ્યો.

પ્રચણ્ડ માણસે ધીરથી પાકીટ ઉઘાડ્યું. અંદર કાંઈ ઝાંઝું ન હતું. બારેક આનાનું પરચુરણ અને એક રૂપીઓ. એકંદર એક રૂપીઓ ચૌદ આના. તે બબડયો: ‘આવી રાજમાર્ગની ધાડ પાડ્યા છતાં માત્ર એક રૂપીઓ ચૌદ આના ! વાહ નસીબ ! મહેનત બરબાદ ઓર ગુનાહ લાજમ’

દૂરથી મોટરની લાઇટ જણાઇ. આ વખતે તાજા અનુભવ પછી તેણે જરા ચપળતા રાખવા વિચાર કર્યો. રસ્તા વચ્ચે એણે પોતાની મોટરને આડી ઉભી રાખી, અને ખત્તી પૂર બેસમાં બળતી મુકી.

પેલી મોટર ગતિ ધીમી કરી નજીક આવી ને હાંકનારે પૂછ્યું: ‘કામકુ ખીચમે’ ખડા રખત હય ?

બીલકુલ જવાબ આપ્યા સિવાય આ સદ્ગૃહસ્થ નીચે ઉતર્યા અને રિવોલ્વર તાકીને હાંકનારને નીચે ઉતાર્યો, મોટરની અંદરથી રડારોળનો અવાજ આવ્યો. બે સ્ત્રીઓ અંદર બેસી હતી. મામલો બચકર બેઠા તેમણે છૂટે મોઢે રોવા માંડ્યું.

‘કમાંથી આવો છો ?’

‘બેારીવલીથી’ બેમાંની એક જણીએ કહ્યું.

‘કેણુ છો ? તમારાં નામ—’

‘સુન સીનેમાના સ્ટાર્સ’ તરીકે અમે જણીતાં છીએ. મ્હારું નામ મીસ મેના ને આ મ્હારી સાથીદાર મીસ મોતી ’ મેના રડતાં રડતાં બોલી.

‘સારી વાત છે. ખીસ્સા પાકીટ ખાલી કરો.’

બેઉજણીઓએ રડવા માંડ્યું.

‘ચાલો જલદી કરો. એ ઢોંગ નહિ ચાલે, નહિ તો—’

રિવોલ્વર જોઈ બેઠે જણીઓએ મુંગે મોંઢે પોતાની ' મની બેગ ' આપી દીધી.

‘ અને તમારા દાગીના— ’

નહાનો સરખો ઢગલો બેઠે જણીઓએ રડતાં રડતાં ક્યોં. મોતીની માળા, હીરાની વોટીઓ, જડાઉ બંગડીઓ વિગેરે ઘણી ચીજો હતી.

તડકિા સારો પડયો ગણાય. આ વખતે મહેનત સફળ થઈ હતી.

રમણીના રૂઢનથી પથ્થર પણ પીગળે તો પછી મનુષ્ય હૃદયની શી વિસાત ! તે લૂંટારો હતો પણ માણસ હતો. તે પીગળ્યો.

રમણીને રત્નાલંકારો અતિ પ્રિય હોય છે એનો એને અનુભવ હોય એમ લાગ્યું: ‘ બહુ ગમતી ચીજ એમાંથી લઈ લો, કોઈ તમારા પ્રિયતમે આપેલી કે મનગમતી—’

મીસ મોતીએ મોતીની માળા ધીરેથી ઉંચકી લીધી.

‘ લો બીજું જે જોઈતું હોય તે તમે તો અખંડ કુમારાં ખરાં કે ? ’ તેનો આ ટાણો સાંભળી બેઠે જણીઓને નવાઈ લાગી.

ધીરે ધીરે ચારપાંચ ચીજો ઉપડી ગઈ. ઠંડે કલેજે પ્રત્યક્ષ માણસે કહ્યું: ‘ ચાલો તમારા દાગીના લઈ જવ. એકલી આ ‘પર્સ’ લઈ હું સંતોષ પામીશ. ’

અને તેણે ધીરેથી પહેલી મોટરની માફક આની પણ સ્હેજ સ્હાજ અવદક્ષા કરીને જવા દીધી.

આ વખતે શ્ચિકાર ઠીક સપડાયો કહેવાય ! એક રૂપીઓ ચૌદ આના કરતાં ચોરાસી ગણો માલ મળ્યો હતો પણ તે કાંઈ આટલી ભયંકર જેહમતનું સુંદર રૂળ ન ગણાય !

દૂરથી એક ભવ્ય મોટરની ફ્લેશલાઇટ પડતી દેખાઇ. આવનાર મોટર ઉંચા મેકરની હોવી જોઇએ એમ તેની એ લાઇટ ઉપરથી અનુમાન થઇ શકતું હતું.

નવા શિકારની આગતા સ્વાગતા કરવા આ સજ્જન તૈયાર થઇને ઉભા. તે મોટર પાસે આવી કે તરતજ તે કુદી પડ્યો, લથડીયાં ખાતો તે ડ્રાઇવર તરફ ફર્યો.

‘એ દારૂડીયા ! આ રસ્તામાં આમ ક્યાં મરે છે ? મોટર ખસેડ ! રરતો આપ !’

પણ તે વધારે બોલે તે પહેલાં તેના કપાળમાં રિવોલ્વરની નળી ધડ દઇને અથડાઇ ને પેલો તમ્મર ખાઇને પડ્યો.

એનું પાંગોડુ ઝાલીને તેને નીચે ફેંક્યો. લોખંડી શરીરની એ અદ્ભૂત શક્તિથી બેસનાર દબાયો નહિ. તેણે તો ગાળો દીધેજ રાખી.

‘એ ગધેડા, નકામો કાં મ્હોત માગી રહ્યો છે ? કેમ ફાંસીએ ચઢવું છે ?’

પણ એની ટચાકડીભાર પરવા કર્યા સિવાય એ તો અંદર કુદો અને અંદર બેઠેલા બડા ભાટીઆ ગૃહસ્થને ગરદનમાંથી પકડ્યો. તે જરા પાકટ ઉમરનો હતો અને ભારોભાર દાગીનાથી લદાયો હતો.

સડાસડ ચાર ડાબા હાથની એના ગાલ ઉપર પેલાએ ખેંચી કાઢી. એ મહાપ્રસાદ મળતાંજ તેણે જૂમા જૂમ કરી મુકી, એટલે એ ચાર વધારે ચોપડાઇ.

આજી બાજીના જંગલમાંથી તેની જૂમ સાંભળીને કોઇ દોડી આવે એમ ન હતું. છતાંયે આપણા સદ્ગૃહસ્થને તો કામ જલદી આટોપવું હતું.

એણે એનાં કપડાં ફાડવા માંડ્યાં અને ધરેણાં કાઢવા માંડ્યાં.

એકંદર ધણી સારી રકમ એનાં ખીસ્સામાથી મળી આવી. સો સો ની બસો નોટ તથા પાંચથી સાત હજારના દાગીના મળી આવ્યા.

એ બધું તેણે પોતાનાં ખીસ્સામાં ગોઠવી દીધું અને શેઠ સાહેબને જરા વધારે મેથી પાક ખવાડી નીચે ઉતરી.

પેલો ડ્રાઈવર હજી બેભાન પડ્યો હતો.

એ લોકોને એ સ્થિતિમાં રહેવા દઇ તે પોતાની મોટરમાં બેઠો. અંધેરી તરફથી એક મોટર બહુજ ભયંકર ઝડપથી આવતી હોય એમ લાગ્યું.

તેણે પોતાની મોટર મારી મુકી, અને જોત જોતામાં પાછળ આવતી મોટર ક્યાંની ક્યાંય પાછળ પાડી દીધી.

મલાડ વટાવી કાંદીવલી લગલગ મોટર લઇ જઇ તેણે પાછી વાળી મરવારોડને રસ્તે હાંકી.

અને પછી આડે અવળે રસ્તે ચાલે તે ક્યાંની ક્યાંય છૂપાઇ ગઇ !

*

જગદીશના જીવને જરાયે ચેન ન હતું ! ગઇ રાતના જોવો અનુભવ એની આખીએ જીંદગીમાં એને થયો ન હતો.

ઘોડબંદર જેવા સરિયામ રસ્તા ઉછર આ જાતની લૂટફાટ ધણી સાહસિક ગણી શકાય અને તે મિચારો લૂટાઇ ગયો હતો ! શું પોલિસ ઉંઘતી હતી ?

આ જાતની લોકોના જનમાલની જોખમદારી હોય તો પછી એ હજારો રૂપિયા હોધ્યાં કરી જનાર ખાતાની શી જરૂરીયાત !

ત્રણેક વર્ષ ઉપરના મલાડના કિસ્સા વિષે તેણે સાંભળ્યું હતું. સમી સાંજે, સાડાઆઠ વાગે, ગામની વચ્ચેવચ જઈને ઘાડપાડુઓએ.

મારવાડીની દુકાન છુટી તેના છોકરાને મારી નાખ્યાની વાત ખૂબ ચર્ચાઈ હતી પણ તેનું કાંઈજ જાણવા લાયક પરિણામ નહિ આવવાથી જગદીશે આ બાબતમાં એ ખાતા તરફથી મદદ મેળવવાની ઇચ્છાએ ન કરી.

તારદેવવાળા ડિટેક્ટીવ બહાદુર ચાકુબખાનનું નામ તેને જાણીતું હતું. અનેક જાણીતા કેસોમાં એ ખાનગી ડિટેક્ટીવે નામના મેળવી હતી. એણે તારદેવ જવા વિચાર કર્યો અને તરતજ પોતાની મોટર મારી મુકી.

એની પાસે મોટર હતી અને તે કેટલીક વખત લાંબી દ્રીપે જવા માટે વપરાતી હતી. એની પાસે એવાં કુલ છતાં કે જેઓ વારે ધડીએ માથેરાન, લોનાવલા, કાર્થા કે પૂના જેવી દ્રીપો માટે એની મોટરનો ઉપયોગ કરી સાફ લાડું આપતાં. તે વાંદરામાં રહેતો હતો અને આ રીતે પોતાની મોટર ફેરવી આજીવિકા ચલાવતો હતો.

મલાડવાળા રામદાસ શેઠની તેના તેના પર પુરી મહેરબાની હતી. રામદાસ શેઠ એક પ્રતિષ્ઠિત માણસ હોય જગદીશને પૈસા ટકાની જોષ્ટી મદદ કરતા હતા.

ચાકુબખાનની એણે મુલાકાત લીધી. તેને કેસ સમજતાં વાર ન લાગી.

‘અને તમને શંકા છે ?’

‘હા સાહેબ !’

‘એવો ઉંચો બીજો કાંઈ નથી ?’

‘મ્હેં તો નથી જોયો.’

‘રહાંજે મ્હને મળજો.’

ચાકુબખાનની શક્તિઓ માટે અન્યથ થતો જગદીશનીએ ઉતર્યો.

રહાંજના તે મળ્યો ને તેને ચાકુબખાને ઘટતી સૂચનાઓ આપી. તેને ઘણી અજાયબી લાગી.

‘ચોક્કસ. તમારે એની સાથે નાતો છે.’ તેણે ઉમેર્યું.

‘પણ એજ શું રા—’

‘જરૂર ! હું કાંઈ કરવા નથી માગતો. તમે મ્હને કેસ સોંપ્યો ને હું તમને ગ્રુન્હેગારનું નામ સોંપું છું, મ્હારી ફરજ પૂરી થઈ.’

‘તમે તો જબરા છો સાહેબ ! આ વાતનો અક્ષર—’

‘બેકીકર રહો. તમારો અનુભવ કાલે કહેજો.’

x

રામદાસ શેઠ અભણ લોકો કહે છે તેમ અનાડી (અનારરી) મેનુસ્ટ્રેટ હતા. મલાડમાં તેમનો ઘોડખંદર રોડપર બંગલો હતો. સહવારના પ્હોરમાં જગદીશ ત્યાં આવી લાગ્યો.

‘કાં જગદીશ ? આટલો જલદી ?’

‘જરૂરી કામ છે શેઠ સાહેબ !’

બેઉ જણ બંગલાના પહેલે માળે ગયા. રામદાસ શેઠનો ખપડ સરસ રીતે શણગારાયેલો હતો. એમણે એક સોફાપર બેસીને વાત કરવા માંડી.

‘કાં શેઠજી, તમે મ્હારીપરજ હાથ ઉપાડ્યો ?’

‘કેમ જગદીશ, કાંઈ ભાંગ બાંગ પીધી છે કે શું ?’

‘વાહ ! પરમ દિવસ રાત્રે અધેરી ને ગોરેગામની વચ્ચે મ્હનેજ કાં લૂંટ્યો ? જરાક તો શેઠ, શરમ રાખવી હતી ! તમે જાણો છો કે હું ધાર્ડે તો તમને હેરાન કરી શકું એમ છું પણ શું કહું !’

‘એમ ગરમ થવાની જરૂર નથી ! જગદીશ !’

‘મ્હારી પાસેથી રૂપીઆ બે રૂપીઆ શા વારતે લૂંટી લેવા તૈયાર થયા ? ને પેલી સીનેમા સ્ટાર્સ રોચા કરતી હતી છતાંય લૂટ્યે ગયા ! !’

‘ શાંતિ રાખ જગદીશ, મ્હારો હેતુ પ્રમાણિક હતો. ’

‘ પ્રમાણિક હેતુ ? રાજમાર્ગ પર ધાડ પાડવામાં પણ પ્રમાણિક હેતુ હોય શકે છે તે તો આજેજ જાણ્યું ! ’

‘ બેને જગદીશ, એ હેતુ હું પુરવાર કરી શકું છું. ’

એમ કહીને બે કાગળો તેમણે પોતાના ટેબલના ખાનામાંથી કાઢ્યા. એક એના પોતાના નામનો અને બીજો મીસ મેના અને મોતીના નામનો હતો.

‘ તમારી પાસેથી ચોરેલી ચીજો અનામત આ પરખીડામાં છે. ગદ્ય કાલે કામના દબાણના લીધે એ રજીસ્ટર નથી થઈ શક્યું. આજે એ રજીસ્ટર થઈ જત ને કાલે તમને મળી જત. પછી તમને લૂટવામાં મ્હારો કોઈપણ ખરાબ આશય ન હતો એ તો ખુલ્લુંજ છે. ’

‘ પણ તમારા જેવો પ્રતિષ્ઠિત એક ઍગ્રાનરરી મેજસ્ટ્રેટ— ’

‘ જરા આસ્તે ! દરેક ચીજને કારણ હોય છે. તેં જરા ઉતાવળ કરી. યાકુબખાન પાસે દોડી જવામાં તેં મૂર્ખાઈ કરી પણ સારું થયું કે અમે એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતા હતા અને કાલે મેં એ નામદારને ઓળખી લીધેલા એટલે જલદી ખુલાસો થઈ ગયો ! એણે મ્હને મ્હારો ભેદ ખુલ્લો ન કરવાનું ખુલ્લા દિલે વચન આપ્યું છે. એ મુજબનું વચન તું આપતો હોય તો— ’

‘ એવું વચન આપવામાં મ્હને પણ જરાયે હરકત નથી. ’

‘ ભલે ! વાત એમ છે કે મારો મિજબ સર જમનાદાસ ઉપર ફટલાક વખતથી ગયો હતો. એણે મ્હને ભયંકર દગો દીધો હતો. ધી ઓરીએન્ટલ બેંક લીમીટેડનો એ મેનેજીંગ ડીરેક્ટર હતો, તે તો સૌ કોઈ જાણે છે. બેંક ડ્રડ્યામાં ગઈ તે પહેલાં પાંચ દિવસ ઉપર અમે એક બીજાને મળ્યા ને મ્હેં તેને બેંકની સ્થિતિ પૂછી ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે ઓરીએન્ટલ બેંક જેવી સદ્દર બેંક દુનીયામાં બીજી કોઈ ભાગ્યે હશે. એણે મ્હને મ્હારી સીક્યુરીટીઓ અને

રકમો તેમાં રાખવા બલામણુ કરી. આશરે ચાલીસથી પચાસ હજાર રૂપિયા મહેં તેમાં રોક્યા અને બરાબર પાંચમે દિવસેજ બેઠક ફના થઇ ગઇ ! લીકવીડેટરોની તપાસમાં જાહેર થયું કે બેંકની ખરાબ હાલતની સર જમનાદાસને ચાર મહિનાથી ખબર હતી. એણે મ્હારી સાથે જાણી જોઇને દગો કર્યો હતો; પણ કાયદો એવો છે કે હું કાંઇજ કરી શકું એમ ન હતું. મહેં તેમને આ વિશ્વાસઘાતની વાત કરી ત્યારે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો કે ‘હું શું કરું ! એમાં મ્હારું કાંઇ હવે એાધુંજ ચાલે છે !’ બ્રિટીશ કાયદાની રૂએ તે છટકી ગયો પણ મ્હારા તો બાર વાગી જવાનો સોદ્દો આવી લાગ્યો. મ્હારું ગાંડું મહેં કેમ નભાવ્યું તે તો હુંજ જાણું છું. છેલ્લા કેટલાય મહીનાથી તેને બરાબર શીક્ષા કરવા મ્હારો વિચાર હતો. થોડા વખતથી તે બેારીવલી રહેવા ગયાની મ્હને ખબર મળી હતી, અને પોતાની સાથે તે સારી રકમ રાખે છે એમ પણ પાકકે પાયે મ્હને ખાતમી મળી હતી એટલે તેણે મ્હને જેમ લૂટ્યો હતો, તેમ લૂટવા મહેં નક્કી કર્યું. હવે જો હું એ એકજ માણુસને લૂટું તો કોઈને પણ શક જાય કે એ કામ કોઇ દુશ્મનનું હોવું જોઇએ અને વખતે મ્હારું નામ બહાર આવી જાય એટલે સલામતીને ખાતર પણ મ્હારે બે ચાર જણને લૂટવાં રહ્યાં. કમનસીબે મ્હારા હાથમાં તુંજ પહેલો સપડાયો એટલે પછી મહેં મ્હારો ભાવ બજાવ્યો. પછી આવી પેલી એકટ્રેસો એમને હું એાજખતો ન હતો પણ લૂટેલો માલ પાછો મોકલવાનું મન સાથે નક્કી કરેલું એટલે તેમનું ઠેકાણું ને નામ પૂછ્યાં ને પછી પકડાયા સર સાહેબ. ધોળે દહાડે તેણે મ્હને કાયદેસર લૂટ્યો હતો. તેનો બદલો મહેં તેને આપ્યો. બીજો છૂટકોજ ન હતો. તેની પાસેથી મ્હને સારી જેવી રકમ મળી. પચીસ સત્તાવીસ હજારનો માલ હતો. એ બધી નોટો બીજે દહાડેજ વડોદરામાં વટાવી લેવામાં આવી એટલે મ્હારે માટે કોઈ પણ શંકા લાવી શકે એમ હતુંજ નહિ.

‘છાખાંવાળાનાં લાંબા ચોડા લખાણોથી અને પોલિસના અધિકારીઓથી શેક્યો પાપડ પણ ભાગવાનો નથી એ મ્હારી ધ્યાન બહાર નથી. મ્હારી રૉલ્સ રૉલ્સથી તને શંકા પડેલી અને પેલો કાળો ભુરખો પવનમાં ઉડ્યો ત્યારે તે’ ધ્યાન રાખેલું એ મ્હને ખબર હતી.

‘હવે ચાકુબખાનની ચાલાકી એટલી કે દીકવીડેટરને ત્યાં જઈ એકનાં કાગળીયાં તપાસી તારી શંકા ઉપરથી મ્હારે લગતી વિગતો જાણીને એકદમ મ્હને બડકાવ્યો. તેણે અનુમાન બરાબર કર્યું હતું. એ એની પ્રશંસા ખાતર નહિ પણ સત્ય વાત તરિકે મ્હારે જણાવવું નોંધ્યે.

‘મ્હારી જિંદગીનું એ ઝળકતું ચોધડીયું હતું અને જે નોંમથી મ્હેં કામ કરેલું તે નોંમથી ફરીથી કદી કોઈ કામ કરી શકીશ કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

‘પણ જગદીશ! આજે તો મ્હારે કોર્ટમાં ખેસવાનું છે માટે માફ કરજે મ્હારે જવું પડશે. તારે રહેવાને કાંઈ આછીજ હરકત છે. શાંતિલાલ સાથે મુંબાઈ જજે.—’

એમ કહીને શેઠે સ્ટેશને જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

રાજમાર્ગના લૂટારૂ પાંચ પંદર રૂપીઆનો દંડ કરવા જતા હતા. તેના પર હસતો હસતો જગદીશ બાગમાં આંટા મારવા લાગ્યો.

મણિકુંવર

[નોંધ: મહારા એક રનેહી જેઓ જેલખાતાનાં જણીતા અમલદાર હોઈ થોડા વખત પર આનંદામાનના કેદીઓની રિયતિ તપાસવા ગયા હતા તે વખતે એમને એક જણવા જેવી અરજ મળી હતી. તેમણે મહને તેનો કેટલોક ભાગ તથા અરજદારની સહી કાઢી નાખીને તે મોકલાવી હતી. તે મહને રસિક લાગવાથી અત્રે આપી છે.]

મહને જ્યારે પકડ્યો ત્યારેજ મહેં મહારી હકીકત જણાવી હતી પણ સૌએ મહને ગાંડોજ ગણી કાઢ્યો હતો અને મહારી વાત પર જરાયે લક્ષ આપ્યું ન હતું. મહારા પર કામ ચાલ્યું ત્યારે પણ એજ વાત મહેં જણાવી હતી છતાં પંચે એકમતે મહેં ખૂન કર્યું હોવાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો અને ન્યાયાધીશ સાહેબે

મહારી હકીકત પુરી સમજાયા સિવાય, લક્ષમાં લીધા સિવાય મ્હને જન્મ દેશનિકાલની સજા કરી હતી અને આનંદમાન મોકલાવી દીધો હતો.

આપ સાહેબે જ્યારે હિંદુસ્તાનથી કેદીઓની સ્થિતિની તપાસ કરવા સાફ અહીં, આવા નર્કસ્થાનમાં આવવાની તસ્દી લીધી છે તો મહારી ગરીબની અરજી વાંચવા જેટલો કૃપા કરશો અને બને તો ખાનગી તપાસ કરાવી જોશો તો ખરી હકીકત જણાઈ જશે અને મહારા જેવા ગરીબનું કામ થશે. જે આરોપ મહારા માથાપર ઠાકી બેસાડવામાં આવ્યો છે તે ખોટો હોઈ ખરેખર ગુન્હેગાર કોણ છે તે આપ તસ્દી લેશો તો સાફ જણાશે કે શેઠ કપુર ચંદનું ખૂન મ્હે નહિ પણ મણિકુંવર શેઠાણીએ કર્યું છે અને તેનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને પહેલો પુરાવો એ છે કે હાલમાં તે શેઠના મરણનો શોક કરવાને બદલે અમન ચમન અને મોજમઝા માણતાં હશે. શેઠાણીએ એ ખૂન એવા સંજોગોમાં કર્યું હતું કે એ સંજોગોનો ભોગ હું થઈ પડ્યો હતો અને એ છટકી ગયાં હતાં. કપુરચંદ શેઠ અમદાવાદમાં લાખો રૂપીઆ કમાયા હતા અને તેમનું નામ કંજુસના કાકા તરિકે મશહૂર હતું. આખી જીંદગીમાં તેમણે ખુબ પધસા એકઠા કર્યા હતા. છેક મોટી ઉંમરે એમણે લગ્ન કર્યું હતું અને મણિકુંવર શેઠાણીને કાઠિયાવાડમાંથી લઈ આવ્યા હતા. શેઠાણી આવ્યા પછી કોણ જાણે કેમ એમનો સ્વભાવ સહેજ સ્હાજ બદલાયો હતો પણ પાછળથી પાછા 'એ ભગવાન એના એ'ની મહાદશા એમના ગૃહ સંસારમાં ચાલુ થઈ ગઈ હતી અને બેઉ વચ્ચે ખુબ ઘરણુ રચા કરતું હતું. પણ એ બધી હકીકત મહારી વિગતોમાં રીતસર આવશે એટલે વધારે લખતો નથી.

મહારી અરજી વાંચીને આપ મહારા જેવા દુઃખના દરિઆમાં સળડતા માણસ માટે કાંઈ કરશો તો હું આપનો હમેશનો રૂણી થઈશ અને આપને આપની ફરજ બજાવવાનો સંતોષ થશે.

મહાર વતન અને જાત આપને મહારા કેસની હકીકત અને જેલ ખાતાના પત્રક પરથી ખબર પડશે અને અમારી જાત ગુન્હેગાર કામ ગણાતી હોવાથી ઘણી વખત અમ્હે નજીવો ગુન્હો કર્યો હોય કે નિર્દોષ હોઈએ તો પણ દંડાઈ જઈએ છીએ.

એવીજ રીતે એક વખત સાધારણ ગુન્હાસર અમદાવાદની જેલમાં બાર મહિના રહેવાનો પ્રસંગ મહારે આવ્યો હતો. તેમાંથી છૂટ્યા પછી મહારા જેવા છપાઈ ગયેલા કાટલાને કામ કરતાં વિલંબ લાગે એ માની શકાય એવી વાત છે.

અંગ્રેજી હદમાં પોલિસ મહારો પીછો છોડે એમ ન હોવાથી ગાયકવાડી રાજમાં કાંઈક કામ મેળવવાની આશાએ જવાનું મ્હેં પસંદ કર્યું અને વડોદરે આવ્યો. ચાર પાંચ દહાડા ગાંઠના ગોપીચંદન કર્યા છતાં કાંઈજ પત્તો લાગ્યો નહિ. મહારી પાસે ફક્ત બે રૂપિયા હતા અને એ રકમ ખૂટી કે ખર્ચાઈ જાય એટલે મહારે બૂખે મરવાની પાળી આવે એવો પ્રસંગ આવ્યો હતો એવામાં મોડેથી મ્હને ખબર મળી કે મકરપુરામાં કાંઈક કામ ચાલે છે અને ત્યાં મ્હને રોજી મલશે. આ ઉપરથી રાતના દસેકના સુમારે હું મકરપુરા જવા નીકળ્યો.

રાતનો વખત હતો અને હું રસ્તાનો અજાણ્યો હતો પણ પાકી સડક હોવાથી કાંઈ હરકત જેવું ન હતું. રસ્તામાં એક હોટલ આવ્યું એટલે મ્હને ચાહ પીવાની તલબ થઈ આવવાથી થોડાક પૈસાનો ખુરદો કરવા ત્યાં ગયો અને ચહાનો સીંગલ બનાવવા કહ્યું.

બે જણ ત્યાં બેઠા બેઠા વાત કરતા હતા.

‘અરે પેલા શેઠ તો હવે અબોલા લીધા છે.’

‘એમ તે હોય! તુંય વધારીને વાત કરે છે.’

‘મહારા સમ! પેલો નાથીઓ કહેતો હતો, પણ દલપત, કપુર ચંદ શેઠ જેટલો પૈસો કાઢીને પાસે નહિ હોય હોં.’

‘હુરિ ભક્તિ કે શામળ બેચર પાસે હતો પણ હવે ધસાઇ ગયા ! એમના વૈભવ આગળ કપુરચંદ શેઠ શા હિસાબમાં ?’

‘પણ શેઠ બહુજ કંજુસ. શેઠાણી આવ્યા ત્યાર પછી જરા દોષા થયા ને આ બંગલો બંધાવ્યો’

‘ત્યારે તો આ બાળુ વખણાઇ. બાકી શેઠ બહુ પાછા સ્વભાવના માણસ ગણાય એની ના નહિ. આવી જીવાન અને રૂપસુંદર સ્ત્રી સાથે ન બને તો કેાની સાથે બનવાનું હતું !’

રસ્તામાં જરા દૂર એક આલિશાન મકાન આવી ગયું હતું તેના માલિક માટે આ વાત થતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું.

‘પણ એના જેટલું ધન બીજે ક્યાં છે ? એને ત્યાં તો સોના ને હીરા મોતીના ચરૂ ભરેલા છે ચરૂ ! અને શેઠ હમણાં બહેને સાત પાંચ કરે પણ એ ઢબી જાય ત્યારે શેઠાણી સિવાય બીજી કોણ વાપરવાનું છે !’

‘અને એ આટલું જોખમ અહીં રાખેતાં અચકાતાય નથી’

‘બાપુ ! વડોદરા પાસે છે ને ! શી એની લાગવગ છે ! દિવાન સાહેબ પણ એનું અર્ધી રાતે કામ કરી આપે.’

આ બંધી વાતપરથી હું એટલું તો જાણી શક્યો કે કપુરચંદ પુણ્ડળ પૈસા અને જોખમ એમના પેલા બંગલામાં રાખતા હતા. આવા સ્થળે પૈસા રાખવા એ મ્હારા જેવાને લલચાવા જેવું નથી ? જંગલમાં સોનાની પાટ રાખે અને કાઢવું ઉપાડી જવા મન થાય તે ગુનહો ગણાય એ ક્યાંનો ન્યાય ! મ્હારો વિચાર તે રાત્રે શેઠના બંગલાની મુલાકાત લેવાનો થયો અને મ્હારું નસીબ અજમાવવાનું મ્હેં મન સાથે નક્કી કર્યું. અલખત, હું ત્યાં ગયો હતો એ ચોરી કરવાના ઇરાદાથી જ અને એ ગુનહો હું કશુંલ કરું છું પણ શેઠનું ખૂન કરવાનો મ્હને સ્વપ્ને પણ વિચાર આવ્યો ન હતો. મ્હારી જરૂરીઆત થોડી હતી અને જીલ્લંદ નસીબ હોય તો તે પુરતું મ્હને એમના ખજાનામાંથી મળી રહેત પણ મ્હારી મૂર્ખાઇ એટલી હતી

કે મ્હાં નસીબ બુલંદ હોવાની મ્હેં કદપના કરી. એમ હોત તો પછી મ્હારે શા માટે મોસાળ જવાનો—અમ્હારી ન્યાતમાં જેલમાં જવાનો શબ્દ હલકો મનાય છે એટલે અમે જેલમાં જવાને બદલે મોસાળમાં જવાની વાત કરીએ છીએ—પ્રસંગ શા માટે પ્રાપ્ત થાત ?

મોડી રાતના આશરે એક વાગે હું એ બંગલા તરફ ગયો. જેમ તેમ કરી પાળ કુદાવી અને ઝાડની એથે એથે બંગલાની નજીક પહોંચ્યો. એ એક આલીશાન બંગલો હતો અને રાતનો એક વાગ્યો હોવાથી બધે સુમસામ હતું. ચંદ્રમાનો આછો પ્રકાશ પડતો હતો એટલે પકડાઇ ન જવાય કે કોઇની નજરે ન પડાય એ હિસાબે લપાતો છૂપાતો હું ભીંતની લગોલગ ગયો અને એક નળ વાટે પહેલે મળેલે ચઢીને ધીરે રહીને મ્હારી પાસેના છરા વતી બારી ઉઘાડવાની કોશીશ કરી. અંદરની બાજુ બહુજ આછો પ્રકાશ હતો અને મ્હારો વિચાર એ બપુડમાં દાખલ થઈ મ્હારો રસ્તો શોધવાનો હતો.

ધીરે રહીને મ્હેં બારી ઉઘાડી અને હું થંભી જ ગયો.

‘ભલે પધાર્યા મહેરબાન ! અંદર આવો ’ આ શબ્દો મ્હારે કાને પડ્યા.

વીસેક વર્ષની એક નવજવાન અને અતિશય રૂપવતી યુવતિ હાથમાં મીણબત્તી લઇ ઉભી હતી અને જરા પણ ઉશ્કેરાયા સિવાય ઠંડે કલેજે તેણે મ્હને આવકાર આપ્યો હતો.

કોઇ પણ વાતમાં મ્હારી જીંદગીમાં હું અબજય થયો હોઉં તો આ પહેલી જ વાત હતી. મ્હારા જેવા ધાડપાકુને જોઇને ચરચરી ઉઠવાનું હોય કે આવો મીઠો આવકાર આપવાનો હોય ! પણ એક રૂંવું ફરકાવ્યા સિવાય તેણે મ્હને અંદર આવવા માટે બીજી વખત વિનંતી કરી.

‘તમે જે હો તે ખુશીથી અંદર આવો.’

‘ પણ એમ અંદર બોલાવીને દગો કરવા પ્રયત્ન કર્યો તો તમારી વાત તમે જાણ્યાં. ’ એ કાણુ હશે તે બાબતનું અનુમાન કરીને મ્હેં જવાબ આપ્યો.

‘ એવું કાંઈ જ નહિ થાય. ગભરાવ નહિ. મ્હેં તમને પહેલેથી જ જોઈ લીધા હતા. પેલા ઝાડની આથે મ્હેં ભરાતાં જ મ્હેં પકડી પાડ્યા હતા એટલે જો તમે બહારની બાજુથી ‘મારી ઉઘાડવાની ઉતાવળ ન કરી હોત તો હું જ એ ઉઘાડવાની હતી.’

મહારા હાથમાં બારી ઉઘાડવા માટે કાઢેલો છરો હતો તે તેમ જ રાખીને હું અંદર ગયો અને ફરીથી કહ્યું: ‘જો જો કાંઈ દગો—’

‘જરા વિશ્વાસ રાખતાં શીખો ! તમારા જેવા જીવાન હિંમત હારી જશે ત્યારે થઈ જ રહ્યું ને ! તમને નવાઈ લાગશે, ઉલટી હું તમને મદદ કરીશ.’

‘એ જરા માની નથી શકાતું ! તમે શા માટે મ્હને મદદ કરો?’

‘કારણકે હું ધિક્કારું છું. મને કંટાળો આવ્યો છે ! સમજ પડી?’

પ્રેમનું પરિવર્તન થાય તો ફેટલે સુધી વિચિત્ર ફેરફાર થઈ જાય છે એ મ્હેં સાંભળ્યું હતું અને આ દંપતીમાં પ્રેમનો સર્વથા અભાવ હતો એ પેલા બે જણની વાત પરથી હું સમજી શક્યો હતો. વખતે આવી નવજવાન સ્ત્રી એ જુદા ઘણીને ન ચાહતી હોય તો નવાઈ ન હતી એટલે એનો ગુસ્સો અને ધિક્કાર આવું કાતિલ પગલું લેવા એને પ્રેરે એ જાણીને મ્હને ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

‘હવે તો વિશ્વાસ બેસે છેને?’ તેણે મહારી તરફ ધારીને બોલ્યું.

‘હાજી.’

‘તમે મ્હને ઝાળ્યો છો?’

‘કદપના કરી શકું છું.’

‘એમ ! મારી કર્મકથા ચારે બાજુથી સૌ જાણે છે. પણ એને ક્યાં દરકાર છે ! એ બધા ને અમના કુકા બધા ! તમારી પાસે કાચળી કે કાંધ પૈસા ભરવાનું સાધન છે ?’

‘આ દેખાદેખી પહેરેલી ગાંધી ટોપી છે તે ચાલશે.’

‘હા, એ પણ ઠીક કામ આવશે, ગાંધીજીનો એ શોધ માટે ઉપકાર માનજો.’

પછી એ આગળ અને હું પાછળ એમ અમે અંદરની બાજુ ગયાં અને એક ઓરડાનું તાળુ ઉઘાડી એણે મૂકે સોના રૂપાનાં કેટલાંક ધરેણાં બતાવ્યાં. એ ખંડમાં પુષ્કળ ધરેણાં હતાં અને એની કિંમત સ્હેજે પચાસ સાઠ હજાર થવા જાય એમ હતી. પછી મહારી અટકળ ખરી ખોટી પણ હોય !

અમે એમાંથી સારાં સારાં પસંદ કરીને લેવાનો સિયાર કર્યો પણ એ ગાળતાં કરતાં પકડાઇ જવાય તેના કરતાં નગદ સોના મહોરો મળે તો શું ખોટું ? એવી શેઠાણીએ-એ બીજાં કાંઈ નહિ મણિકુંવર શેઠાણી જ હતાં-સૂચના કરી અને તે મૂકે વધારે પસંદ પડી.

‘પણ એ ઉપરના ખંડમાં છે અને ત્યાં એ સૂકું જાય છે.’

‘તો પછી જવું નકામું છે ! વખતે જાગી જાય તો પંચાત.’

‘કાંઈ હરકત નહિ ! એમ બહી શે જાવ છો ! અમારાં બૈરાથીયે તમે ગયા ! તમારા હાથમાં સાધન ક્યાં નથી ?’

હું ધ્રુજ્યો. છરો જોયો અને એનો ઉપયોગ કરવાની, શેઠનું કાસળ પતાવવાની શેઠાણીની સૂચના સાંભળી હું આમો બન્યો.

‘મહારાથી એવું નહિ થાય’ મેં કહ્યું.

‘તો પછી તમે કમાઈ રહ્યા ! લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવે ત્યારે કપાળ ધોવા જનાર તમારા જેવા કાણ હશે !’

એણે મહને ઉપર જવા ખૂબ સમજાવ્યો. અને અહીંના કરતાં ત્યાં સાફ મળશે એમ મહને કહ્યું; પણ એવું જોખમ ખેડવાની મારી વૃત્તિ ન થઈ. તેનાથી બન્યું તેટલું તેણે મહારાપર તેનું સૌંદર્ય જાદુ અજમાવ્યું પણ એનાથી હું કાંઈ પીગળ્યો નહિ.

એવામાં ફરીથી કાંઈક અવાજ આવ્યો. 'એ આવે છે આ બાળુ !

મહને એણે એક બાળુ સંતાડી દીધો. એક પડદા પાછળ ન દેખાય એવી રીતે હું છૂપાયો, એવામાં ઉંઘમાં ખલેલ પડવાથી કંટાળ્યા હોય એમ દેખાતા વૃદ્ધ શેઠ આવી લાગ્યા. તેમને જોઈને એ કપુરચંદ શેઠ હોવાનું મહેં અનુમાન કર્યું.

‘તમે કે ?’ શેઠાણીએ પૂછ્યું.

‘શું કરે છે ?’

‘કાંઈ નહિ.’

‘આટલી મોડી રાતે આ બધું શા માટે ઉઠાડ્યું !’

‘જેનું દિલ સાફ હોય તેને ઝટ ઉંઘ આવે.’

‘ખોટી વાત ! તમને તો ઠીક ઉંઘ આવે છે.’

‘કારણકે મહેં એકજ બાબતની ભૂલ કરી છે તે સિવાય બીજી નહિ. ગટરમાં પડેલા ગુલાબને ઉંચકી લેવા સિવાય મહારી જીંદગીમાં મહેં કાંઈજ ભૂલ કરી નથી અને એ ભૂલનાં માઠાં ફળ આખી રહ્યો છું.’

‘એમ કે ? ગટરમાં પડેલી પણ હું સારી હતી, કાંઈ હું તમને શોધતી આવી ન હતી !’

‘બહુ બહેકયું બહેકયું બોલવાની જરૂર નથી સમજીને ! હું તને ઓળખી ગયો છું. તારી એ આશા હું જીવું છું ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ કદી ફળીભૂત થવાની નથી. તું અને પેલો ભામટો કદી મળી શકવાનાં નથી સમજીને !’

‘એમને ! સારૂ. ચાલ હવે બંધ કર. અરે ! પેલી બારી પણ કંધાડી રાખી છે ! કાઈ આવશે તો—’

‘એમ કાણુ આવવા બેઠું હતું ! મને કંઈ થતો હતો એટલે કંધાડી હતી.’

આમ રાતના વખતે આ બધું ઉઘાડવાની વૃત્તિ જરા નવાઈ જેવી ખરી !’

‘એમ માનવાની છૂટ છે.’ એમ કરીને તેઓ બીજા ખંડમાં જવા લાગ્યાં.

એ વખતે મહારી નજર એક ચીજ પર પડી અને હું ચમક્યો. મહારો છરો એક બાણુ પડ્યો હતો અને જો ધ્યાન રાખવામાં ન આવે તો શેઠની નજર એના પર પડે તો મહારા બાર વાગી જાય એમ હતું !

શેઠાણીએ મીણખતીનો પ્રકાશ બીજા બાણુ પર નાખીને ચાત્રતાં ચાલતાં ડાબા હાથે છરો લઈ લીધો અને છૂપાવીને પોતાની પાસે રાખ્યો.

બેઠે જણુ બીજા ખંડમાં ગયા એટલે આ પછી વર્ણવેલો બનાવ મ્હેં નજરે જોયેલો નહિ પણ કાને સાંભળેલો કહું તો ખોટું નથી.

બેઠે જણુ વચ્ચે ત્યાં ગયા પછો ગરમા ગરમ તકરાર થઈ અને બેઠે જણુ ખૂબ તપી ગયાં. પણ તેમના શબ્દો બહુ મોટેથી મોલાતા ન હોવાથી તૂટક તૂટક શબ્દો સિવાય વધારે કંઈ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. કેટલીકવાર પછી ‘આમ આવ, મ્હાર પહેરણુ છોડ !’ ‘આટલી બધી ઉદ્વેગ !’ ‘ઓ બાપરે !’ અને પછી ‘અરે ભગવાન ! તુંજ આવું કરશે એમ કાણુ ધાર્યું હતું ! ચંડાલ ! બદમાશ !’

છરાના ઉપરા ઉપરી બે ત્રણ ધા થયા હોય એવો અવાજ મ્હેં સાંભળ્યો અને શેઠના શબ્દો સાંભળી હું દોડ્યો. જમને બેયું તો શેઠ ફસડાઈને પડ્યા હતા અને તેમના રામ રમી ગયા હતા. ‘પાસે લોહીનું ખાળોચીયું ભરાયું હતું અને હાથમાં છરા સાથે શેઠાણી સામેજ ઉભાં હતાં. મહિષાસુરમર્દિની દેવી કાલિદાના જેવી તેમની મૂર્તિ દેદિપ્યમાન અને લાવણ્યવતી હતી.

‘આખરે આમજ કર્યુંને !’ મ્હેં કહ્યું.

‘હારતો ખીજું શું ?’ તેમણે ઠંડે કલજે જવાબ આપ્યો.

‘હવે શું કરવું છે ? એમના ખૂન માટે બધા તમને હેરાન કરશે !’

‘મ્હારા માટે ફીકર કરવાની જરૂર નથી. જરા હાથ દો એટલે એમને ઠીક કરીએ. આ દેખાવજ લયંકર લાગે છે. પછી તમે જાઓ.’

મ્હેં હાથ આપ્યો અને શેઠને ઠીક કર્યા. એના લોહીથી મ્હારા હાથ ખરડાયા પણ ખરા, મ્હાંડે રૂંધે રૂંધે કમ્પી ઉઠ્યું.

‘હવે તમે પેલાં ઘરેણામાંથી જે જોઈએ તે લઈને જઈ શકો છો’ તેમણે મ્હને કહ્યું.

‘મ્હારે કંઈ નથી જોઈતું. મ્હને જવાદો એટલે પત્યું.’

‘એ તે કંઈ ચાલે ! ત્હમે એ ધરાદે આવ્યા અને એમને એમ ખાલી હાથે પાછા ફરો એ ઠીક કહેવાય ! તમને લઈ જતાં કાણ રોકે છે !’

મ્હારી ટોપીમા મ્હેંને એમણે થઈને વીસ પચીસ મોટાં મોટાં ઘરેણાં નાખ્યાં અને ખારી વાટે હું બહાર જવા નીકળ્યો. મ્હને મ્હારા કામનો તે વખતે જરા પણ વિચાર ન આવ્યો અને એમણે મ્હારા ગળાની આબુઆબુ કેવી ચાલાકીથી દોરડું બાંધી દીધું હતું તે મ્હને સ્હમજાયું ન હતું. એ દોરડું ખેંચાય એટલે હું ફસાઉ એ વા-

તનો શેઠાણીએ નક્કી વિચાર કરી રાખ્યો હતો પણ તેનો મહને ખ્યાલ સુધ્ધાં આવ્યો ન હતો.

હું ભાગ્યેજ હજી વાડ સુધી પહોંચ્યો હજી એટલામાં બંગલા માં મોટેથી બુમો પડતી મ્હેં સાંભળી.

‘ખૂન ! ખૂન !’ ‘ધાળે ધાળે !’ એમ ચાર પાંચ ખૂમો રાતના શાંત વાતાવરણને ભેદીને ચારે બાજુ સંભળાઇ. મ્હને સંતાવાનો વખત મળે તે પહેલાંમાં ચારે બાજુ માણસો ભગી ઉઠ્યાં અને દોડ ધામ શરૂ થઇ.

થોડા વખતમાં મ્હારી પાછળ પાંચ સાત માણસ પડ્યા અને મ્હને પકડી પાક્યો. અર્ધા કલાકમાં તો તેઓ મ્હને મ્હારી મરણ વિરૂદ્ધ પુષ્કળ ત્રાસ આપીને શેઠાણી પાસે ધસડી લાવ્યા અને પૂછ્યું : ‘આજ એ માણસને ? બાપ સાહેબ !’

શેઠ સાહેબના શરીર પર નમીને આંખમાંનાં આંસુ લૂછી ગુસ્સાથી મ્હારા તરફ શેઠાણીએ જોયું. અરે બસા ભગવાન ! આતે કઈ જાતની રીત ભાત ?

‘એજ ! એજ ! એણેજ શેઠનું ખૂન કર્યું અને ભાગ્યો. આવા ધરડા માણસને મારતાં તને શરમ ના આવી !’ એમણે મ્હારા તરફ ફરીને કહ્યું.

મ્હારા માથા પર વિજળી પડી હોત તો હું બડકત તેના કરતાં વધારે અભયથી મ્હને તે વખતે લાગી અને બડકી ઉઠ્યો.

‘તમે કર્યું અને પાછાં મ્હને ગળે પડો છો’ મ્હેં ઉશ્કેરાઇ ને કહ્યું.

‘અરે વાહરે ! ચીનના શાહુકાર ! ગળેપડુનો ધંધો ઠીક કરે છે’ એવામાં પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર આવી લાગ્યો અને તેમણે મ્હને એના કબજામાં સોંપી દીધો.

‘ આપે જાતે એને ખૂન કરતાં જોયો ખરું ને, બાપ સાહેબ ! ’
ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું.

‘ હાજી મહેં સગી આંખે જોયું. બાપરે ! એણે છરો ઉપાડ્યો
અને ત્રણ ચાર વખત શેઠને માર્યો. એણે અંદર આવીને પેલો ધરેણું
વાળો ઝોરડો ઉઘાડ્યો અને પેટી ઉઘાડી થોડાંક ધરેણું ઉપાડ્યાં.
શેઠ અને હું જાગી ઉઠ્યાં અને અહીં આવી એમણે એને પકડ્યો
એટલે છરાથી એ શેઠ ઘાયલ કરીને નાઠો. એનો છરો હજી શેઠના
ધામાંથી ખેંચી કાઢેલો નથી. ’ એમણે રડતાં રડતાં જણાવ્યું.

‘ મહેં નહિ પણુ શેઠાણીએ ખૂન કર્યું છે. ’

પણુ મહને વધારે બોલવા દેવાની ચે ઇન્સ્પેક્ટરે છૂટ ન આપી
તો પછી સાંભળવાની તો મહેરબાનીજ શાની કરે.

મહને તરતજ ત્યાંથી લઇ જવામાં આવ્યો.

‘ ગરીબ બિચારો ! કેાણુ જાણે શીયે આશા રાખી હશે ! ’
એમ શેઠાણીને બબડતાં મહેં સાંભળ્યાં.

તે પછી કાયદા પ્રમાણે, મહારા પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું
અને વકીલની બોલવાની છટા તથા શેઠાણીની જુબાની મહને સેશન્સ
કમીટ કરાવવા પુરતાં હતાં: અને ત્યાં પણુ એ વાતને સાચી માનીને
મહને સજા કરવામાં આવી.

મહારા ગુન્હાની પરમેશ્વરને હાજર નાજર જાણીને જણા-
વેલી આ સત્ય હકીકત છે અને તેના પર ‘બ્યાન દધને આપ સાહેબ
ચોગ્ય તે તપાસ કરી મહને ન્યાય આપશો એવી આશા રાખુ છું.

માતાનું ધન !

ઓ મારે! મણિ જહેને તો પડતું મૂક્યું' એકાએક
સુમને રા'ડ પાડી.

હું, મ્હારી સુમન, પ્રાણલાલ અને એની જહેન મણિજહેન
જત્રા કરવા ગયાં હતાં. પ્રાણલાલ પરમ ભગવદીય વૈષ્ણવ હતો.
એની જહેન ત્રિધવા હતી. અમે જત્રા કરવા નીકળ્યાં તે પહેલાં એ
ધણી ઉદાસ રહેતી હતી. એનું જીવન ખાફાં થઈ ગયું હતું. જત્રાએ
એનામાં કંઈક ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો.

ગોકુળ મથુરા અને ધૃંદાવનની જાત્રા કરીને અમે પ્રયાગરાજ ગયાં હતાં. અહાપ્રાદના સ્ટેશને ઉતરી પ્રયાગનો કિલ્લો, તે માંહેનો દેવાનામ પ્રિય રાજા અશોક વર્ધનનો લોહસ્તંભ, વિશાળ ભોંયડ, તે માંહેની અનેક વિધ ભવ્ય દેવમુર્તિઓ વગેરે જોઈ અમે ત્રિવેણી સંગમપર સ્નાન કરવા ગયાં.

પુર્વવાહિની ગંગા એ સ્થળે પશ્ચિમવાહિની બને છે. ગંગા યમુના અને ગુપ્ત સરસ્વતી એ ત્રણેનો ત્યાં સંગમ થાય છે એમ પરાપૂર્વથી મનાતું આવ્યું છે અને ત્યાંના સ્નાનનું મહાત્મ્ય ધણુંજ છે.

નાવમાં બેસીને અમે સંગમસ્થાન આગળ ગયાં. અમારી આજુ-બાજુ બાહણો અને બાવાઓ તથા સૌ તીર્થસ્થળે હોય છે તેવા ધૂર્તોના શંભુમેળો એકઠો થઈ ગયો. યથા શ્રદ્ધા અમે સ્નાન વીધિ આટોપી પાછા ફરતા હતા. હું પ્રાણુલાલને ચીઢવતો હતો કે આવા મોટા તીર્થમાં નહાતાં પણ મારા માથામાં બારોબાર રેતી ભરાઈ ગઈ હતી. અલગત, એ પવિત્ર રેતીને લીધે પુણ્યનો બાર વખો હોય નો પ્રભુની કૃપા. એટલામાં સુમનનો ચિત્કાર સાંભળી માફે ખ્યાન એ તરફ દોરાયું.

કછોટા મારીને હું પાણીમાં પડ્યો. ગંગા યમુનાનાં કાળાંગોરાં અગાધ જળનીયે પરવા ન કરી. મ્હારી પાછળ બે ત્રણ માછી પણ ફૂદી પડ્યા. તરવાનો મ્હને સારો મ્હાવરો હતો.

પાણીના વમળ અને વહેણનું જોર સંગમસ્થાને હદ બહારનું હોય છે તેમાં વળી આ તો ભારતવર્ષની બે મોટામાં મોટી નદીઓ એટલે એના જોરનું તો પૂછવું શું ?

પણ શામ રાખે તેને કાણુ ચાખે ? મ્હારે હાથે યશ્વરેખા હતી તેને પ્રતાપે કે મણિપ્રહેનની જીવનદોરી લાંબી હશે તેને પ્રતાપે ન

હોય તે ખરૂં, પણ મણિખેનના વાળની લટ મહારા હાથમાં આવી મધ અને એમને હું ઉપર ખેંચી લાગ્યો. બે માછીમારો પડબે આવ્યા અને અમે ત્રણેએ મળીને એમને મછવા પાસે આણ્યાં. પેલા બે માછીમાર મદદે ન આવ્યા હોત તો અમે બેઉ જણ સાથે જ ડૂબી જાત; કારણ કે મણિખેને મહને પોતાને બેઉ હાથથી ચૂડ ભરાવી દીધી હતી. એક ડૂબતો બીજાને ડૂબાડે એ કહેવત કંઈ ખોટી નથી.

જેમ તેમ કરીને અમે એમને મછવાપર લીધાં. પ્રાણુલાલ અને સુમન આ બનાવ જોઈને આભાં જ બની ગયાં હતાં.

કિનારે આવીને અરઘો એક કલાક યોગ્ય ઉપાય લીધા પછી મણિખેનને શુદ્ધિ આવી. એમણે આંખ ઉઘાડી.

બેએક કલાકે અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો. મણિખેનની તખ્તીઅત ઠીક થઈ. અમે હેમક્ષેમ અમારે ઉતારે સ્ટેશન પાસેની વિશાળ ધર્મશાળામાં આવ્યાં.

મહે' સુમનને કહી રાખ્યું હતું કે કલાવી પટાવીને મણિખેનને વખત આવ્યે આવું પગલું શા માટે લીધું તે પૂછી લે.

આ દુઃખદાયક પ્રસંગ પછી પ્રાણુલાલનો વિચાર ફરી ગયો હતો. જગન્નાથજી અને ગયા જવાનો અમારો મૂળ વિચાર ફેરવીને અલ્હાબાદથી જ પાછા ફરવાની અમારે ગોઠવણ કરવી પડી હતી; પરંતુ સુમને મહને અહીંથી પાછા ફરતાં આગ્રા જવાનો આગ્રહ કરવાથી આખર અમે એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે પ્રાણુલાલ અને મણિખેન બારોબાર મુંબાઈ જાય અને અમે બે આગ્રા વિગેરે બાજુએ જઈએ.

પ્રાણુલાલે અલ્હાબાદથી બારોબાર જવાનું કર્યું એટલે ત્યાંની જાણીતી ચીજો લઈ લેવાનો વિચાર રાખ્યો.

અલ્હાબાદનાં 'અમરૂદ્'—જમરૂખ પ્રખ્યાત છે. એવાં સુંદર ફળ બીજે ભાગ્યેજ મળતાં હશે. પ્રાણુલાલે દોઢ રૂપિયે સેંકડાના ભાવે દોઢસો જમરૂખ લીધાં.

તે દિવસે સાંજે સાડાચાર વાગ્યે એ બાઇબ્હેન મુંબાઇ આવવા નીકળ્યાં. સસ્તા ભાવનાં જમરૂપ એ વખતે મોઢાં પડી ગયાં એના લગેજના પાંચ રૂપીયા નવ આના ભરવા પડ્યા !

હું અને સુમન ત્યારબાદ ભારતના હાલના રાષ્ટ્રપતિનું આનંદભુવન જોઈ આવ્યાં.

આમ્રાનો તાજમહેલ, સાંચીના સ્તુપ, એલોરાની ગુફાઓ વગેરે જોવા જેવે સ્થળે રૂરીને પંદરેક દિવસે અમે મલાડ પાછાં ફર્યા.

*

પ્રાણુલાલની તખીઅત સારી ન હોવાથી હવાફેર માટે તેઓ મલાડ આવ્યા હતા. આઠ આઠ દસ દસ સેનેટરીઅમે-આરોગ્યલુ-વનોવાળું મલાડ હવાફેરના સારા ઠેકાણુ તરિકે મુંબાઇમાં જાણીતું છે.

એમના આરોગ્યલુવનમાં આવ્યા પછી અમારો સંબંધ વધારે તાજે થયો.

શ્રી કારણે મળિબ્હેને ત્રિવેણી સંગમમાં પડતું મૂક્યું તે અમા-રાથી અઘાત હતું. એવો પ્રસંગ મળ્યો ન હતો કે જે વખતે સુમન એ વાત કહાવી શકે.

વિશ્વવંશ મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરીને મીઠાનો કાયદો તોડવાની ભારતને સલાહ આપી હતી. દરેક સ્થળે એનો અમલ થતો હતો અને એને માટેની સામુદાયિક હિંસચાલ પગલર થતી જતી હતી.

ઉપનગર જીલ્લામાં વિલેપારલેની છાવણી આગળ પડતો ભાગ ભજવતી હતી. એના નાયકોને નિર્દય અને અમાનુષી સભાઓ નજીવા બહાના હેઠળ થવાની શરૂઆત થઇ હતી.

ચોમાસું માથે આવતું હોવાથી સખરસ સંગ્રામનો રસ જમતો હતો.

આજે રવિવાર હતો એટલે સાંજે સત્યાગ્રહ છાવણીમાં જવાનો અને સખરસ લઇ આવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો.

પ્રાણલાસને ઠીક હતું અને એણે આગ્રહ કરીને મણિખહેનને અમારી સાથે મોકલ્યા હતાં.

અમે અધેરી વટાવ્યું એટલે દસેક વર્ષના એક છોકરો અમારી પાસે બીખ માગવા આવ્યો. છોકરો ચાલાક હતો પણ એણે ધણું દુઃખ વેઠ્યું હોય એમ એના મોઢાપરથી જણાતું હતું.

એ મીઠી હલકે 'ભારતકા ડંકા' નું પ્રચલિત ગીત ગાતો હતો. સુમને એને પૈસો આપ્યો.

મણિખહેનના મ્હોંપર અત્યારે અવર્ણનીય અને અકથ્ય ભાવ તરવરતા હતા. એમનું હૈયું વલોવાઇ જતું હોય એમ જણાતું હતું. એમને શું થતું હતું તે ખરાબર સમજાતું ન હતું. વિલેપારલે આવ્યું, ગાડી ઉભી રહી છતાં જાણે એમની તાકાત હરાઇ ગઈ ન હોય એમ એ બેસી રહ્યાં. સુમને એમનો હાથ ઝાલીને ઉતાર્યાં ત્યારે !

અમે સલામત છાવણી જોઇ, ત્યાંની વ્યવસ્થાથી પ્રસન્ન થયાં. સખરસ તૈયાર કરવાની બન્ને રીતો ખ્યાન દષ્ટને જોઇ અને સખરસ લીધું પણ ખરું.

ત્યાંથી અમે એકાદ બે સ્થળે મળવા ગયાં અને પાછા ફરતાં મોકું થયું. વરસાદ એકાએક તુટી પડ્યો અને ચારે તરફ પાણી પાણી થઈ રહ્યું.

રોશને આવ્યાં ત્યારે સાડા નવ થયા હતા. ગાડીને વીસેક મિનિટની વાર હતી.

એવામાં અમારી નજરે પેલો બિખારી છોકરો પડ્યો, એ પ્લેટફોર્મ પર એની ધોતલી પાથરી હાથનું ઉશીકું કરી સૂવાની તૈયારી કરતો હતો. એના શરીર પર એક ફાટયો તુટયો કબજો હતો, ટોપી એણે ઉશીકે રાખી, અર્ધી ધોતલી પાથરીને અર્ધી ઓઢી.

'અરે ભક્ષા ભગવાન !' સુમન બોલી 'આ બિચારાની સંભાળ લેનાર કોઇ નહિ હોય ?'

‘એમજ, નહિતર એ આવી રીતે સૂએ ખરો !’

‘એનાં માખાપ બાધલાંકુ ?’

‘નહિ હોય અથવા એને ખબર નહિ હોય. એ સિવાય આટલો નાનો સરખો છોકરો રખડે ખરો ?’

‘મણિખેન ! મણિખેન ! તમને શું થાય છે ?’ એકાએક મણિખેનના વિલાપ જતા રહેરા તરફ જોઇને સુમને પૂછ્યું.

પ્રણિખેનને આ છોકરાને જોઇને શું થતું હતું તેની મૂંઝવે સમજી ન પડી.

‘કે’ નહિ. એ તો અમસ્તું.’ એમણે જવાબ આપ્યો. પોતાને શું થાય છે એ સમજતું નથી અને મનની ગડમથલ મનમાં જ સમાવવી છે એમ એમના વર્તનપરથી અમને લાગ્યું.

અને પછી શુન્મચિતે મણિખેન અમારી સાથે ગાડીમાં બેઠાં અને મલાડ ઉતરી.

બીજે દિવસે એ સુમનને મળવા આવ્યાં અને એમની વિતક વાત કહેવા લાગ્યાં.

*

‘જુઓ સુમન ખેન !’ મણિખેને વાત શરૂ કરી. ‘ગઇ કાલે મહારા બાધ હતા એટલે મહે’ મહારા મનની વાત કહી નહતી. એ કહેવાની મહારી હિંમત ચાલતી ન હતી. આજે પણ કહેવાશે કે નહિ તે પ્રભુ જાણે પણ મહારે હવે તમને કલ્યા વિના છૂટકો નથી.

‘પેલા છોકરાને જોઇને મૂંઝવે મહારો એમજ યાદ આવે છે. એ પણ આજે એવડો હોય ! એનો રહેરો જોઇને મહારા પેટમાં કેંનું કેં થાય છે ! અરે સુમન ખેન ! તમે તો સ્ત્રી છો એટલે સ્ત્રીનું હૃદય જાણી શકો.

‘પણ તમને બધી વાત ખરાબર કહું એટલે સમજશે. હું ન્હાની હતી ત્યારે મહારા લમ થયાં હતાં. મૂંઝવે સમજી આવે તે પહેલાં તો હું વિધવા થઇ.

‘ યુવાવસ્થા આવી. આપણાં સામાજિક બંધનોને લઈને મહારા જેવી બાલવિધવાને પરણાવવાનો દોષ નથી છતાં પણ એવું પગલું મહારાં વડિલો ભરી શક્યાં નહિ. અમે ચુસ્ત વૈષ્ણવ છીએ તે તો તમને ખબર છે. મહારી બા સાથે હું મંદિરોમાં જવા લાગી, અને એનું પરિણામ એ આગ્યું કે હું ગર્ભવતી થઈ. જેની સાથે મહને સંબંધ બંધાયો હતો તે એક મંદિરનો મુખીઆજી હતો. એણે મહને જાત્રાને બહાને બહારગામ મોકલાવી.

ત્યાં મહને એક પુત્ર અવતર્યો. સારા નસીબે એણે આડાઅવળા ઉપાય લીધા ન હતા. એટલી પ્રભુની કૃપા હતી.

‘ એ પુત્રને લઈને મહારાથી ઘેર અવાય એમ ન હતું. માઆપ મહને મંઘરશે કે નહિ તે ચિંતાનો વિષય હતો એવામાં ઈન્દ્રદ્યુએન્દ્રામાં મહારી માતા મરણ પામી અને પિતાજી પણ ત્યારપછી એકાએક પરલોકવાસી થયા.

‘ એવામાં મુખિયાજીએ મને દગો દીધો. મહારા પુત્રથી મહને વિખુટી પાડી. હું રડી, કકળી પણ એ દૈત્યને દયા ન આવી.

‘ દુનિયાની સુકી લીલી મહેં જોઈ અને કંટાળી. બધી વિગતો લંબાણથી કહી તમને કંટાળો નહિ આપું. છેવટે મહારા ભાઈ પાસે આવી અને કરગરી. એના દિલમાં પ્રભુ વરયા અને એણે મહને આશરો આપ્યો.

‘ છતાં સમાજની શાણી સીતાઓ અને સુભદ્રાઓ મહને વારે-ધડીએ ડામ્યા કરતી અને હેરાન કર્યા કરતી. જીવનથી હું કંટાળી ગઈ હતી એટલે એ બધામાંથી છૂટવા ત્રિનેણી સંગમમાં મહેં પડતું મૂક્યું હતું પણ એ વખતે તો નટવરલાલભાઈએ બચાવી.

‘ ગઈ કાલે પેલા છોકરાને જોયો ત્યારથી મહાં હૈયું વલોવાઈ ગયું છે, મહને શંકા છે કે એ જ મહારો પ્રેમજી હશે. પ્રાણલાલને એ વાત મહેં કરી ન હતી પણ તમે એટલું ન કરો કે એ છોકરાને નટવર-

લાલભાઈ અહિંયાં લઈ આવે અને એને હું ફરીથી બરાબર જોઈ લઉં ? ’

‘ એમાં શું ! આજે એમને કહીને એ ગોઠવણ હું કરીશ. ’
સુમને આશ્વાસન આપ્યું. ‘ એ ખુશીથી એટલું તો કર્યા વિના નહિ રહે. ’

હું સાંજે ઘેર આવ્યો એટલે સુમને મ્હને વાત કરી. હું વિલે-
પારલે ગયો અને પેલા છોકરાને શોધી કાઢ્યો. એને સમજાવીને
મલાડ લઈ આવ્યો. મણિબહેનને જોલાવ્યાં. એમણે એને ધ્યાન દબને
જોયો. એની પીઠપરના લાખાપરથી અને પેટે દીધેલા ડામ પરથી
એમની ખાત્રી થઈ કે એ એમનો પ્રેમજી હતો.

પ્રેમજીને પોતાનું ન્હાનપણ બરાબર યાદ ન હતું પણ છેલ્લાં
બે વરસપર એ એક ડોસી સાથે બીખ માગતો હતો અને એ ડોસી
એની મા હતી એવું એ જાણતો હતો. ડોસી મરી ગઈ ત્યારે એક
ભિખારીને એની લલામણ કરી ગઈ હતી. એ કેટલોક વખત તે
ભિખારી સાથે રહ્યો અને રખડ્યો હતો. એ એક મહિનાપર તે પણ
મરી ગયો એટલે એ એકલો જ ફરતોજ હતો અને જે મળે તે
ખાઈને ગુજારો કરતો હતો. દરરોજ રાત્રે વિલેપારલે અથવા અંધે-
રીના પ્લેટફોર્મ પર સૂઈ રહેતો હતો. ચોમાસાના દિવસો કે શિયા-
ળાની રાત પણ એ એવી રીતે દુઃખે પાપે વિતાવતો હતો.

એની કથની સાંભળી અમારાં હૃદય દયાથી આર્દ્ર થઈ ગયાં.

એક મા દિકરો એક બીજાને બેટયાં.

પ્રાણલાલને મ્હેં વાત કરી અને સમજાવ્યા અને એની સુંખા-
ઈની જગ્યા છોડી મલાડ અથવા બેરીવલી કાયમ ખાતે રહેવાની
લલામણ કરી. એણે મલાડમાં જગ્યા લઈ લીધી.

મણિબહેને અહીંની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ
લેવા માંડ્યો. એમના જીવનનું શ્રેય એ માર્ગે કરવાનો એમણે
નિશ્ચય કર્યો.

આઠેક દિવસપર વસ્તીગણતરીના બહિષ્કારના કામમાં પ્રેમજીએ પોતાના નવા ગોઠીયાઓ સાથે ડામરથી નંબરો બૂસી નાખ્યા હતા તે બદલ એ અને બીજો એક વાનર પકડાયા હતા. વાંદરાના ચાલાક ન્યાયાધિશે એમને બંને મહિનાની સજા ફરમાવી હતી એટલે એ હાલ થાણાની જેલમાં છે. પ્રાણુલાલ કહે છે કે એ મઝામાં છે અને ત્યાં એને સારી રીતે ગોઠી ગયું છે.

મણિબહેન હાલ સરમુખત્યાર નિમાયાં છે અને ખાદીપ્રચાર પાછળ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યાં છે. એમનાપર સરકાર માળાપની રહેમ નજર છે એટલે વખતે એમને માટે એકાદ શાંતિ સ્થાનમાં સગવડ કરે તો નવાઇ જોવું નથી.

*

ઘુંઘટવાળી

તે વીસ વર્ષ જેટલો લાંબો વખત જ્યંતે બહુ જ ખાહો-શીથી ખાનગી 'ડિટેક્ટીવ' તરિક્કે ધંધો કર્યો અને સત્તર વર્ષ સુધી મહેં એના સાથીદાર તરીકે કામ કર્યું એ વાતનો વિચાર કરનારને એટલો તો ખાતરી થયા સિવાય નહિજ રહે કે અમારી પાસે અનેક કેસ એ દરમિયાન આવ્યા હોવાજ જાણ્યે અને એ સર્વેની ટુંકી નોંધ મહેં રાખેલી હોવાથી જ્યંતના પરાક્રમે સાહસો કે સાહસ કથાઓ લખવા માટે મહારી પાસે પુષ્કળ સાધનો હોવાં જોઈએ એટલે લખતી વખતે મહારે કે પશુ મહારી મચડીને ઉશું કરવાનું નથી પશુ વિશાળ સમુદાયમાંથી એકાદી ચોગ્ય ચીજની પસંદગી જ કરવાની હોય છે. એ બધી નોંધો, એને લગતો કાગળો અને જૂદા જૂદા વિષયવાર

રાખેલાં ટાંચણો એટલાં બધાં છે કે એ એક આખી લાયબ્રેરી જેટલી જગ્યા રોકે.

જયંતની પાસે અનેક પ્રકારના કેસ આવેલા અને એ દરેકમાં એણે યથાશક્તિ સફળતા પ્રાપ્ત કરીને કીર્તિ મેળવેલી. એવા બધાથે કેસ રજુ કરીએ તો અનેક પુસ્તકો ભરાય એટલે એમાંથી જે વધુ રસિક અને વધુ ચમત્કારિક હોય તે ચૂંટીને સંગ્રહ રૂપે પ્રકટ કરવાનો મ્હારો રિવાજ છે.

એક દિવસે બપોર પહેલાં મ્હને જયંતની જરૂરી ચીટી મળી. એણે મ્હને તરતજ બોલાવેલો હતો. હું એની પાસે પહોંચ્યો ત્યારે એ એક વયોવૃદ્ધ બાઇ સાથે વાતો કરતો બેઠો હતો.

‘માટુંગેથી આ સરસ્વતીબાઇ આપણને મળવા આવ્યાં છે. નટવર !’ મ્હને જોઇને એ વૃદ્ધ બાઇનું ઓળખાણ કરાવતાં એ બોલ્યો. ‘એમને એક રસિક વાત આપણી પાસે રજુ કરવાની છે અને એને અંગેજ મ્હેં તને બોલાવ્યો છે.’

‘હા. ભાઇ !—’

‘જુઓને સરસ્વતીબાઇ ! આપ કહો છો તે રીતે જો હું પંનાબાઇ પાસે આવું તો મ્હારી સાથે એક સાક્ષી હોય તો વધારે સાફ. અમે ત્યાં આવી પહોંચીએ તો પહેલાં એ વાત તમે એમને જરૂર સમજાવજો.’

‘બહુ સાફ ભાઇ ! ભગવાન તમારૂં બહુ કરે.’ સરસ્વતીબાઇએ કહ્યું. ‘એ તો બિચારી તમને મળવાને એટલી ઝંખી રહી છે કે તમે તમારી સાથે આખા ગામને લઇને આવો તો એ એને કેં હરકત નથી?’

‘તો તો અમે બપોર પછી આવીશું. અમે આવીએ તો પહેલાં કેટલીક ચોક્કસી કરવાની છે અને તે અમે કરી લઇશું. એ કરી લઇએ એટલે ડૉ. નટવરને બધી વાત સમજાવવું સરળ થઇ પડશે. તમે કહો છો કે પંનાબાઇ છેલ્લાં સાત વરસ થયાં તમારે ત્યાં રહે છે ને

ખાચ પીચે છે છતાં માત્ર એકજ વખત તમે એમનો ચહેરો જોયો છે ?

મહને એ સાંભળીને નવાઇ લાગી. પન્નાબાઇ જયંતને મળવાને ઝંખે છે એ વાક્ય જરા સંશયગ્રસ્ત હતું. જયંત જોવો સ્ત્રીઓથી દૂર રહેનાર માણસ આ રીતે સાંભળે અને એને મળવાની હા પાડે એ મહને બહુજ નવાઇ જોવું લાગ્યું હતું પણ જ્યારે મહેં એનું છેલ્લું વાક્ય સાંભળ્યું ત્યારે મહને લાગ્યું કે હું ભીંત બૂલ્યો હતો.

‘અને ભગવાન કરેને એ મહેં ન જોયો હોત તો વધારે સારું’ સરસ્વતીબાઇએ નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું.

‘એ બહુજ બચંકર રીતે ચુંથાઇ ગયેલો હતો ખરૂં ને ?’

‘અરે બાઇ ! એને તમે લાગ્યેજ ચહેરો કે મોઢું પણ કહી શકો ! એનો દેખાવ જ એવો હતો કે આપણે છળી મરીએ. અમારી દૂધવાળીએ એકવાર એનું મોઢું જોયું કે એ બેબાકળી થઇ ગઇ અને એનો હાંડો પડી ગયો ને દૂધ બધુંય ઢોળાઇ ગયું. એવો એનો ચહેરો છે. મહેં એ જોયો ત્યારે હું પણ ખીકની મારી ગભરાઇ ગઇ હતી’ એને તો ખબરેય ન હતી કે મહેં એનું મોઢું જોયું હતું; પણ મહારા મોંપરથી એ જાણી ગઇ કે એના ચહેરાપર મહારી નજર પડી હતી; એટલે એ બોલી: ‘હવે તો તમને ખબર પડીને સરસ્વતી-બાઇ ! કે હું શા માટે મહારો ધુંધટ ઉઘાડતી નથી ! હું તે શી રીતે ધુંધટ ઉઘાડું ?’

અરે તારીની ! આ તે કેવી વાત ! ધુંધટની વાત સાંભળું છું અને મહારા મોં આગળ પ્રાણશંકર પાંડિતજીએ કહેલી એક નવો-ઢાની વાત તર્યા કરે છે.

‘તમને એની આગલી પાછલી હકીકતની માહિતી છે ?’

‘બિલકુલ નહિ.’

‘એ જ્યારે તમારે ત્યાં રહેવા આવી ત્યારે કેં ઓળખાણ પીછાણ આપ્યું હતું કે નહિ ?’

‘ના ભાઇ ! પણુ એણે તો મ્હને રોકડા રૂપીયાજ આમળથી આપ્યા અને તે પણુ હું ખુશ થાઉં એટલા એટલે પછી હું બોલું પણુ શું ? એ એટલી સારી રીતે પૈસા આપતી આવી છે કે મ્હારે કેં બોલવા જેવું છેજ નહિ. આવા કંઠણ કાળમાં સારા પૈસા મળતા હોય તો એવું એકાદ જમનાર કે રહેનાર રાખવાની શી રીતે ના પડાય ?’

‘પણુ એણે તમારૂં ઘર શી રીતે પસંદ કર્યું ? એ એને કાણે બતાવ્યું ?’

‘તે તો એ કેં બોલી નહિ, પણુ એમ એ કહેતી હતી કે એને મ્હારૂં ઘર રસ્તાથી જરા દૂર અને એકાંતમાં હતું એટલે બહુ ગમી ગયું. વળી મ્હારે ત્યાં વધારે માણસો નથી ને ખટપટપણુ નથી. મ્હને એમ લાગેલું કે એણે બીજે કાંઈ ઠેકાણે પ્રયત્ન કરી જોયો હશે પણુ કાવતી વાત નહિ આવી હોય એટલે એ મ્હારે ત્યાં આવી. એને તો બિચારીને શાંતિ અને એકાંત જોઈએ છીએ અને એને માટે એ પુરતી રકમ આપે છે. આજકાલ કરતાં સાત સાત વરસનાં વહાણાં વાયાં ! એટલે એમને તો ઠીક ગોઠી ગયું છે.’

‘તમે એમ કહો છો કે સાત સાત વર્ષ દરમિયાન પેલા એક અણુધાર્યા પ્રસંગ સિવાય એણે તમને પોતાનો ચહેરો બતાવ્યો નથી ? એ વાત બહુજ નવાઇ જેવી અને અજાયબીમાં ગરકાવ કરે એવી છે એટલે તમે એની બાબત તપાસ કરવા માગતાં હો તો નવાઇ નથી.’

‘ના ભાઇ. ના ! મ્હારે તો એવી કેંયે તપાસ કરવી નથી. મ્હને જ્યાં સુધી એ રીતસર પૈસા ને ભાડુ આપ્યે જાય છે ત્યાં સુધી મ્હારે તો કેંયે કરવું નથી. એના જેવી બધી બાઇ અને બા-નદાન ભાડુત મ્હને બીજી મળશે કે કેમ એજ વિચાર કરવાની વાત છે.’

‘તો પછી એવું શું છે કે જેથી તમારે મ્હારો ખપ પડ્યો ?’

‘ અરે ભાઇ ! એતો એની તખીયતની વાત છે. એ હવે દહાડે દહાડે નખાતી ચાલે છે. એના મન પર કેં ભવંકર બોળે હોય એમ લાગે છે. રાતના વખતે કોઇ કોઈ વાર શુભ મારી ઉઠે છે. ‘ ખૂન ! ખૂન ! ’ ‘ ધાળે દોડો ’ એમ એણે એક વખત તો શુભ મારી. બીજી વખતે ‘ જંગલી હેવાન ’ ‘ એ હરામ ખોર ! ’ એમ મ્હેં સાંભળ્યું. એવી શુભો સાંભળીને હું તો હેબતાઇ ગઇ એટલે બીજો દિવસે સવારે મ્હેં એને વાત કરી અને શું હતું તે પૂછ્યું : ‘ પનાબાઇ ! તમને શું થાય છે ? રાતના ખૂન ખૂનની શુભો મારતાં મ્હેં તમને સાંભળ્યાં. તમારા મન પર કેં આડી અવળી અસર થઇ હોય કે કેં જોઇને બીધાં હો તો આપણે એનો ઉપાય કરીએ. મ્હારી ભત્રીજી એક વખત બીધી હતી તે રાતને વખતે શુભરાણુ કરી મુકતી હતી તેનો અમે મયાશંકર મહારાજ પાસે ઉપાય કરાવ્યો તે બધું મટી ગયું. અને જો કોઇ માણસ હેરાન કરતો હોય તો આપણે પોલિસને બોલીવીએ. અહીંનો ઇન્સપેક્ટર બહુ જ ભલો માણસ છે. ’ મ્હારી વાત સાંભળીને એણે તરતજ જવાબ આપ્યો : ‘ તમે સાંભળી એ શુભો બરાબર છે અને મ્હારા મન પર બોળે છે એ વાત પણ ખોટી નથી પણ એનો ઉપાય તમારા મયાશંકર મહારાજથી કે પોલિસથી પણ થાય એમ નથી પણ કોઇ પણ સારા માણસને મ્હારા મનની વાત કહું તો મ્હારો બોળે હલકો થશે. ’ એની એ મુઝા જાણી એટલે મ્હારા મનમાં તમારા વિષે વિચાર આવ્યો અને મ્હેં એને કહ્યું : ‘ એમ હોય તો આપણે જયંતભાઇને બોલાવીએ એમનાં કામની ચોપડીઓ તો મ્હેં તમને આપી છે. ’ એ સાંભળીને એ રાજી રાજી થઇને બોલી : ‘ ભલે ત્યારે ! એમને બોલાવો. એ આવશે તો બહુ સાફ. હું કેવી બોયક કે મ્હને બાજ લગી એ વિચાર પણ ન આવ્યો ! તમે જરૂર એમનેજ બોલાવી લાવો. એ જો ન આવે તો એમને એમ કહેજો કે હું સરકસવાળા મેરૂબાની બૈરી છું. એટલું કહેજો અને એકલબારાનું નામ દેજો એટલે એ

આવ્યા સિવાય નહિજ રહે.’ મહતે એ નામ યાદ રહે એવું ન હતું એટલે એણે જ આ લખી આપ્યું હતું. ‘ આ ચીઠ્ઠીનું નામ કહેજો એટલે એ આવશે જ આવશે.’ એમ પણ એણે બાર દબને કહ્યું હતું અને એને માટે હું તમને બોલાવા આવી છું. ’

‘ એમની અટકાળ ખરી છે, સરસ્વતી બાઈ ! ’ જયંતે જવાબ આપ્યો: ‘ એ નામ સાંભળીને હું ન આવતો. હોત તો પણ આવત. મ્હારે મ્હારા સાથીદાર ડૉ. નટવર સાથે થોડું ધણું કામ છે તે પતાવીને અમે બેઉ જણુ ત્રણેક વાગ્યે તમારે ઘેરજ આવી જઈશું. સમજ્યાંને ! ’

‘ ભલે ભાઈ ! ’ એમ કહીને સરસ્વતીબાઈ અલોપ થઇ ગયાં. એમની જવાની ઝડપ એટલી બધી હતી કે એ અલોપ થઇ ગયાં એ શબ્દોનો ઉપયોગ વાસ્તવિક છે.

એ ગયાં એટલે જયંતે એના કામમાં શું થાયો. એને મ્હારી સાથે કામ હતું એમ એણે સરસ્વતીબાઈને કહ્યું પણ ખરી રીતે તો એને એ કેસને લગતી તપાસ કરવાની હતી. એણે એક પછી અમારી જૂની ફાઇલો અને સંગ્રહો જોવા માંડ્યા. એક પછી એક એમ એની બેઠે બાબુએ કાગળો, ફાઇલો અને નોંધ પોથીઓના ઢગલા થયા ત્યાં સુધી એ તપાસ્યેજ ગયો. છેવટે એને કૈંક જડ્યું હોય એમ એના ચહેરા પરથી મ્હતે લાગ્યું.

‘ એ વખતે એ કેસ મ્હતે ચિંતાજનક થઇ પડ્યો હતો. નટવર ! અહીંયાં હાંસીયામાં મ્હેં નોંધ કરી છે તે એ બાબતના પુરાવા રૂપ છે. એમાંથી કૈંજ શુભ પરિણામ આવ્યું ન હતું; અને એ છતાંયે મ્હારી માન્યતા હતી કે કારોનરે ભૂલ કરી હતી. તને એકલબારાની હોનારત યાદ છે કે નહિ ? ’

‘ જરા પણ નહિ. ’

‘ અને નવાઈની વાત તો એ છે કે તું એ વખતે મ્હારી સાથે હતો. મ્હારી પોતાની જ છાપ એ બાબત ઘણીજ આછી હતી અને એમાં વિગતો તદ્દન નજીવી હતી કે જેના પર આધાર રાખીને તપાસ કરી ન શકાય; એ ઉપરાંત આપણને કોઈએ રોક્યા પણ ન હતા. આ કાગળો વાંચી જમ્મશ તો બધી વાત તાજ થશે. ’

‘ એના કરતાં મુખ્ય વિગતો તુંજ સમજાવને ! ’

‘ બલે, એમ કરીએ. હું વાત કરીશ એટલે તને યાદ આવ્યા વિના નહિજ રહે. એ વખતના બાહોશ ખેલાડીઓ કૃષ્ણમૂર્તિ અને કાર્લો કરનો મેરુલા ગુજરાતી પ્રતિસ્પર્ધિ હતો, અને લોકોનો ચાહ એણે સારો મેળવ્યો હતો. કમનસીમે એ દાડની હતે ચઢ્યો અને એનો તથા એના સરકસનો અંત આવ્યો, એ લોકો, તે વખતે એકલ બારા આગળ રાત રહ્યા હતા. એ વડોદરા રાજ્યના પાદરા તાલુકામાં નાનું સરખું ગામકુ છે અને મહી નદીને કાંઠે આવેલું છે. મહી નદીનાં કરાળ કાતરો ઉતરીને એનું સરકસ રાતવાસો એકલ બારે રહ્યું હતું. ત્યાંથી એ લોકોનો વિચાર રણ જવાનો હતો. ત્યાં માતાનો મોટો મેળે ભરાય છે તે પ્રસંગે સારી પ્રાપ્તિ થવાની એમની ધારણા હતી.

‘ એમનાં બીજાં જનાવરોમાં એક બહુજ ભયંકર જનાવર આફ્રિકાનો વિકરાળ સિંહ હતો. એનું નામ એમણે સહરાનો શહેન શાહ પાડ્યું હતું. એના પાંજરામાંજ ઉભા રહીને મેરુલા અને એની સ્ત્રીનો ખેલ કરવાનો રિવાજ હતો. એનો એવી રીતે ખેલ કરતી વખતનો આ ફોટોગ્રાફ છે તે પરથી એનું શરીર કેટલું કસાયલું અને એ કેવો હિંમતવાળો છે તે જણાશે. એની સ્ત્રી પણ કેવી કદાવર છે એની ખાત્રી થશે. મરણાન્તર તપાસમાં એ વાત બહાર આવી હતી કે સિંહ ઘણોજ વિકરાળ અને ભયંકર હતો પણ ગાઢ સહવાસ અને સંબંધને લીધે એની એ લોકોને રજ્યે બીક કે દરકાર ન હતી.

‘ દરરોજ રાત્રે મેરૂલા અથવા એની સ્ત્રી જાતેજ એને ખાવાનું આપતાં હતાં. કોઈ વખત બેઉ જથ્થુ જતાં તો કોઈ વખત ગમે તે એકજથ્થુ જતું, પણ કોઈપણ સંજોગોમાં ત્રીજા માણસને ખાવાનું આપવા જવા દેતાં નહિ; કારણ કે લોકોની એવી માન્યતા હતી કે જનાવર પોતાને ખાવાનું આપનાર તરફ હમેશાં મમતા રાખે છે એટલે એ વિકરાળ જનાવર પણ એવી રીતે એમનાજ પ્રત્યે મમતા રાખે, એમનેજ પોતાનાં શુભેચ્છક ગણે અને કોઈપણ સંજોગોમાં સામુ ન થાય. સાત વરસ ઉપર આપણે જે રાતની વાત કરીએ છીએ તે રાત્રે, એ બેઉ જથ્થુ ખાવાનું આપવા ગયાં અને એક ભયંકર બનાવ બનવા પામ્યો કે જેની સંપૂર્ણ વિગતો હજી સુધી પણ મળી નથી.

‘ એમ જણાય છે કે મધરાતને વખતે બધા માણસો એ જનાવરના ધુધવાટથી અને બાઈની ખુમેથી જાગી ઉઠ્યા, અને પોતપોતાના તંબુમાંથી જે હાથમાં આવ્યું તે, ફાનસો લાકડીઓ અને હથી-આરો લઈને દોડ્યા. એ સિંહના પાંજરા આગળ આવ્યા ત્યારે એમની નજરે એક ભયંકર દેખાવ જણાયો. મેરૂલા સિંહના પાંજરાથી પાંચ સાત હાથ દૂર ઉંધે માથે લોહીના ખાબોચીયામાં તરબોળ થઈને પડ્યો હતો અને એના તાલકામાં સિંહના પંજા લાગેલા હતા. પાંજર ખુલ્લું હતું, એની નજીકજ મેરૂલાની સ્ત્રી છતી પાટ પડી હતી અને એના ઉપર ધુરડિયાં કરતો સિંહ ઉભો હતો. એણે બાઈનો ચહેરો તોડી ફાડીને એવો લોહીલુહાણુ કરી મૂક્યો હતો કે એ ભાગ્યે જ જીવશે એવો કાંઈને પણ વિચાર આવે. સરકસના કેટલાય માણસોની મદદથી મુખ્યત્વે રણધીર અને વિદુષક લીમરાવે મળીને ગોખ-રૂવડે સિંહને પાંજરામાં ધકેલ્યો અને એનું બારણું બંધ કર્યું. સિંહ શી રીતે છૂટો થયો એ ખરેખર ! એક બેઠજ હતો. એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે વખતે એ બેઉ જથ્થે અંદર જવા માટે બારણું ઉઘાડ્યું તે વખતે સિંહ એમના પર દૂધો અને છૂટો થયો. પોતાની મૂર્છિત

અવસ્થામાં મેરૂભાની સ્ત્રીએ ‘ ખાયલો ! ડરકૂ ! ખાયલો ! ’ એમ બુભે પાડેલી તે સિવાય બીજી કંઈ જાણવા જોગ જુબાની પડી ન હતી. છ મહિના સુધી જુબાની આપી શકાય એવી સ્થિતિમાં એ બાધ આવી ન હતી એટલે એ દરમિયાન મરણાન્તર તપાસ થઈ ગઈ હતી અને અકસ્માતને લીધે આ બનાવ બનવા પામ્યો હતો એવો પંચે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. ’

‘ એ સિવાય બીજો શો અભિપ્રાય આપી શકાય ? ’ મહેં પૂછ્યું

‘ વખતે એ તને નહિ સમજાયું હોય, પણ એકાદ બે મુદ્દા એવા હતા કે જેને લીધે ગાયકવાડી છૂપી પોલીસવાળા જ્યવદનલાલે મ્હારી સલાહ લીધી હતી. એ ધણે ચાલાક જુવાન હતો. હાલ તો એ અસ્હાબાદ ખાતે છે. હવે તને સમજાયું હશે કે એ કેસ સાથે આપણે શી રીતે સંબંધમાં આવ્યા હતા. ’

‘ એ પાતળો સરખો, ઉંચો અને ભુંખરા વાળ વાળો તો નહિ ? ’

‘ એજ. ’ મ્હારી ખાત્રી હતી કે તારી માદદસ્ત તાજ થયા સિવાય નહિજ રહે. ’

‘ પણ એ વાતે ક્યા મુદ્દા હતા ? ’

‘ એ પણ સમજાવું. એ મુદ્દાઓ એને તેમજ મ્હને ઉપયોગી લાગ્યા હતા. બધી વાતનેા મેળ એને લીધે તૂટતો હતો. એ બનાવ પર સિંહના હથિયિંદુથી જોષએ. એ છૂટો થયો છે. એ પછી શું કરે છે ? પાંચ છ ડગલાં ભરે છે એટલે એ મેરૂભાની નજીક આવે છે. મેરૂભા પાછો ફરીને દોડે છે. એના માથાની પાછળની બાજુએ સિંહનો પંજો પડ્યો છે એટલે એ વાત સમજાય એવી છે એ દોડે ત્યાં તો સિંહ એને પકડીને પંજે મારી નીચે નાખી દે છે. ત્યાર પછી આગળ વધવાને અને નાસી જવાને બદલે એ પેલી સ્ત્રી પાસે જાય છે. એ તો પાંજરાની નજીકજ હતી તોપણ, અને એને પાડી

નાખીને એને મોઢે બચકાં ભરે છે ! એ આગળ વધવાને બદલે પાંજરાબણી પાછો ગયો. એ મુદ્દો ન સમજાય એવો છે. એ એક વાત અને બીજી વાત બાધની બુમોની. એ એમ બતાવતી હતી કે એનો ઘણી એને મદદકર્તા થવાને બદલે છોડી ગયો હતો. એ ભલા માણસે એને બચાવવાને કે મદદ કરવાને માટે શું કર્યું હોત ? હવે તને સમજાય છે ?

‘ઘણી સારી રીતે.’

‘અને વળી બીજીપણ એક વિગત હતી. એ સંબંધી આપણે વાત કરીએ છીએ ત્યારે એ મળેને યાઃ આવે છે. જે વખતે સિંહનો ધુરકાટ અને બાધની કાકીયારીઓ સંભળાઇ તેજ વખતે એક માણસની રાડ ફાટી ગઇ હોય તેવી બુમો સંભળાવા બાબતનો પણ પુરાવો પડ્યો હતો.’

‘તો પછી એ મેરુલાજ હોત્રો નેમ્મએ અને એણેજ બુમરાણ કરી મુટ્યું હશે.’

‘પણ જે એની બોપરી તોડી નાખવામાં આવી હોય તો એ બોલે કે ઉઠે અથવા બુમ મારે એ ભાગ્યેજ બની શકે. એાછામાં એાછા બે સાક્ષીએ પુરાવો આપ્યો હતો કે સ્ત્રીની બુમો સાથે પુરુષની કિકિયારીઓ પણ સંભળાઇ હતી અને બેઉ એક બીજા સાથે મળી જતી હતી.’

‘પણ એટલામાં તો બધાંય માણસો જાગી ગયાં હતાં અને બુમરાણ કરી મૂક્યું હતું એટલે વખતે કોઇને એવી શંકા થઇ હોય ! તારા બીજા મુદ્દા વિષે હું એક ખુલાસો સૂચવું ?’

‘ઘણી ખુશીથી, આપએ એ પણ નેમ્મશું.’

‘ન્યારે સિંહ છૂટો થયો ત્યારે બેઉ જણ પાંજરાથી પાંચ છ હાથ દૂર ઉભાં હતાં. પુરુષ પાછો ફર્યો અને સિંહે એનાપર હુમલો કર્યો. બાધને પાંજરામાં પેસી જમ્મને પોતાનો જીવ બચાવવાનો

વિચાર આવ્યો. એ પાંજરા તરફ દોડી અને જેવી અંદર જવા ગઇ તેવોજ સિંહ એનાપર કુલો અને એને ગળડાવી પાડી. એ એના ધણીપર ગુસ્સે થઇ હતી કારણકે એણે પુંઠ ફરવીને સિંહનો રાષ વધાર્યો હતો એ બેઉ જણાએ સાથે મળીને પ્રયત્ન કર્યો હોત તો સિંહ ઠેકાણે આવ્યો હોત પણ એણે એમ ન કર્યું તેથી બાઈએ ‘બાયલો’ કરીને છુમ મારી.’

‘બહુજ સુંદર ! નટવર ! તારા સુંદર હીરામાં એકજ એવું છે.’

‘શી જાતની ?’

‘એ બેઉ જણ પાંચ છ ડગલાં દૂર હતાં તો પછી પાંજરાનું બારણું ઉઘડ્યું શી રીતે અને સિંહ છૂટો થયો શી રીતે ?’

‘એ કામ એમના કોઇ દુશ્મને કર્યું હોય એ સંભવિત નથી ?’

‘તો પછી સિંહ એમનાપર હલ્લો શા માટે કરે અને આવી રીતે શા સારૂ વર્તે ?’ એ તો એમની સાથે એના પોતાના પાંજરામાંજ રમત કરવા ટેવાયેલો હતો અને એને ધણીયે વખત એમને પોતાના પાંજરામાંજ જોવા મળવાના પ્રસંગ મળતા હતા.’

‘તો પછી એજ દુશ્મને એને ગુસ્સે કરવાનું કામ કર્યું હશે અને એને લીધે આ બનાવ બન્યો હશે.’

જ્યતે એ બાબત થોડીવાર શાંતિપૂર્વક વિચાર કર્યો.

‘જોને નટવર ! તારા ખુલાસા બાબત એટલું તો કણુલ કરવું જોઇએ કે મેરૂલાને ધણા દુશ્મનો હતા એટલે એ બનવા જોગ છે. જયવદને કહ્યું હતું કે મેરૂલા ધણોજ કરેલો માણસ હતો. એ એના હાથ નીચેના માણસો સાથે ધણીજ ઉદ્ધતામયી વર્તતો અને એમને વખત આવ્યે મેથીપાક પણ જમાડતો. એટલે એ મંજ્યંધે આપણે વિચાર કરવા કરતાં એ બાઇનેજ શું કહેવાનું છે તે સાંભળીએ કે જેથી આપણને આગળ વિચાર કરવાનું ફાવે. ચાલ જોઇએ, હવે આ સુલોચના લઇ આવ્યાં છે તે ચઢા અને નાસ્તાને ન્યાય આપીએ.’

સરસ્વતીબાઈને જણાવેલા વખતે અમે એમને ઘેર પહોંચ્યા. એ જરા ચિંતાતુર જણાતાં હતાં. એમની મુખ્ય ચિંતા એ હતી કે ન કરે નારાયણ ને કે' આડુઅવળ થાય તો આપુ સારૂ ઘરાક એમના હાથમાંથી જતુ રહે. અમને પન્નાબાઈ પાસે લઈ જતા પહેલાં પણ એ વાત એમણે અમને સમજાવી અને એવું કે' પગલું ન ભરવાની સલાહ આપવા વિનંતી કરી. અમે એમને એવું કે' ન કરવાની અથવા ન કરાવવાની સલાહ આપવાની ખાત્રી આપી અને એમની પાછળ ચાલ્યા. એ અમને એમના આ બેઠી બાકુત પાસે લઈ ગયાં.

એ ઓરડોજ અંધારઘેરો હતો. એમાં રહેનાર બાએજ બહાર જતુ એટલે કે પછી એના પોતાના સ્વભાવ મુજબજ એ મોટે ભાગે બંધીઆરજ રાખ્યો હતો. જનાવરોને પાંજરામાં રાખવાના સ્વભાવનું કુદરતે વિચિત્ર પરિવર્તન કરીને એનેજ એવા પાંજરામાં રાખી ન હોય ! એમ મ્હને તો લાગ્યું. એ એક અંધારા ખુણામાં બાગેલી આરામ ખુરસીપર બેઠી હતી. વરસોના વહેવા સાથે એના શરીર પર કરચલીઓ પડતી હતી પણ એક વખતે એ કસાયલુ અને સૌંદર્ય સંપન્ન હશે એમ દેખાઈ આવતું હતું. એનું મોઢું અને ચહેરો કાળા-સાળુના ઘેરા ધુંધટમાં છૂપાયેલાં હતાં, માત્ર એના નીચસો હોઠ અને હડપચી દેખાતાં હતાં. અને જે ભાગ દેખાતો હતો તે એના સૌંદર્યની સાક્ષી પૂરતો હતો. મ્હને એ ધણી નવાઈ ભરી સ્ત્રી લાગી. એનો અવાજ પણ મધુર હતો.

‘મ્હાઈ નામ આપને જણીતુ ન હોય એ બનવા ભોગ નથી. જયંત લાઈ !’ એણે કહ્યું, ‘એટલે મ્હે’ એમ ધાર્યું હતું કે એ જણીને આપ આવ્યા વિના નહિ રહો.’

‘તમારી ધારણા ખોટી ન હતી, બાકી મ્હને નવાઈ તો એ વાતની લાગે છે કે તમારા કેસમાં હું રસ લઉં છું એ વાતની તમને શી રીતે ખબર પડી ?’

‘એ વાતની જ્યારે હું સાંજ થઈ અને લાઇ જયવદનલાલે મ્હારી જીભાની લીધી ત્યારે મ્હને ખચર પડી. ખરૂં પૂછવો તો હું એની પાસે જીકુ ખોલી, સાચી વાત કહી દીધી હોત તો સારૂ થાત એમ મ્હને લાગે છે.’

‘સાચું કહેવું અને સાચું બોલવું એ સદાને માટે સર્વોત્તમ છે; પણ તમે એની પાસે ખોટું શા સારૂ બોલ્યા ?’

‘કારણકે મ્હારી જીભાની પર બીજા માણસના બિબ્બનેા આધાર હતો. હું જાણું છું કે એ તદ્દન નાલાયક માણસ હતો છતાં પણ એના સર્વનાશનું કારણ થવાને મ્હારૂં મન માનતું ન હતું. અમે એક વખત એટલાં બધાં અતલગનાં અને અંગત—’

‘પણ હવે એ સંબંધમાં ફેર પડ્યો છે ?’

‘હાસ્તો. જેની હું વાતે કરૂં છું તે હવે આ દુનિયામાં નથી.’

‘તો પછી તમે જે જાણો છો તે પોલિસનેજ શા માટે જણાવતાં નથી ?’

‘કારણ કે એમ કરતા પહેલાં બીજી એક વ્યક્તિ સંબંધે વિચાર કરવાનો છે, અને તે વ્યક્તિ હું પોતે જ છું. પોલિસની તપાસમાં જે પ્રસિદ્ધિ અને નાલેશી થાય તે સહન કરવાની મ્હારી શક્તિ નથી. મ્હારે હવે કાઢ્યાં તેટલાં કાઢવાં નથી પણ મ્હારૂં મરણ સુધરે અને હું શાંતિથી જીવું એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. એ છતાં મ્હારા મનમાં એમ હતું, કે મ્હારે મ્હારી ખરેખરી વાત એવા એક ન્યાય જુદિના માણસને કરી જવી કે જેથી મ્હારા મરણ બાદ બધા સ્ફોટ થાય અને ખરી વાત બહાર આવે.’

‘એ હિસાબે તો તમે મ્હને વખાણતાં લાગો છો ! છતાં મ્હારે કહી દેવું બેઠએ કે મ્હારે પણ ધંધાને અંગે ફટલીક બેખ-મદારી છે. તે મ્હારે અદા કરવી બેઠએ એટલે તમે કહેશો તે સઘળું સાંભળી લીધા પછી વખત આવ્યે અથવા મ્હને એમ લાગે

કે એવી રીતે વર્તવાની મહારી ફરજ છે તો એ સઘળી વાત હું પોલિસને નહિ કહું એવું હું આપને વચન નથી આપતો. ’

‘ અને હું પણ એવું વચન માગતી નથી લાઇ ! મહેને આપની રીતભાત અને કામની સારી રીતે ખબર છે, વરસો સુધી મહેં એ પર ધ્યાન આપ્યું છે અને હું આપની પ્રશંશક બની રહી છું. મહારા નસીબે વાંચનનો જ આનંદ મહારા માટે રહેવા દેવાની કૃપા કરી છે અને તે હું લુહુ છું. ડૉ. નટવરે લખેલાં આપનાં પરાક્રમે અને સાહસો મહેં સાધ્યંત વાંચ્યાં છે. મહારી હકીકત સાંભળ્યા પછી આપને જે પગલાં લેવાં હોય તેમાં હું આડે નહિ આવું અને એમ કરવાથી જે કેં સહન કરવું પડે તે વેઠી લેવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે. કોઇ પણ રીતે એ હકીકત આપને જણાવવાથી મહારા મનની શાંતિ થશે. ’

‘ તો હું અને મહારો મિત્ર, અમે બેઉ જણ એ ધણીજ ખુશીથી સાંભળીશું. ’

એ બાઇ ઉઠી અને એક ખાનામાંથી બે એક ફોટોગ્રાફ લઇ આવી ને એક અમને આપ્યો. એ એક પુરૂષનો ફોટોગ્રાફ હતો. એ ખરેખર એક મલ્લ હતો. એનો બાંધો કસાયેલો, છાતી ભરાવદાર, અને ચહેરો સુંદર હતો.

‘ એ રણુધીરનો ફોટો છે. ’ એણે કહ્યું.

‘ રણુધીર ! એણે જીખાની આપી હતી, ખરૂંને ? ’

‘ હાજી. અને આ મહારા ધણીનો. ’

એમ કહીને એણે બીજો ફોટો અમને આપ્યો. એ ધણીજ તુંડ મીઝળ અને સ્વભાવે તેમજ દેખાવે ભુંડ અથવા સુવર જેવો લાગતો હતો. એને બેઠને ગમે તેની ખાત્રી થઈ જાય કે એનો કેવો હલકટ સ્વભાવ હશે તેમજ એના મોઢામાં હરદમ ગાળોનો વરસાદ કેવી રીતે વરસતો હશે ! એ એક પહેલા નંબરના હેવાન જેવો અને ઝંઝુની સ્વભાવનો માણસ હતો. એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

‘ આ બન્ને ફાટા આપને મ્હારી વાતનો વિચાર કરવામાં ધણુ મદદ કર્તા થઇ પડશે. હું મૂળે તો સરકસમાં કામ કરનાર ગરીબ છોકરી હતી. હું જ્યારે મોટી થઇ ત્યારે આ માણસની સાથે મ્હારો સંબંધ જોડાયો. એ મ્હને ચ્હાતો હતો. એના પ્રેમને જો પ્રેમ કહી શકાય તો એ મ્હારા પ્રત્યે પ્રેમ દાખવતો હતો. એને પરણી તેજ દિવસથી હું તો નરકાગારમાં પડી ચૂકી. એવો એક પણ માણસ સારાથે સરકસમાં ન હતો કે જે એનો સ્વભાવ ન જાણતો હોય ! સૌ કોઇ મ્હારી દયા ખાતું હતું. બીજાઓને લીધે એ મ્હને છોડી ને નાસી ગયો. વળી પાછો આવ્યો અને મ્હને હેરાન હેરાન કરી મૂકી. મ્હેં જો જરા પણ ચું કે ચાં કરી તો એ મ્હને થાંભલે બાંધીને ઘોડાના હાંટર વતી ફટકારી કાઢતો, અને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવતો. સૌ કોઇ મ્હારી હદપાર દયા ખાતું અને એને ધિક્કારતું પણ કોઇની કે પણ કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ. બધાય એનાથી ડરતા હતા. એ સદાથે ભયંકર હતો અને જ્યારે સેતાનના સાથી દારૂના પ્યાલાની સોબત કરતો ત્યારે તો ઝતુની અને ખૂની થઇ જતો. કૈં કેટલીયે વખત મારામારી અને જનાવરો પ્રત્યેના ધાતકી વર્તન માટે એને ફસામણું આવેલી પણ દરેક વખત એ પૈસા આપીને છૂટી ગયેલો. એની પાસે પૈસો પુરતો હતો એટલે એ ફાવતો હતો. રહેજ સાજ દંડ થાય તેની એને દરકાર ન હતી. અમારા સારા સારા માણસો ધીમે ધીમે અમને છોડીને જતા રહ્યા. માત્ર ત્રણચાર ગણ્યા ગાંઠ્યા ચાલાક માણસો મ્હારા પ્રયત્નોથી રહ્યા હતા અને એમાં આ રણુ-ધીર અને ભીમરાવ વિદુષક એ ધ્યાન દેવા જોગ માણસો હતા. ભીમરાવ બિચારો પોતાથી બનતા હરેક પ્રયત્ને પ્રેક્ષકોને ખુશ રાખતો.

‘ હવે રણુધીરની વાત કરૂં. એ મ્હારા જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવવા લાગ્યો. એ કેવો હતો તે તો આપ જોઇ શકો છો. એના એ ભવ્યદેહમાં પુરાયલા ગભરૂ જીવને હવે તો હું સારી રીતે જાણી ગઇ છું. પણ મ્હારા ધણીની સાથે સરખાવતાં તો એ દેવ

જેવો હતો. એ મહારી દયા ખાતો અને મહને મદદ કરતો હતો. ધીરે ધીરે એની એ દયા અને મદદે જુદું જ રૂપ લીધું. એમાંથી અમારા બે વચ્ચે પ્રેમનો ઉદ્ભવ થયો. અને એ પ્રેમ પણ એવો અદ્ભુત, દિવ્ય અને ગાઢ કે જેનો મહને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. મહારા ધણીને એ બાબત શંકા આવી પણ એ જેવો બહારથી દેખાય છે તેવો અંદરખાનેથી હિંમતવાળો નહિ પણ બાયલો-બિકણ બિલાડો હતો. એ રણુધીરથી ખેંચતો હતો. એનો બદલો એણે એની પોતાની રીતે મહને હદપારની હેરાન કરીને લીધો. એક રાત્રે મહારી જુઓ સાંભળીને રણુધીર અમારા તંજુમાં દોડી આવ્યો. એ વખતે જ એકાએક ધડાકો થઇ જત અને કુંક ગંભીર બનાવ બન્યો હોત પણ સદ્ભાગ્યે હું અને રણુધીર બન્ને સમજી ગયાં કે એમ કરવાનો એ વખત ન હતો; પછી અમે બેઉ જણે આ રીતના ત્રાસનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો. એરૂબા જીવવા લાયક ન હતો. અમે એનો ધડો લાડવો કરવાનું નક્કી કર્યું.

‘રણુધીરનું બેભૂં કળદુપ હતું. શું કરવું અને કયો રસ્તો લેવો એ એણે નક્કી કર્યું. હું તો એ કહે તે કરવા તૈયાર હતી. મહને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે એને આવો અસરકારક અને કાર્ય-સાધક વિચાર આવ્યો હશે. રણુધીરે જ એક લાઠી તૈયાર કરી અને એની મુઠપર સિંહના નખના જેવા બરાબર ધ્યાન દઇને પાંચ ખીલા જડયા. એનાથી જ મહારા ધણીને મરણુનો લ કટકો લગાવવાનો હતો, અને એમ કર્યા છતાં અમે એમ પુરવાર કરવાના હતાં કે એનું મરણુ સિંહ પાંજે માર્યાથી નિપજ્યું હતું. એમ કરતી વખતે અથવા કર્યા પછી અમારે સિંહને છૂટો મુકવાનો હતો. એ કામ ક્યારે કરવું તે પણ અમે નક્કી કર્યું.

‘અક કાળી અંધારી રાતે અમારા રિવાજ મુજબ હું અને મહારો ધણી સિંહને ખવરાવવાને ગયાં. અમે અમારી સાથે એનો

ખોરાક લઈ જતાં હતાં. સિંહને પાંજરે જતાં બારખાનાનો મોટો તંબુ અમારે વટાવવો પડે એમ હતો. તેને બહારને ખૂણે રણુધીર લપાઈને ઉભો હતો અને અમારા જવાની રાહ જોતો હતો. એ કાણુ જાણુ કેમ પણુ ગભરાઈ ગયો હતો એટલે અમે એની પાસે થઈને ગયાં પણુ એણે ફટકો લગાવ્યો નહિ. એ ધીરેથી પગના ચાપાપર અમારી પાછળ આવ્યો અને થોડાં ડગલાં ચાલીને ફટકો લગાવ્યો. એ લાગતાં વેંતજ મહારા ધણીની ખોપરી ફાટી ગઈ અને એ નીચે તૂટી પડ્યો. મહારૂં હૃદય આનંદથી થનગની રહ્યું. હું કુદકો મારીને આગળ ગઈ અને સિંહના પાંજરાનું બારણું ઉઘાડ્યું.

‘અને એકાએક એ અણુધાર્યો બનાવ બન્યો. આપને ખબર હશે કે આ ઝનુની પ્રાણીઓની ઘાણુંદ્રિય કેટલી તીવ્ર હોય છે તથા એમને માનવ લોહીની વાસ કેટલી જલદી આવે છે અને એમને ઉત્તેજિત કરી મગજબમિત કરી મૂકે છે. એજ અદ્ભુત શક્તિથી એને ખબર પડી ગઈ કે કોઈ માનવ પ્રાણી મરાયું છે. જેવું મહેં એનું બારણું ઉઘાડ્યું તેવોજ એ કુદ્યો અને મહારા પર હુમલો કર્યો. રણુધીર મહેં બચાવી ન શક્યો. એ જો હિંમત રાખીને મદદે આવ્યો હોત અને પેલી લાડીથી એના પર હુમલો કર્યો હોત તો એ જરૂર ઠેકાણે આવત; પણુ એ ગભરાઈ ગયો. મહેં એને ભયથી બુમ મારતાં સાંભળ્યો પણુ પછી એને પાછો ફરીને નાસતાં જોયો. એજ ક્ષણે મહારા મોઢાપર સિંહના દાંત બેસતા લાગ્યા. એનો ગરમાગરમ શ્વાસોશ્વાસ અને ગંધાતું મહેં મહેં મૂર્છિત કરવાને પુરતાં હતાં. બેઉ હાથોવડે એનું મહેં ખસેડવા મહેં પુરતો પ્રયત્ન કર્યો અને બુમરાણુ કરી મૂક્યું. મહેં એમ લાગ્યું કે બધાં માણુસો જગી ઉડ્યાં હતાં અને રણુધીર, લીંમરાવ તથા બીજાઓ મદદે દોડી આવ્યા હતા અને મહેં એ ભયંકર પ્રાણીના પંજમાંથી ખસેડવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ પછી શું થયું તે મહેં યાદ નથી જ્યંતભાઈ! કારણુ કે તરતજ હું મૂર્છા પામી અને પછી તો મહિના સુધી અસ્વસ્થ રહી.

ન્યારે હું સાજી થઈ અને મ્હારું મ્હોં મ્હોં આયનામાં જોયું ત્યારે એ જોઈને મ્હોં સિંહને હજારો હજાર શ્રાપ આપ્યા. એણે મ્હારું સૌંદર્ય અને મ્હારું જીવન બંને હરી લીધાં હતાં. મ્હારી પાસે પુરતા પૈસા હતા એટલે છેવટે હું એકજ નિર્ણય પર આવી કે મ્હને કાષ્ટ ઓળખતું કે પીછાણતું ન હોય ત્યાં એકાંતસ્થાનમાં મ્હારું મ્હોં કાષ્ટ ન જીએ એવી રીતે રહેવું, અને એ મુજબ હું આજ સુધી રહી છું; એજ રીતે મ્હારો અંત આવશે. ’

એ કમનસીબ કહાણી સાંભળીને થોડીવાર સુધી અમે મુંગા મુંગા બેસી રહ્યા. છેવટે જયંત બોલ્યો:

‘ ખરેખર ! નસીબે તમને ચારી આપી નથી ! આટલું દુઃખ વેઠ્યા પછી તમને કે’ બદલો ન મળે તો દુનિયા પર તિરસ્કાર જ આવે ! રણધીરનું શું થયું ? ’

‘ મ્હોં એને ત્યાર બાદ જોયો જ નથી તેમજ એનું શું થયું તે પણ સાંભળ્યું નથી, વખતે એના માટે એ રીતે બોલવામાં મ્હારી બૂલ પણ થતી હશે કારણકે એવો બચાવ કરવામાં આવે કે મ્હારા જેવી બેટાળ અને બદસુરત સ્ત્રીને સાથે રાખીને એ શું કરે ? પણ સ્ત્રીનો પ્રેમ એમ એકાએક ફરી જતો નથી. એણે મ્હને સિંહના પંજમાં છોડી હતી, મ્હને જરૂરને વખતે ત્યજી દીધી હતી છતાં હું એને હેરાન કરવા અથવા ફાંસીને લાકડે લટકાવવા તૈયાર ન હતી. મ્હારું શું થશે તેની તો મ્હને દરકારજ ન હતી. મ્હારું જીવનજ એવું દુઃખમય છે કે મૃત્યુ મ્હને સુખકર થયા સિવાય નજ રહે. હું તો માત્ર રણધીરના બચાવ પુરતી જ રાહ જોતી હતી. ’

‘ અને હવે તો એ મરણ પામ્યો છે ને ? ’

‘ એ ગયે મહિને જ જીજી ખાતે દરિયામાં નહાતાં ફળી ગયો. એના મરણના સમાચાર મ્હોં છાપામાં વાંચ્યા. ’

‘ એણે પેલી સિંહના પંજવાળી લાડીનું શું કર્યું ? ખરી રીતે એજ તમારી આખી કહાણીનો નવાઈ જેવો ભાગ છે. ’

‘એની મ્હને ખબર નથી પણ અમે ઉતર્યા હતા. તેની નજીક મોટી ખાઇ હતી. મહી નદીનાં કરાળ કાતરો એકલાબારા આગળ ઘણાંજ ભયંકર છે અને એની આબુખાબુ અને અંદર ગીચોગીચ થોરી ઉગેલી છે. વખતે એની અંદર એ નાખી દીધી હશે.’

‘ભલે ભલે ! એનું જ થયું હોય તે ખરું. હવે એનો કેં ઉપયોગ નથી. આ કેસ પુરો થાય છે.’

‘હારતો. એમ થાય એજ ઠીક છે.’ એણે કહ્યું.

અમે જવા ઉઠ્યા પણ એના અવાજના ફેરફાર પર જ્યંતનું ધ્યાન ખેંચાયું. એ એકદમ એના તરફ ફર્યો અને બોલ્યો:

‘તમારું જીવન તમારું પોતાનું નથી. એના પરથી હાથ ઉઠાવી લો.’

‘એનો બીજાને શો ઉપયોગ છે ?’

‘એ તમે શી રીતે કહી શકો ? અધીર જગતને ધીરજથી સહન કરવાનો તમારો દાખલો અત્યંત ઉપયોગી છે.’

અને એનો જવાબ ધણોજ ભયંકર હતો. એણે પોતાનો ધુંધટ ઉઘાડ્યો, અને પ્રકાશમાં આવી.

‘તમે સહન કરી શકશો એમ હું નથી ધારતી.’ એ બોલી.

દેખાવ ધણોજ ભયંકર હતો. એ ચહેરોજ ન હતો એટલે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ દેખાવની ભયંકરતામાં અંગારા જેવી બેડોળ આંખો વધારો કરતી હતી ! જ્યંતે દયાથી અને જરાક સુગાધને પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો અને અમે ત્યાંથી રજા લીધી.

*

બે દિવસ પછી જ્યારે હું જ્યંતને મળવા ગયો ત્યારે એણે મ્હને એક ન્હાની સુરા રંગની શીશી બતાવી. મ્હેં એ લીધી, એના પર ‘ઝેર’ ની લાલ પટ્ટી હતી. મ્હેં એ ઉઘાડી અને સુંઘી બેઠ.

‘પ્રુસીક એસીડ ?’ મ્હેં પૂછ્યું.

‘ એજ. એ મહત્તે ટપાલમાં મળ્યા. ’ જયતે જવાબ આપ્યો.
 ‘ એની સાથે એક ચીટી હતી અને એમાં એટલુંજ લખ્યું હતું :
 ‘ મહારા પ્રમોક્ષનની ચીજ આપને મોકલી આપું છું, આપની સલાહ
 મુજબ હું વર્તીશ. ’ હું ધારું છું કે નટવર ! એ કાણે મોકલી તે તો
 તું સમજી ગયો હશે. આપણે એ બહાદુર સ્ત્રીને અભિનંદન આપવાં
 જોઈએ. ’

*

રેતીમાં પગલાં

રામંપુરનો રમણિય દરિયાકિનારો હવા ખાવાના સ્થાન તરિકે સારા ચે ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત છે. ઉનાળાના દિવસોમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં હવા ખાવા આવતાં અને ગામની વસ્તી બમણી ત્રમણી થઈ જતી. ઉનાળો ગયો કે વસ્તીમાં ઓટ આવતો. એક પછી એક લોકો ચાલ્યા જતા અને એ નાનું સરખું સુખવાસી ગામડું એની અસહ સ્થિતિમાંજ આવી જતું. એની આ પ્રખ્યાતિથી એનાં મકાનોમાં સારો જેવો ઉમેરો થતો જતો હતો હતો. કેટલાક મનમોહક બંગલાઓ, વાડી બગિચાઓ એની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા અને ઉપયોગિતામાં ઉમેરો કરતા હતા.

મહારા સદર અસીલ સર ધનમોહનદાસે એક સુંદર બંગલો

અહીં બંધાવ્યો હતો. એમનો દિકરો મહેન્દ્રપ્રસાદ મદિ હોવાથી મ્હારે અહીં આવવું પડ્યું હતું. મ્હારા આવ્યા પછી મહેન્દ્રપ્રસાદની તબીયત સુધરી ગઇ હતી એટલે ખરી રીતે મ્હારે કામ જેવું કૈંજ ન હતું, છતાં સરસાહેબના આગ્રહને માન આપીને મ્હારે રથા સિવાય સિવાય છૂટકો ન હતો.

મ્હને એમણે એક સુંદર કોટેજ આપ્યું હતું અને એકંદર રીતે મ્હને ઠીક ગોઠી ગયું હતું એમ કહું તો ચાલે. એવામાં મ્હારા સ્નેહી ચિત્રગુપ્તે મ્હને પત્ર મળ્યો કે તે બે ચાર દિવસ માટે અહીં આવવા માગે છે. એ મળતાંજ મ્હારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમે બંને જૂના મિત્રો હતા અને બેઠિના કામ ધંધા જૂદા જૂદા હોવાને લીધે આ રીતે મળવાનો લાભ કોઇ કોઇ વાર મળતો. મ્હેં જવાબ આપ્યો અને એ તરતજ રામપુર આવી લાગ્યો.

એ આવ્યો તે દિવસે સાંજે અમે દરિયાકિનારે ફરવા ગયા. આ દિવસોમાં એ સ્થાન શાન્ત, એકાન્ત અને નિર્જન હોય છે. છતાં અમારા જેવા કોઇક એની મુલાકાત લેનાર મળી આવે છે.

‘ હવે તારા દરદીને કેમ છે ? ’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘ મંદવાડ બિલકુલે ય નથી. માત્ર નબળાઇ છે, અને તે ધીરે ધીરે મટી જશે. ’ મ્હેં જવાબ આપ્યો.

‘ તો તો પછી તને મઝા પડતી લાગે છે. ’

‘ હાસ્તો. ’

એવામાં અમે કિનારા નજીક આવી લાગ્યા. દરિયાનાં પાણીથી ઘણે લાંબે સુધીના વિસ્તારમાં રેતીનું વિશાળ મેદાન હતું અને એક બાજુ ટેકરાઓ શરૂ થઇને જરાક ઉંચાઇ પર ગામ આવ્યું હતું. બે ટેકરાઓની વચ્ચે ગાડાવાટ હતી અને એ રસ્તે મુખ્યત્વે લોકોનો અવરજવર હતો.

ટેકરાઓ વટાવી, અમે આડા માર્ગે દરિયા તરફ જવા લાગ્યા. થોડીવારે અમે પાણી લગોલગ પહોંચ્યા.

‘કેટલી વિશાળ જમ્યા છે !’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું. ‘ચારે તરફ નિરવ શાંતિ પથરાઇ રહી છે અને કુદરત પોતાનું ભવ્ય સંગીત રેલી રહી છે. હાંઆ વખત સુધી આ રેતી એમની એમ કાઢના પગતળે દબાયા સિવાય પડી રહી છે અને એ બતાવી આપે છે કે અહીં આવનારની સંખ્યા આ દિવસોમાં આંગણીના વેઢાપર ગણાય એટલી પણ નથી. દાખલા તરીકે છેલ્લા દસ દિવસોમાં આપણા સિવાય માત્ર બેજ જણા આ ઠેકાણે વટાયા છે.’

‘છેલ્લા આઠ દસ દિવસોમાં’ એમ તું શા પરથી કહે છે ?’ મહેં પૂછ્યું.

‘કારણ કે એ પુરવાર કરવા માટે રેતીમાંનાં પગલાં સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી. હમણાં વદી પાંચમ-છઠ્ઠ હશે, એટલે ભરતીઓ-છી થતી જાય છે અને દિવસે દિવસે દરિયાનાં પાણી પાછાં ફરે છે. આમ થાય એટલે જ્યાંસુધી પાણી આવ્યું હોય ત્યાં સુધી બીજા દિવસે ન આવે. દરરોજનાં એવી રીતે રેતીપર એંધાણ પડી રહે છે. એવા એંધાણમાં માત્ર બે જ જાતનાં પગલાં દેખાય છે અને તે અઠવાડીયા પછી વધારે ભરતી આવશે ત્યારે ભુંસાઇ જશે.’

‘બરાબર છે. આ ખુલાસા પછી બધું બરાબર સહમજાય છે. ખરેખર !’ એ પણ નવાઇ જેવું ખરું કે દલાડા સુધી કોઇ આવ્યું નહિ ને આવ્યું ત્યારે એક પછી એક ચાર જણ આવ્યા !’

‘એમ શા ઉપરથી કહે છે ?’

‘આ બેઠિ જણાનાં પગલાં પણ તાજાંજ છે એટલે.’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘એ વાત ખરી, પણ બેઠિ જણ એક સાથે વટાયા નથી. એ બન્ને વચ્ચે કેટલા વખતનું અંતર હશે તે યોગ્ય રીતે કહી શકાય તેમ નથી. છતાં પગલાં એટલાં સ્પષ્ટ છે કે એ પરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ માછીમાર બહુબહુ તો ત્રણેક કલાક ઉપર અથવા ઓછામાં ઓછા એક કલાક પહેલાં પસાર થયો હાગે છે. અને આ

ખીજો માણસ—જે એકાદ વહાણમાથી કે' લેવા બહાર ગયો છે તે—
પોતાની સાથે પુષ્કળ વજનદાર વસ્તુ લઇને ઓછામાં ઓછા ચાર
કલાક—એથી વધારે પણ ઓછા તો નહિ જ—અગાઉ પાછો ફર્યો છે.'

એ સાંભળીને મહે' મહારા મિત્રના ચહેરા તરફ જોયું એટલે
એણે ઉમેર્યું:

'એમાં નવાઇ પામવાની જરૂર નથી, નટવર ! એ બાબતનો
મહે' પુરતો અભ્યાસ કર્યો છે. એ પરથી કહી શકું છું કે આ પગલાં
ધ્યાન દેવા જોગ છે. ખાસ કરીને આ ખીજુ જાતનાં પગલાં ધણું
ઉપયોગી છે. એનાં જતી વખતનાં પગલાં કરતાં આવતી વખતનાં
પગલાં ધણાંજ ઉંડાં છે અને બેઠીની વચ્ચેનું છોટું પણ બહુજ ઓછું
છે. એ બતાવી આપે છે કે પાછા ફરતી વખતે એ પોતાની સાથે
કોઇ ધણી જ ભારે ચીજ લઇ જતો હતો. એ ઉપરાંત એનાં ચા-
પાંની છાપ પરથી જણાય છે કે એ વાંકો વળીને ચાલતો હતો અને
જે ભારે ચીજ એ લઇ જતો હતો તે એણે પોતાની પીઠપર નાંખી
હતી. એ તો સમજાય છે ને ?'

'ધણી સારી રીતે.'

અમે આમ વાત કરતા હતા એટલામાં દૂરની ટેકરી પરથી કે'
અવાજ આવતો લાગ્યો અને અમે ધ્યાન દઇને જોયું તો એક મા-
છીમાર ગામના દાકતર દેસાઈ, ફરફુનજી ફ્રેન્ડદાર અને સ્ટ્રેચર લઇને
આવતા બે પોલિસના સિપાઇઓ અમારી નજરે પડ્યા. પેલો માછી
સૌથી આગળ ચાલતો હતો એ બધાને કે'ક લઇ જતો હોય એમ
લાગતું હતું.

'આ લોકોના જમેલા પરથી તું શું અનુમાન કરે છે ?' ચિત્ર-
ગુપ્તે પૂછ્યું.

'ખીજું' શું ? ટેકરી પરથી કોઇ પડી ગયું હશે.' મહે' કહ્યું:
'અથવા કોઇનું મડદું દરિયાકિનારે તણાઈ આવ્યું હશે.'

'બનવા જોમ છે. ચાલને, આપણે પણ એ તરફ જઈએ.'

અમે પણ એ દિશામાં ચાલવા લાગ્યા. આગળ ચાલતાં ચિત્ર-
ગુપ્તે ફરીથી એજ વિષય મ્હને સ્હમજાવવા માંડ્યો :

‘ માણસનાં પગલાં પુરાપૂર્વથી ધણાંજ ઉપયોગી ગણાતાં
આવ્યાં છે અને એ વિષયનો અભ્યાસ કરનારા પગી લોકો પગે
કાઢવામાં ધણાંજ હોશીયાર હોય છે એમ જૂના વખતથી મનાતું આવ્યું
છે. પગલાંનો પુરાવો દાર્શનિક અને સચોટ હોય છે. પગલાંનું શાસ્ત્ર કોઈએ
રચ્યું નથી એ જરા નવાઈ જેવું છે; પણ એ વિષયનો અભ્યાસ
રસિક અને જ્ઞાનપ્રદ છે. એના પુરતા અનુભવપરથી કહી શકાય કે
પગલું કાનું છે ? વય, ગુણ, જાતિ, સ્થિતિ, ધર્મો વગેરે વિગતો
પગલાંપરથી મળી આવે છે. કારણ કે એ સર્વેની એના પર અસર
થાય છે. સરખી ઉંચાઈના એક જીવાન તેમજ વૃદ્ધ માણસનાં પગલાંમાં
ફેર પડે એ તો દેખીતું છે. તેજ રીતે એક તંદુરસ્ત માણસ અને
રોગગ્રસ્ત દરદીનાં પગલાં પણ ઓળખાઈ આવે, એ તો સમજાવવું
ન જ પડે.’

‘જરાજર છે. એ બેદ પરખાય એવો ખરો.’ મ્હેં કહ્યું.

‘એ તો આપણે સામાન્ય જ્ઞાનની વાત કરી, પરંતુ એનો પદાર્થ-
પાઠમાં કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે હવે જોઈએ.’ એમ કહીને એણે
મ્હને ભરતીની નિશાનીમાંથી આગળ આવતાં અને થોડો ચક્રાવો
લઈ પાછાં એમાંજ અદસ્ય થઈ જતાં પગલાં બતાવ્યાં. ‘આમાં કે
નવાઈ જેવું લાગે છે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘એ આપણાં પગલાં કરતાં ધણાંજ ઉંડાં પડેલાં છે.’ મ્હેં
જવાબ આપ્યો.

‘જરાજર. એના છુટ પણ આપણાં માપના છે, છતાં બેઉ
પગલાં વચ્ચેનું અંતર ધણુંજ ઓછું છે, એકદમ ધ્યાન ખેંચે એટલું
ઓછું છે, સમજ પડીને ? હવે એક અનુભવની વાત કહું. સામાન્ય
નિયમ એવો છે કે માણસનાં પગલાંની લંબાઈ વચ્ચે અને પગની
ઉંચાઈ વચ્ચે તેમજ શરીરની ઉંચાઈ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ છે. તે

જ મુજબ માણસોના બાંશારિરિક બંધારણને અને બે પગલાં વચ્ચેના અંતરને પરસ્પર સંબંધ છે. એક મોટું પગલું એટલે એક ઉંચો માણસ અને બે પગલાં વચ્ચેનું લાંબુ અંતર. સમજાયું ને ? હવે આપણે અહીં શું જોઈએ છીએ ? આ પગલાં મોટાં છે પણ બે પગલાં વચ્ચેનું અંતર ઘણું જ ઓછું-ધ્યાન ખેંચે એટલું ઓછું છે. એ શું બતાવે છે ? એના પરથી તું શું અનુમાન કરે છે ?

‘એ આપણા જેટલો ઉંચો પણ આપણા કરતાં બારે વજનદાર માણસ હોવો જોઈએ.’ મહેં સૂચના કરી.

‘બરાબર છે.’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું : ‘એજ એનો ખુલાસો હોય શકે. શરીરપર ખોટી ચરબી એ વધારાનું જ વજન છે. એટલે આપણે એ અનુમાન કરી શકીએ કે એ માણસ સાડાપાંચ ફુટ ઉંચો હશે અને એનું શરીર ચરબીને લીધે ઘણું વજનદાર થઈ ગયું હશે.’

*

અમારી આગળ દેખાતા પેલા માણસો એક ટેકરી પાછળ વળાંક લેવાથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. અમે આગળ ચાલ્યા એટલે અમારી નજર એમના પર પડી. તેઓ એક જગ્યાએ ઉભા રહ્યા હતા અને ડૉ. દેસાઈ નીચા નમીને કૂંક તપાસતા હતા.

‘આપણું અનુમાન ખોટું લાગે છે.’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું : ‘એ માણસ ટેકરીપરથી પડ્યો લાગતો નથી તેમજ દરિયામાંથી તણાઈ આવ્યો પણ નથી. એ ભરતીની લાઈન કરતાં ઘણું દૂર પડેલો દેખાય છે. આપણે પેલાં છેલ્લાં પગલાં જોયાં તે ઘણુંખરૂં એનાં હોવાં જોઈએ.’

અમે જેવા નજીક ગયા તેવાજ ફરફુનજ ફોનદાર અમારી પાસે આવ્યા ને બોલ્યા :

‘હમણાં તમે આ તરફ ન આવે તો સાફ અહીં આગળ કોઈનું ખૂન થયું છે અને આજુબાજુ, ઘણાંજ પગલાં પડ્યાં છે. એટલે તેની તપાસ થાય તે પહેલાં કોઈ ખુંદી ન નાખે તો સાફ.’

એમની સૂચનાને માન આપીને અમે પેલા સિપાઇઓ ન્યાં ઉભા હતા ત્યાં આગળ જઈને ઉભા રહ્યા અને આ અકસ્માતનો ભોગ થઇ ગયેલા માણસ તરફ જોવા લાગ્યા. એ અમે ધાર્યું હતું તેટલો ઉંચો હતો પણ એનું શરીર ધણું જ પાતળું હતું. એની ઉંમર આશરે પાંત્રીસેક વર્ષની હશે.

‘આ તો ખૂનનોજ કેસ છે.’ ડૉ. દેસાઇએ ઉભા થતાં કહ્યું: ‘હૃદયના પડખામાં છરાનો મોટો ધા છે એને લીધે એ તરતજ મરણ પામ્યો હોવો જોઇએ.’

‘કેટલો વખત થયા એ મરણ પામ્યો હોવો જોઇએ?’ ડૉ. જ્ઞાનદાસે પૂછ્યું.

‘ઓછામાં ઓછા બાર કલાક’ ડોક્ટરે જવાબ આપ્યો: ‘એનું શરીર સાવ ઠરી ગયું છે.’

‘તો તો પછી એ આજે સવારે છ વાગે મરી ગયો હોવો જોઇએ.’

‘એ ખાત્રીથી ન કહી શકાય.’ ડોક્ટરે ઉમેર્યું: ‘મ્હારું કહેવું એવું છે કે એ ઓછામાં ઓછા બાર કલાક પહેલાં મરી ગયો છે એટલે એથી ઘણો વધારે વખત પણ હોઈ શકે. સમજ્યા ને?’

‘એમં! ઠીક, એ પોતાના ખૂની સાથે સારી રીતે આથડ્યો લાગે છે. ચારે બાજુ પુષ્કળ બાઝંબાઝા થઇ છે એ જણાવવાને આ બધાં પગલાં પુરતાં છે. એનાપર હુમલો કરનાર એકજ જણ લાગે છે. મરનાર સિવાય એકજ માણસનાં પગલાં આમતેમ પડ્યાં લાગે છે, એટલે એ ઉપરથી એટલુ જ શોધી કાઢવાનું રહે છે કે એ કોણ છે. એણે જે જાતના બુટ પહેર્યા છે અને જે નિશાન રેતીમાં પડ્યાં છે તે જોતાં એને શોધી કાઢવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પડે એમ જણાતું નથી.’

‘ખરી વાત છે.’ ડોક્ટરે જવાબ આપ્યો: ‘આ પગલાં તરત જ ઓળખી શકાય એવાં છે.’

‘આવી રીતે ખીલાની ભાત પાડીને ખૂટ પહેરનાર ઓળખાઈ આવ્યા વિના રહેજ નહિ. જીએને, દરેક ઠેકાણે કેવી સરસ ભાત ઉઠેલી છે ! દરેક પગલામાં ફક્કડ સાથીયા પડ્યા છે.

એ બેઉ જણ વચ્ચેની વાતચીત અમે સાંભળતા હતા અને એ શું કરે છે તે ધ્યાન દઇને જોતા હતા. ફરફુનજીએ પોતાની ડાયરી કાઢીને તેમાં પગલાંનું માપ, તેના પરના ખીલાનાં નિશાન, આજીબાજીનાં પગલાંનાં એકાદ્ય વગેરેની નોંધ કરી અને ચારે બાજુની પરિસ્થિતિનો નકશો દોરી તેમાં જોઈતી વિગતો ઉતારી.

‘એક વાત તો ચોક્કસ છે’ એણે ઉમેર્યું : ‘કે એ બનાવ શી રીતે બન્યો. ખૂનીએ પોતાના મન સાથે આ કામ કરવાનું નક્કી કર્યું હશે અને એ વિચાર કરીને તે આંહી આવ્યો હતો. પેલી ટેકરી આગળ ઉભો ઉભો એ મરનારના આવવાની રાહ જોતો હતો અને જોવો તે પાસે આવ્યો તેવો જ એ તેના ઉપર તુટી પડ્યો. બેઉ વચ્ચે જબરી બાથબાથ થઇ અને છેવટે એણે છરો મારીને તેને મારી નાંખ્યો. પોતાનું કામ પતાવીને એ પેલી ટેકરીને રસ્તે પાછો ચાલ્યો ગયો.’

‘તો પછી એ રસ્તે તપાસ કરો તો એ ક્યાં ગયો છે તે જાણી શકાય ખરું.’ ડોક્ટર દેસાઇએ સૂચના કરી.

‘વખતે ન પણ જાણાય, કારણ કે એ ટેકરીની જગ્યા કઠણ છે. એટલે એના પગના નિશાન પડ્યાં યે ન હોય. છતાં એ બાબત હું ધ્યાન દઇને તપાસ કરીશ જ.’

અહીંની તપાસ પુરી થઈ એટલે શબને રટ્ટેચર પર નાંખીને પોલિસના સિપાઇઓએ ઉચ્ચક્યું. તેની પાછળ ડોક્ટર દેસાઇ અને પેલો માછી પણ ગયા. ફરફુનજી ફ્રાન્દાર અમને ‘તસ્દી માફ કરજો સાહેબો !’ કહી, સલામ કરીને ટેકરી તરફ ગયા. એનો વિચાર ત્યાં તપાસ કરવાનો હતો.

‘ધણે ચાલાક અને મિલનસાર અમલદાર લાગે છે !’ એ લોકો ગયા પછી ચિત્રગુપ્તે કહ્યું: ‘એણે એની ડાયરીમાં શું નોંધ્યું છે, તે જોવું જોઈએ.’

‘એની ખૂન સંબંધી તપાસ તથા નોંધ કાળજી ભરી છે.’ મહેં કહ્યું.

‘ધણીજ. એણે મુખ્યત્વે દાર્શનિક પુરાવા નોંધ્યા છે. તેમજ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જે જણાયું છે તે ટપકાવી લીધું છે. પણ નટવર ! આ કેસમાં ઘણુંજ અસાધારણ તત્ત્વ છે અને એ તરફ મ્હારું ધ્યાન ખેંચાયું છે એટલે મ્હારો વિચાર એ બાબત તપાસ કરવાનો થાય છે.’

એમ કહીને એ જ્યાં આગળ પેલું શબ્દ પડ્યું હતું ત્યાં ગયો અને બારીક નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. પોતાની નોટબુક કાઢી અને કૈંક નોંધ કરી. ચારે બાજુનો નકશો દોર્યો, તેમ જ પગલાનાં નિશાન પણ ચિતર્યાં. મરનારનાં અમે જ્યાં જ્યાં જે રીતનાં પગલાં જોયાં હતાં તે અને ટેકરી પરથી આવતાં અને જતાં ખૂનીનાં પગલાં પણ એણે રીતસર દોર્યાં, સૈાથી પહેલાં જે પગલાં અમે જોયાં હતાં તે પણ દર્શાવ્યાં. એ બધામાંથી પરવાર્યા પછી એણે કહ્યું: ‘આપણે પણ પેલી ટેકરી પર જઈને જોઈએ તો ખરા કે ખૂની કય તરફ ગયો છે ? એ કૈં કાળમીઠ પત્થર નથી. સાધારણ રીતે કંઈ જગ્યા છે પણ કોઈક ટેકાણે તો કૈંક નિશાની હશે ખરીને !’

અમે બેઠ જણુ ટેકરી પર ગયા. ફરફુનજીનાં નાનાં પગલાં જણાતાં હતાં, પણ ખૂનીનું એકે પગલું અમારી નજરે ન પડ્યું. થોડે દૂર ફરફુનજી અમારી નજરે પડ્યો.

‘એનો તો કૈં પત્તોજ લાગતો નથી.’ એણે ચિત્રગુપ્તને કહ્યું: ‘મહેં ધાર્યું હતું કે આટલો બધો પવન પુંકાય છે તે અહીં એનાં પગલાંનો પત્તો નહિ લાગે અને થયું પણ એમજ ! મ્હારે હવે તદ્દન જુદી જ રીતે તપાસ કરવી પડશે. રામપુર કૈં મોટું ગામ નથી. એટલે એ જાતના બૂટ પહેરનાર ઝોળખાયા વગર નહિ જ રહે !’

‘મરનાર-એનું નામ શું કહ્યું ?-હીરજીભાઈ ?-એ અહીંનીજ વતની હતો ?’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘નારે ના, સાહેબ !’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘એ પણ અહીં લહેર કરવા આવેલો લાગે છે. વીસેક દિવસથી એ અહીં આવ્યો હતો. નાના ગામમાં એ સુખ કે કષ્ટ આવ્યું છે ને કેમ આવ્યું છે તે છાનું ન રહે.’

‘એ કેમ આવેલો ?’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘મઝા મારવા. ખીજું શું ? એના ઝોળખીતા ડાહ્યાભાઈ કરીને એક જણ અહીંયાં રહે છે તેમને ત્યાં એ પડ્યો ને પાથર્યો રહેતો હતો. હવે હું ડાહ્યાભાઈ પાસે જ જાઉં છું અને એની જીખાની લઉં છું.’

અમે સાથે સાથે ગામ તરફ આવવા લાગ્યા. અમે થોડા આગળ વધ્યા હમણું ત્યાં તો અમારું ધ્યાન એક જણ ખેતરમાં થઈને દોડતો આવતો હતો તેના તરફ ખેંચાયું.

‘લ્યો, આ ડાહ્યાભાઈ જ દોડતા આવે છે.’ ફ્રાન્સદારે કહ્યું. ‘એને પણ આ સમાચાર મળ્યા લાગે છે.’

અમે ખેડ જણ શી વાતચીત થાય છે તે સાંભળતા હતા. ડાહ્યાભાઈ ધણો જ ગભરાયેલો લાગતો હતો. એની ઉંમર આઠીસેક વર્ષની હશે.

‘એ વાત ખરી છે સાહેબ !’ એણે ફરફુનજને પૂછ્યું કે હીર-જીભાઈ મરી ગયા ? ગામમાં વાત ચાલે છે કે એનું શબ ખાડી આગળ પડ્યું છે.’

‘બરાબર છે. એમાં જરા પણ ખોટું નથી, ડાહ્યાભાઈ ! કમ-નસીબની વાત તો એ છે કે એ મરી નથી ગયા પણ એમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે.’

‘અરે ભલા ભગવાન ! એ શી વાત કરો છો ! ખૂન થયું ! હીરજીભાઈનું ખૂન થયું ! એ શી રીતે બન્યું સાહેબ ! ખૂનીનો પતો છે ખરો ?’

એનો ચહેરો સફેદ પુણી જેવો થઇ ગયો હતો.

‘એ કેમ કહી શકાય ? ખૂની ખાખત તપાસ કરવા હું તમારી પાસે આવતો હતો.’

‘મહારી પાસે ?’ એણે ચમકીને પૂછ્યું : ‘મહારી પાસે શા સાફ ?’

‘હીરજીભાઈ તમારા મિત્ર હતા, તમારે ત્યાં આવતા હતા અને તમે એકલાજ એમને ઝોળખો છો એટલે એમની હકીકત મેળવવા. કેમકે થોડું ઘણું તમે કહો તે પરથી બાકીનું શોધી કાઢવામાં એમને સરળતા થશે.’

એ સાંભળીને ડાહ્યાભાઈનો ચહેરો વધુ શીકકા પડી ગયો.

‘હું નથી ધારતો કે આપને મહારા તરફથી કંઈ વધુ વિગતો મળે. આ બનાવે મહને એવો ગભરાવી મૂક્યો છે કે મહારા ચિત્તની સ્વસ્થતા જરાએ નથી.’

‘હરકત નહિ, તમને જે ખબર હોય તે કહેજો ને.’

‘બહુ સાફ, હવે તમે કાલે બપોરે કુરસદે આવજોને. મહને જે કે ખબર હશે તે જરૂર કહીશ.’

‘આજ સાંજે આવું તો—’

‘આજ નહિ. હું એટલો બધો અસ્વસ્થ થઇ ગયો છું’

‘પણ જુઓને ડાહ્યાભાઈ ! આવા કામમાં જેટલું વહેલું થાય તેટલું સાફ, એટલે સાંજ પર રાખો તો ઠીક. આ તળાવ તો કલંકરૂપ છે. એને હવે પુરાવી નાંખવું જોઈએ. એની શી જરૂર છે ?’

રસ્તામાંજ એક તળાવ આવતું હતું અને તે ઘણુંખડું પુરાતું આવ્યું હતું ખર્તા હજી થોડો ઘણો ભાગ પુરાવો બાકી હતો. તેમાં થઇને રસ્તો જતો હતો એટલે થોડી જગ્યા કાઢવવાળી હતી. ત્યાં આવ્યા એટલે ફરદુનજીએ ખૂટ બગડવાની ધાસ્તીથી કંટાળીને છેલ્લું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. અમારી બધાની આગળ ડાહ્યાભાઈ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ ફરદુનજી અને છેવટે અમે એ જણુ હતા. ડાહ્યાભાઈ

જેવા પેલા કાદવવાળા ભાગમાં આવ્યા તેવીજ અનાયાસે ફરદુનજીની નજર એમનાં પગલાં તરફ ગઇ. કાદવની અંદર એમના ખૂટની સ્પષ્ટ છાપ ઉઠી હતી અને તે તરફ નજર કરતાં વેંતજ એ ખૂટ વિષે ખાત્રી થઇ જતી હતી. મરનાર હીરજીભાઇના ખૂટનાં પગલાં જે અમે દરિયા કિનારે જોયાં હતાં તેને એ આખાદ મળતાં આવતાં હતાં. જે શોધવા માટે ફરદુનજી તપાસ કરનાર હતા તે પુરાવો તો ચાલી ચલાવીને એમની સામેજ આવ્યો હતો. એ જોતાં વેંતજ ફરદુનજીના મગજમાં વિજળીની ઝડપે વિચાર ચાલવા લાગ્યા.

‘તમારી મરજી કાલ પર રાખવાની છે તો ચે હરકત નહિ ડાહ્યાભાઇ ! કાલે અપોરના હું આવીશ. આ બનાવે તમને માનસિક ચિંતામાં મૂકી દીધા હોય તો નવાઇ નથી.’ ફરદુનજીએ ફેરવી તોળ્યું : ‘હજી તો મહારે ઘણી વિગતો તપાસવાની છે એટલે રજા લઇશ.’

એમ કહીને ફરદુનજીએ ત્યાંથીજ આરોબાર સ્ટેશનનો રસ્તો લીધો. મહેં જોયું તો એ જરાક આગળ જઇને હરજીની ઝડપે દોડતો હતો.

ફેાજદારના જવાને લીધે ડાહ્યાભાઇના દિલપરથી ઘણો ભાર એાછો થઇ જતો લાગ્યો. એ અમારી સાથે વાતે વળગ્યો.

‘આપનું નામ ડો. નટવરલાલ ! ખરું ને ?’ એણે મહેંને પૂછ્યું. ‘મેં’ આપને સર સાહેબને ત્યાં આવતાં જતાં ઘણીવાર જોયા છે. પણ આ ભાઈ નવા લાગે છે.’

‘એ મુંખાઇના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી મી. ચિત્રગુપ્ત વકીલ છે.’

‘ચિત્રગુપ્ત વકીલ ! એમનું નામ તો મહેં ઘણીવાર સાંભળ્યું છે. આપને જોઇને ઘણો આનંદ થયો, સાહેબ !’

ચિત્રગુપ્તે ડોકું હલાવી આભાર માન્યો.

‘ત્યારે તો આ કેસમાં આપને જરૂર રસ પડ્યા વિના નહિ રહે ! મહારા મિત્રનું શબ્દ જોયું ત્યારે આપ ત્યાં હાજર હતા ?’

‘નાજી, એ ઉપાડતી વખતે અમે ત્યાં જઇ પહોંચ્યા હતા.’

તે પછી ડાહ્યાભાઈએ ખૂન બાબત તેમજ આડાઅવળા કેટલાક સવાલ પૂછ્યા, જેના જવાબ ચિત્રગુપ્તે અને તેટલા ટુંકા હા કે ના અથવા ઠીક લાગે તેમ આપ્યા. એવામાં ડાહ્યાભાઈના ઘર તરફ જવાનો રસ્તો આંચો એટલે એમણે રળ લીધી.

‘ફ્રાન્સિસ આ ભાઈસાહેબને પકડવાનું વોરંટ લેવા દોડ્યા લાગે છે. ડાહ્યાભાઈ ગયા પછી મહેં કહ્યું.’

‘એમાં એનો દોષ કાઢવા જેવું નથી. મહેં તને કહ્યું તેમ એ દાર્શનિક પુરાવા પર પૂરતો આધાર રાખીને વર્તે છે અને એ રીતે એને એમ ક્યાં સિવાય છૂટકો નથી. બેઉ પગલાં વચ્ચે એટલું બધું મળતાપણું છે કે તું પણ એની જગ્યાએ હોય તો એજ રીતે વર્તે. શિકાર છટકી ન જાય કે ચેતી ન જાય તે માટે એણે ઉતાવળ કરવીજ રહી. સમજ પડીને ?’

અમે જ્યારે ગામમાં પહોંચ્યા ત્યારે મ્હારે કેટલુંક લેવાનું હતું તે લેવા હું રોકાયો. ચિત્રગુપ્તે પણ થોડી ખરીદી કરી. એના બે બંડલમાંનું એક મ્હને આપવા મહેં કહ્યું પણ એને નાજ પાડી. છેવટે મ્હારા બહુ આગ્રહને વશ થઈને એણે એ મ્હને આપ્યું પણ એમાં પુષ્કળ વજન છે એ પણ સાથે સાથે સૂચવી દીધું.

‘તો પછી આપણે વેપારીને કહ્યું હોત તો એ પોતાના માણસ મારફત મોકલી આપત.’ મહેં કહ્યું.

‘પણ મ્હારે એને કેંજ પત્તો આપવો ન હતો, તેમજ આ ખરીદી તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાય એમ હું ઇચ્છતો નથી.’

અમે ઘેર આવ્યા ત્યાં તો મ્હારે માટે કામ તૈયાર હતું. સર-સાહેબના કોષ ખેડુતે ઝાડ પરથી પડી જઈને હાડકાં પાંસળાં ભાગ્યાં હતાં, એટલે એમની ભલામણથી મ્હારે એને તપાસવા જવાનું હતું.

ચિત્રગુપ્તને મ્હારાં પુસ્તકોમાંથી જે કેં ઠીક લાગે તે વાંચવા ભલામણ કરી હું જવા નીકળ્યો. ચિત્રગુપ્તે પેલાં બે બંડલોમાં શું

આણું હશે તે બાબતનો મહને એ વખતે વિચાર આવ્યો. પણ એ પૂછવું ઉચિત ન ધારી હું બહાર ચાલ્યો.

‘મહારી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી નટવર ! મહારી પાસે પણ પુરતું કામ છે.’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું.

મહને બહારથી આવતાં બે કલાક લાગ્યા. પાછો ફર્યો ત્યારે હું થાકી ગયો હતો અને મહને કકડીને ભૂખ લાગી હતી. રાત્રિના સાડા નવ વાગી ગયા હતા અને ગામ આખું આરામની તૈયારી કરતું હતું.

‘ફાજલાર સાહેબ આપની રાહ જોતા બેઠા છે.’ મહને જોઇને મહારા નોકરે ખબર આપી.

‘એમ ? ચિત્રગુપ્ત એમની પાસે નથી ?’

‘ના સાહેબ, એ તો બહાર ગયા છે’

‘બહાર ગયા છે ? ક્યારે ?’

‘તમારા ગયા પછી તરતજ એ સાઇકલ લઇને ગયા. એક કંડીયામાં એક તપેલી ને ચમચો પણ લઇ ગયા છે !’

એ સાંજીણીને મહને ધણીજ નવાઇ લાગી. હું તરતજ ફરફુનજી પાસે ગયો. મહને જોઇને એમણે કહ્યું:

‘ડાહ્યાભાઇને આખરે મારે પકડવા પડ્યા છે. એમને મહેલો કચ્છપમાં રાખ્યા છે. એમને બદલે બીજું કાંઈ હોત તો સાઈ થાત.’

‘કેમ ?’ મહેં પૂછ્યું.

‘ગામ આખામાં એ સારી રીતે જાણીતા છે અને અમારી સાથે સાત વર્ષથી સારી રીતે જોવાઈ ગયા છે, તેમજ સારા માણસ તરિક્કે એ બધાનો ચાહ મેળવી શક્યા છે. મહેં સાંભળ્યું છે કે આપની સાથે હતા તે ભાઇ મુંબાઇવાળા ચિત્રગુપ્ત વકીલ છે. ડાહ્યાભાઇને પણ એ બાબત ખબર મળી છે એટલે એ એમનો કેસ હાથ ધરશે કે કેમ તે જાણવા બહુજ ઈતેજાર છે. આપનું અનુમાન શું છે ?’

‘એ ના નહિ પાડે. છતાં આવશે ત્યારે હું પૂછી જોઇશ.’

‘ભલે. મહારા તરફથી પણ આપ એમને ભલામણ કરજો. ખૂની પકડાય અને સજા થાય એ મહારા ફાયદાની વાત છે, છતાં ડાહ્યાભાઈ જેવો માણસ ખૂની નથી એમ પૂરવાર થાય અને મહેં એમને પકડવામાં ભૂલ કરી છે એમ ઠરાવાય તેથી પણ કાંઈ મહેને શોક નહિ થાય.’

અમે વાત કરતા હતા એટલામાં ચિત્રગુપ્ત આવી પહોંચ્યો. સાયકલ સાથે બાંધેલો કરંડિયો એણે ધણીજ સાવચેતીથી ઉપાડ્યો અને ઘરમાં મૂક્યો. મહેં એને ફરફુનજી શા કામે આવ્યા હતા તે કહ્યું અને બચાવ તરફથી કામ કરવા ભલામણ કરી.

‘એના બચાવ માટે કામ કરવા બાબત હું વિચાર કરી જોઈશ. બાકી હું થોડીવારમાં આવીને એને લોકઅપમાં મળું છું.’ એણે જવાબ આપ્યો.

એ સાંભળીને ફરફુનજીને સંતોષ થયો.

એના ગયા પછી અમે જમી લીધું અને બહાર જવાનીકળ્યા.

‘બચાવ તરફથી કામ કરવાનો તે વિચાર કર્યો?’ મહેં પૂછ્યું.

‘ડાહ્યાભાઈ પુરતી વિગતો જણાવે તો એ બાબત મહારી ના નથી.’ ચિત્રગુપ્તે જવા બચાવ્યો.

અને એની એ શરત પુરી થવામાં હરકત ન આવી. ડાહ્યાભાઈ ખુલાસાવાર વાત કરવા તૈયાર હતા.

‘આ કામમાં મહારા તરફથી બચાવ માટે આપ હા પાડશો તો આપનેા મોટો આભાર માનીશ. મહારી ખાત્રી છે કે આપ મહેને બચાવી શકશો. હું જે જાણું છું અને જાણતો હઈશ તે આપનાથી નહિ છૂપાવું. એ બાબત ખાત્રી રાખજો.’

‘ભલે.’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું: ‘તમારા જૂટ બદલા છે કે શું?’

‘હાજી. ફ્રાંજદાર સાહેબે એ બદલાવ્યા છે. એમને એ બધા ઉપયોગી લાગે છે. એ કહે છે કે એનાં પગલાં બીજે પડ્યાં છે એટલે

સરખાવવાને માટે 'મારા ખૂટની જરૂર છે. ખરૂં પૂછો તો એવા ખૂટ બીજા કોઈના આખા ગામમાં હોવાજ મુશ્કેલ છે. એનાપર જે ભાત છે તે બીજે કોઈ ઠેકાણે હોઈ શકેજ નહિ. મહે' એ મ્હારા માટેજ ખાસ તૈયાર કરાવી હતી.'

‘એ સિવાય એવી બીજી જોડી તમારી પાસે છે?’

‘નાજી, એની માત્ર એકજ જોડ મહે' કરાવી હતી.’

‘એ ધણી ઉપયોગી હકીકત છે.’ ચિત્રગુપ્તે કહ્યું. ‘અને હવે હું ભૂલતો ન હઉં તો આ કેસ પર પ્રકાશ નાંખે એવી વિગતો તમારો અમને જણાવવાનો ધરદો છે. ખરૂં ને?’

‘હાજી. એવી કેટલીક વિગતો કહેવાની છે ખરી. ભૂતકાળની વાતો ભૂલાઈ ગયેલી અને દટાઈ ગયેલી હું માનતો નથી પણ એમ થયું નથી. વર્ષો થવા છતાં પણ મ્હને એ દુઃખ દેવા ચૂકતી નથી એટલે એ સર્વે મ્હારે આપને કહેવી જોઈએ અને મ્હારો દુઃખનો ભાર ઓછો કરવો જોઈએ.’

‘ભલે, જ્યાં સુધી મ્હને અનિવાર્ય અડચણ જેવું નહિ હોય ત્યાં સુધી એમાંનો એક શબ્દ પણ બીજાને મોટે નહિ જાય અથવા એનો ગેરઉપયોગ નહિ થાય તેની ખાત્રી રાખજો. જે જે આ કેસને લગતું તમે જાણતા હો તે બિંદુકુલ ધ્યાનથી સિવાય મ્હને કહી દેજો.’

એઉ જણા વચ્ચે હવે ખાનગી વાતો થવાની હતી એટલે હું ઉઠવા લાગ્યો, પણ ડાહ્યાભાઈએ મ્હને તેમ કરતાં રોક્યો.

‘આપને ઉઠી જવાની જરૂર નથી. નટવરલાલભાઈ ! આપને લીધે તો ચિત્રગુપ્ત સાહેબનું ઓળખાણ થયું અને વકીલની પેઠે દાક્તર પણ પોતાના કૂળની છૂપી હકીકત બીજાને ભાગ્યે જ કહે છે; એટલે આપના પરનો વિશ્વાસ અસ્થાને નથી. હવે હું મ્હારી કથા શરૂ કરું. શરૂઆતમાં જ મ્હારે જણાવી દેવું જોઈએ કે હું એક વખત જેલ જઈ આવેલો છું અને આ લોકો કહે છે તે મુજબ ‘છાપેલું કાટલું’ છું.’

એટલું કહેતાં એના ચહેરા પર લાલાશ આવી ગઇ. એના શબ્દોની ચિત્રગુપ્ત પર શી અસર થાય છે તે એણે જોવા માંડ્યું. મહારા મિત્રનો ચહેરો એવી લાગણીઓથી પર હતો તેની એને ખાતરી થઇ.

ડાહ્યાભાઈએ પોતાનું દરસ્તાન આગળ ચલાવ્યું:

‘મહારા કર્મની કથની એ સેંકડો માણસોનાં પાપના કહાણી છે. હું એક એકમાં કલાક હતો અને મ્હને સારો જેવો પગાર મળતો હતો. એક કાળચોધડીએ મ્હને ચાર જણ સાથે ઝોળખાણુ થઇ. એ પણ મહારાથી જરા મોટા હતા. અમે પાંચે મળીને કલ્પ કાઢી અને અંદર અંદર સારી રીતે જુગાર રમવા લાગ્યા. એમ કરતાં મહારો પગાર હોમાઇ જવા ઉપરાંત મ્હને પુષ્કળ દેવું થયું અને તે વધે જ ગયું. મહારા મુખ્ય લેણદારો મહારા ચાર મિત્રો જ હતા. એમનાં નામ જગુ, લલ્લુ, પ્રેમજી અને હીરજી.

‘માણસના હાથદસ્કત તથા સહીની આપાદ નકલ કરવાની કળા મ્હને આવડતી હતી, અને તેનો અમે અંદર અંદર મસ્કરી માટે ઉપયોગ કરતા હતા. એ બાબતની ખીજ કાઢીને પણ ખચર ન પડવા દેવાની અમે પુરતી કાળજી રાખી હતી.

‘મહારી એ કળાનો મહારા ચાલાક મિત્રો કેવો લાભ લે તે તમે અનુમાન કરી ચૂક્યા હશે. મહારું દેવું દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. એક દિવસે મ્હેં વધારે ગુમાવ્યું એટલે જગુએ મ્હને ટાણો માર્યો અને પૈસાની માગણી કરી. મ્હેં એને મહારી અશક્તિ જણાવી. એણે કહ્યું: ‘તારે આપવાની દાનત હોય તો રસ્તો બતાવું!’ એમ કહીને એણે રસ્તો બતાવ્યો. મ્હેં ના પાડી અને આનાકાની કરી પણ મહારા ખીજ મિત્રો વચ્ચે પડ્યા. છેવટે મહારે હા પાડવી પડી, અને અમે પાંચે મળીને શું કરવું તે નક્કી કર્યું.

‘મહારા ઉપરીઓની બેદરકારીનો લાભ લઇને મ્હેં ફેટલાક કારા એક ફાડી લીધા અને તેમાં નાની નાની રકમો ભરીને ધ્યાન

દમને કેટલાંક ઘરાકોની સહી કરી એ બધા એક મહેં મહારા દેવા પેટે મહારા મિત્રોને આપ્યા. એ લોકોએ ચાલાકીથી એ બેંકમાં રજુ કર્યા. એ વખતે મહેં લખેલી રકમોમાં ધણોજ ફેરફાર કરાયેલો હતો. ત્રણ ચાર એકનાં નાણાં અપાયાં પણ ખરાં. છેવટે એક એક પાછો ફર્યો. એ ઘરાકના ખાતામાં એટલી રકમ ન હતી, એટલે 'ઘરાકને પૂછાવવામાં આવ્યું, તપાસ થઈ અને છેવટે પોગળ કુટ્યું. ખીજા પણ એવા એકો પકડાયા. મહારા પર શંકા આવી, મહેને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. તપાસ ચાલી, મહેં મહારા મિત્રોની હરામખોરી ખૂલ્લી કરી, જગુ પકડાયો પણ પુરાવાને અભાવે છૂટી ગયો. મહારી સામે ગુન્હો પુરવાર થયો અને મહેને સાત વર્ષની સજા થઈ.

‘એ સાત વર્ષ દરમ્યાન મહારો એક પિતરાઈ કાકો આફ્રિકા ખાતે મરી ગયો, એની પુબ્કળ મિલકત હતી. હું જ્યારે જોલમાંથી છૂટ્યો ત્યારે એ મહેને મળી. હું એકાએક પૈસાદાર થયો એટલે મહેં મુંબાઈ છોડીને કાઠ શાંત એકાંત જગ્યાએ વસવાનો વિચાર કર્યો. મહારૂં મૂળ નામ બદલીને હું અહીં રહેવા આવ્યો. એ વાતને પણ સાતસાત વર્ષનાં બહાણાં વાર્યાં. અહીંના લોકો સાથે હું સારી રીતે ભેળાઈ ગયો અને એક સાધનસંપન્ન સદ્ગૃહસ્થ તરીકે ચારે બાજુના લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરો શક્યો. હું ધારતો હતો કે મહારૂં ભૂતકાળનું કલંકિત જીવન ભૂલાઈ ગયું હતું અને મહારી શાંતિ અખંડ ટકશે. કારણ કે મહારા ચારે મિત્રો વિષે મહેં કેંજ સાંભળ્યું ન હતું અને તેઓ મૂઆ છે કે જીવતા તેની પણ મહેને ખબર ન હતી.

‘પણ માણસ ધારે છે એક ને પ્રભુ કરે છે બીજું. મહારી અખંડ શાંતિ એકાએક ખંડિત થઈ ગઈ. એક મહિનાની વાત પર મહેં એ લોકોને જોયા અને તેજ પળથી મહારૂં હૃદય અસ્વસ્થ થઈ ગયું.’

‘ક્યા સંજોગોમાં તમે એમને મળ્યા ?’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘ધણા નવાઇ જેવા સંજોગોમાં સાહેબ ! કેટલાક જરૂરી કામ-સર હું ફતેહપુર ગયો હતો. ત્યાં આગળ એક દુકાને મહારો હિસાબ પતાવતો હતો ત્યાં મહેં લાલુ જગુને મળતા બે જણુ જોયા. બેઠિનાં ચહેરામાં પુષ્કળ ફેરફાર થઇ ગયો હતો અને ઝોળખવામાં પણ મુશ્કેલી આવે એવું હતું. એમણે પણ મહને જોયો અને તેઓ ચાલ્યા ગયા. મહેં તપાસ કરી પણ એમનો પત્તો ખાધો નહિ. તે જ દિવસે સાંજે હું દરિયા કિનારે ગયો ત્યાં એકાએક મહારી નજર એક વહાણ પર પડી. એમાં એક માણસ ઉભો હતો. એ હીરજી હતો. હું આગળ ચાલ્યો ત્યાં તો સામેથી જ જગુ, લાલુ ને ઝેમજી આવતા હતા. જગુ મહારી સામે જ આવ્યો ને મહને કહેવા લાગ્યો: ‘ઓહો ! તમે અહીંયાં ક્યાંથી ?’

‘એનો જવાબ આપવાને બદલે આહું જોઇને મહેં ચાલવા માંડયું, પણ આ અણુધાર્યા મેળાપથી મહને ઘણી ચિંતા થવા લાગી. મહેં જે માણસોને પેલી દુકાનમાં બેઠાં બેઠાં જોયા હતા તે જગુ અને લાલુ હતા એ વિષેની મારી ખાત્રી થઇ ગઇ. એમણે વેશપરિવર્તન કર્યું હતું છતાં એમને ઝોળખવામાં મહને હરકત જેવું ન હતું.

‘બે દિવસ પછી છાપામાં એક ગંભીર બાબત પ્રકટ થઇ. કેટલાક બનાવટાં એક ફતેહપુરની દરબારી બેંકમાં વટાયા હતા અને એ વટાવનાર તરોફે જગુને લાલુને જે વેષમાં મહેં દુકાનમાં બેઠા બેઠા જોયા હતા તે વેષવાળા માણસનું વર્ણન આપ્યું હતું. મહારી ખાત્રી થઇ ગઇ કે મહારા જૂના દોરતો હજી પણ એનો એજ ધંધો કરે છે.

‘વળતે દિવસે દરિયા કિનારે કમનસીબે એ જ વહાણુ મહેં જોયું. એ જોતાં વેંત જ હું પાછો ફર્યો પણ સામેથી જગુ અને લાલુ આવતા હતા તે બેટયા. જગુ એકદમ મહારો પાસે આવ્યો ને હાથ પકડી ને બોલ્યો: ‘હજી પણ તું અહીંયાં જ ફર્યા કરે છે કે

શું ! અમે પણ છાપાં વાંચીએ છીએ. ફતેહપુરમાં વટાયેલા એકની વાત કે' છૂપી રહી નથી. જો દોસ્ત ! મ્હારી સલાહ માન અને અહીંથી માપી જા.'

‘ એટલે તું શું કહેવા માગે છે. ’ મહેં પૂછ્યું.

‘ એમ બનાવવાની જરૂર નથી ! ’ એણે જવાબ આપ્યો : ‘ તારે ફતેહપુર શા માટે જવું પડ્યું, ત્યાં શું કર્યું એ કાંઈ મ્હારી જાણ બહાર નથી. સમજ પડી ને. ’

‘ આ અણધાર્યા ટોણાથી હું એટલો લેવાઈ ગયો કે ન પૂછો વાત ! એવામાં મ્હારો એક ઝોળખીતો જતો હતો તે મ્હને જોઈને ઉભો રહ્યો ને પૂછ્યું : ‘ ડાહ્યાલાઈ શેઠ ! કાલે સવારે ધાસનાં ગાડાં રામપુર મોકલાવું ને ? ’ .

‘ મહેં હા પાડી એટલે એ ચાલ્યો ગયો. મ્હારા મિત્રો મ્હારું નવું નામ અને ઠેકાણું જાણી ગયા. એમણે મ્હને સંબંધ તાજે કરવા આગ્રહ કર્યો પણ મહેં ધસીને ના પાડી.

‘ બીજે દિવસે હીરજી મ્હારે ત્યાં આવ્યો અને એ લોકોનું થોડુંક કામ કરી આપવાની માગણી કરી. એમનું કામ બીજું શું હોય ? બનાવટી લખાણ અને સહીઓ કરવાનું રતો, મહેં એને સાફસાફ સંભળાવી દીધું. એણે મ્હને ગોળ ગોળ ધમકીઓ આપી અને આવી શક્તિસંપન્ન ટોળીને પોતાની દુશ્મન ન બનાવવાની સલાહ આપી. મહેં શરૂઆતમાં તો તે ગણુકારી નહિ પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે હું ધણોજ નબળા મનનો માણસ છું અને પેલા બદમાસ જગુથી સદાએ ડરતો આવ્યો છું.

‘ તે પછી હીરજી મ્હારી નજીક રહેવા આવ્યો અને મહેં ઘણીએ ના ના કહેવા છતાં અવારનવાર મ્હારે ત્યાં કલાકોના કલાક સુધા પડ્યો ને પાથયો રહેવા લાગ્યો. બીજા ત્રણ જણ વહાણપરજ રહેતા રહેતા હતા. હીરજીના પુષ્કળ આમ્રહથી હું વહાણપર ગયો ત્યાં તો

એ લોકોએ મહને મશ્કરીમાં હિડાવવા માંડ્યો. એમનું કહેવું એણું હતું કે ફતેહપુરના ચેકોની વાત બહાર આવી હતી તે મહારાજ પરાક્રમ હતું. મહેં ના પાડી પણ મહારાજ માને જ કાણ ! એમણે ઠોકી બેસાડ્યું કે એ એક મહેં પોતેજ લખ્યા હતા ને વટાવ્યા હતા. કમનસીબે એ વખતે મહારાજી બોલાઇ જવાયું કે મહેં પેલી દુકાનમાં બેઠા બેઠા જગુ ને લલ્લુને જોયા હતા. એની અસર એ લોકો પર બેયા જેવી થઇ. એવામાં મહેં બહાર બેયું તો વહાણ દરિયામાં ધણે દૂર નીકળી ગયું હતું. હું ચીડાયો, મહારી મરજી વિરૂદ્ધ આ રીતે લઇ આવવા માટે મહેં એ લોકોને ધમકાવી નાંખ્યા, પણ તેયે એમણે હસી કાઢ્યું. આખો દિવસ દરિયામાં દહેર કરીને અમે સાંજે પાછા ફર્યા.

‘એક વાત કહી લઉં. વહાણ પર ગયા પછી મહારે મહારા ખૂટ બદલવા પડ્યા હતા. ત્યાં આગળ મહને રંખરના ખૂં પહેરવા પડ્યા હતા. તુતક પરના પાલીસમાં લીસોટા ન પડે માટે.’

‘ધીરે ધીરે મહારે એ લોકોના વધુ ને વધુ સંસર્ગમાં ધ્રુજા અનિચ્છાએ આવવું પડ્યું. એમના પ્રયત્નો વધતા જ ચાલ્યા. દરરોજ હીરજી મહને ‘કે’ ને ‘કે’ લખી આપવાનું કહેતો હતો અને હું નાની ના જ પાડ્યા કરતો હતો.’

‘થોડા દિવસ ઉપર એક સાંજે મહારી પાસે હીરજીએ એક નવી માગણી કરી. અમે અમારા બગીચામાં ફરતા હતા, અને એ મહને એમની સાથે બેડાવાને માટે આગ્રહ કરતો હતો. અમે એક બાંકડા પર બેઠા. વાડની નજીક જ એ બાંકડો આવેલો હતો તેનું અમને લાન ન રહ્યું.’

‘ત્યારે તું અમારી સાથે કામ કરવાની યોજાખી ના પાડે છે ?’ હીરજીએ મહને પૂછ્યું.

‘એ વાત એકસો ને એક વાર હું કહી ચૂક્યો છું. મહારી પાસે પુરતાં સાધનો છે, પૈસો છે, પછી શા સારું મહારે એવા હલકા ધંધામાં પડવું ?’

‘ બરાબર છે. પણ જો ને, ખરી વાત કહી દઉં. તું અમારી બધી વાત જાણે છે અને ફતેહપુરની વાત પણ તારાથી અજાણી નથી. એક વખત તેં અમને દગો દીધો છે, એટલે ફરીથી તું શું નહિ કરે તેનો અમને વિશ્વાસ આવતો નથી; એટલે કાંઈ પણ હિસાબે તને અમારા પંજમાંથી તું ન છટકે એ રીતે રાખવાનો અમારો વિચાર છે. જગુને તો! તું ઝોળાળે છે. એ ધાર્યું ક્યાં સિવાય રહેવાનો નથી. ’

‘ એ તો હું જાણું છું. ’

‘ તો પછી હું એક રસ્તો બતાવું. તું મળને પુરતી રકમ આપે તો એ કામ હું માથે લઉં. એ બધાનો ઘડો લાડવો કરું. ’

‘ શી રીતે ? ’

‘ ધણી જ સહેલાઈથી. હું પણ એમનાથી કંટાળ્યો છું એટલે સીધો પોલીસ પાસે જઈને બધી હકીકત કહી દઉં અને એમને પકડાવું, પછી કેસ ચાલે એટલે તાજ તરફનો સાક્ષી થઈ બધી વિગતો બહાર લાવી એમને ઘટતી સજા કરાવું. મળને પણ સજા થાય, છતાં હું છૂટું એટલે તેં મહારા માટે ગોઠવણ કરી હોય તે મુજબ બાકીની જીંદગી શાંતિમાં ચુલરું. ’

‘ એની વાત મળને ગળે ઉતરે એવી લાગી. મળે પૂછ્યું : ‘ તારે શું જોઈએ ? ’

‘ વરસે દહાડે બે હજાર અથવા એ લોકોને સજા થાય ત્યારે પચીસ હજાર. ’

‘ એ બાબત હું વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યાં તો વાડની પાછળ કાઢીને દબાવી રાખેલી છીંક આવી હોય એમ લાગ્યું. એ સાંભળતાં વેંતજ અમે બેઠે સડક થઈ ગયા ! તરત જ કોઈના નાસી જવાનો અવાજ સંભળાયો. અમે બેઠે જણુ ઉભા થઈને દોડ્યા પણ નાસી જનાર કોણ હતું તે જણાવું નહિ. આ બનાવથી હીરજી ધોળો પુણી જોવો બની ગયો. મહારી અસ્વસ્થતાનો પણ પાર ન હતો. ’

‘ આ ઘણું ખોટું થયું ’ હીરજીએ કહ્યું.

‘ હાસ્તો. આપણે પણ કેવા ગાંડા કે આવી વાતો કરવા વાડ પાસે જઇને બેઠા ! પણ વખતે કાંઈ ગામડીયો જ હશે. ’

‘ એ તો જ હોય તે ખરૂં, પણ ઘણું ખોટું થયું. ’

‘ થવાનું હતું તે થઈ ગયું. એ વિષે શોક કરવો નકામો છે. તમે વાત કરી તેનો હું વિચાર કરીને જવાબ આપીશ. ’ મહેં તેને કહ્યું.

‘ એ સાંભળીને હીરજી ગયો. ત્યાર બાદ મહેં એને કાલે સાંજે વહાણ પર બેસાડ્યો. ’

‘ પ્રેમજી કાલે સવારે મળ્યો અને મહેંને સાંજના વહાણ પર સહેલગાહ માટે આવવા આમંત્રણ આપી ગયો. સાથે સાથે મીજ-બાની હોવાનું પણ કહ્યું. મહેં પહેલાં તો ના પાડી, કારણ કે મહારો નોકર પણ બહાર જવાનો હતો અને ઘર સુત્ર મૂકીને જવાની મહારી ઇચ્છા ન હતી પણ મહારે એના આગ્રહને વશ થઇને હા પાડવી પડી. મહેં એને એટલું કહ્યું કે ‘હું વધુ વખત નહિ રોકાઉં. ’ તે એણે કબૂલ કર્યું.

‘ એ મુજબ હું ગયો. હીરજી ને પ્રેમજી અપારી રાહ બેતા ઉભા હતા. વહાણ ધણે દૂર હતું અને કિનારા પર હોડી રાખવામાં આવી હતી. અમે ત્રણે જણા વહાણ પર ગયા. બધાએ મળીને આનંદવિનોદમાં ત્રણ ચાર કલાક પસાર કર્યા, પછી મહેં ઘેર જવાની વાત કરી એટલે પ્રેમજી મહેંને કિનારે મુકી ગયો. ત્યાંથી હું સીધો ઘેર આવ્યો અને ઉઘી ગયો. હીરજી મહારી સાથે આવવાનો હતો પણ એ લોકાએ કહ્યું કે કેંક જરૂરની બાબતો સંબંધી વાતચીત કરવાની હતી એટલે એ આવી શકે એમ ન હતું. ’

‘ ક્યે રસ્તે તમે ઘેર ગયા ? ’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘ બજારમાં થઇને. ’

‘એ સિવાય બીજું કં કહેવાનું રહેતું નથી ખરું ને ?’

‘નાજી, મહારી જીંદગીની કાળી બાજી બિલકુલ છૂપાવ્યા સિવાય મહેં આપની પાસે રજૂ કરી છે, અને હું આશા રાખું છું કે અનિ-વાર્ય જરૂરીયાત સિવાય આપ એનો ઉપયોગ નહિ કરો અથવા એ પ્રકાશમાં નહિ મૂકો.’

‘એનો ઉપયોગ તમારા હિત પુરતો જ કરવામાં આવશે.’ ચિત્રગુપ્તે ખાત્રી આપી અને એણે કરેલી નોંધ બરાબર જોઇને રજૂ લીધી.

x

‘ઘણો જ નવાઇ જોવો ઇતિહાસ છે.’ અમે બહાર આવ્યા પછી ચિત્રગુપ્તે મહેને કહ્યું: ‘તું શું અનુમાન કરે છે ?’

‘કૈંજ નહિ ! પણ એકંદરે ડાહ્યાબાઇ વિરૂદ્ધ કેસ મજબુત છે. આ વાત પ્રકાશમાં લાવીએ તો એ એને જ નુકશાન થાય એમ છે. હીરજી કહે છે કે જગુ બદમાશ છે, પણ મહેને તો એમ લાગે છે કે એ જ હરામખોર હોવો જોઇએ.’

‘બનવા જોગ છે, પણ આ હકીકત એને ગેરલાભ કર્તા છે એટલું તો ખરું.’

એવામાં વરસાદના છાંટા પડવા માંડ્યા. અકાળે વાદળી ઘેરાઇ ને માવડું પડવાની તૈયારી થતી હતી એટલે ચિત્રગુપ્ત એકાએક દોડ્યો.

એ મોડી રાતે પાછો ફર્યો. તે દરમિયાન ઠીક વરસાદ પડ્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે ઉઘાડ હતો.

ડા. દેસાઇ મહારા મિત્રને બોલાવવા આવ્યા, કારણ કે સવારમાં જ ચિત્રગુપ્તે કોરોનરને ખબર આપી હતી કે બચાવપક્ષ તરફથી એ પોતે કામ કરનાર હતો. ડા. દેસાઇ મરનારની ‘પોસ્ટમોર્ટમ’ તપાસ કરવાના હતા. એ વખતે મહેને હાજર રહેવાનું સફલાવ્ય ન હતું. પણ એ તપાસ થઇ રહ્યા પછી ડા. દેસાઇ મને મળ્યા એટલે

બોલ્યા : ‘તમારા સાથીદાર તો જામરા રીતરિવાજના ચુસ્ત હિમા-
યતી છે ! દેખીતી વાત છે કે છરો લાગવાથી ખૂન થયું છે, છતાં
એમણે મરનારનું શરીર બેખાવ્યું, ફેફસાં, હૃદય, હોજરી, મગજ
વગેરે તપાસાવ્યું, નોંધ કરાવી અને હોજરીનો કચરો ખરણીમાં ભરી
અમારા બેઠિની સીલ કરાવી મેા. નીકલસનને વધુ તપાસ માટે
મોકલાવ્યો !’

એ સાંભળીને ચિત્રગુપ્તે વચ્ચે જ કહ્યું : ‘ દાર્શનિક પુરાવા પર
વિશ્વાસ રાખી દોરવાઇ જવા કરતાં પુરતી તપાસ કરવાની આપણી
ફરજ છે અને એ રીતે મ્હેં કર્યું છે છતાં કાણુ જાણે કેમ આપને એ
વધારે પડતું લાગે છે !’

પણ એથી ડા. દેસાઇના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

કોરોનરની તપાસ બપોરના શરૂ થઇ. એની વિગતવાર હકીકત
આપવાને બદલે હું મુખ્ય મુખ્ય બાબતો જ જણાવીશ.

સૌથી પહેલી ડા. દેસાઇની જીયાની લેવાઇ. એમણે પોસ્ટમો-
રટમ તપાસ વખતે ચિત્રગુપ્તે કરાવેલી નોંધ વિષે કહેવા માંડ્યું. પણ
તેમ કહતાં કોરોનરે એમને રોક્યા ને સીધો સવાલ કર્યો :

‘ એવા વિવેચનની જરૂર નથી. મરણનું કારણ તમે શું માનો
છો તે જ જ્યુરીને કહો. ’

‘ એ તો દેખીતી વાત છે ! મરનારની છાતીમાં બીજા અને
ત્રીજા પાંસળાની વચ્ચે મોટા છરાથી ધા કરવામાં આવ્યો હતો. એ
ધા ધણો ઉંડો હતો, અને એનાથી શરીરની બે ધોરી નસો-આર્ટરી
અને એરોટા-કપાઈ ગઇ હતી તેને લીધે એકાએક મરણ નીપજ્યું હતું. ’

‘ એ એક જ ધા મરણ નીપજવવાને પુરતો હતો ? ’

‘ હાજી, એ નસો કપાય કે ક્ષણ વારમાં જ માણસ
મરણ પામે. ’

‘ તમે ઉપાડતા પહેલાં શબ તપાશ્યું હતું ? ’

‘હાજી, એ ચતુર્પાટ પડ્યું હતું અને આજીબાજી પુઝકળ પગલાં પડ્યાં હતાં.’

‘એ પગલાંમાં તમને કેં નવાઇ જેવું લાગ્યું ?’

‘હાજી, એ માણસોનાં પગલાં હતાં. એક મરનારનાં ને ખીન્ન ખૂનીનાં. ખૂનીનાં છુટની નીચે સાથીયા બાતમાં ખીલા જડેલા હતા અને તેની છાપ રેતીમાં આબાદ ઊઠી હતી.’

‘એવી છાપવાળા છુટ તમે જોયા છે ?’

‘હાજી. એવા છુટ ગુન્હેગાર ડાહ્યાબાઇના મ્હને બતાવવામાં આવ્યા છે.’

‘તમે જોયેલાં નિશાન એ જ છુટનાં હતાં એમ તમારે કહેવું છે ?’

‘નાજી. એ હું ખાત્રીપૂર્વક ન કહી શકું. પણ એટલું ખરું કે એક વચ્ચે પુઝકળ મળતાપણું છે.’

આ આખી જીખાની દરમ્યાન ડાહ્યાબાઇ ધ્રૂજતો હતો. એની પાસેના સિપાઇએ એને ખુરસી આપી.

ખીજી સાક્ષી જગુની લેવાઇ. એણે મરનારને હીરજી તરીકે ઓળખ્યો અને મરનારને એ વર્ષો થયાં ઓળખતો હતો એમ કહ્યું. એના કામકાજની એને માહિતી ન હતી એમ જણાવ્યું. મરતી વખતે એ ગામમાં રહેવા ગયો હતો એમ એણે કહ્યું.

‘એ ગામમાં શા સારું રહેવા ગયો હતો ?’

‘લાંબો વખત દરિયામાં રહીને એને કંટાળો આવ્યો હતો એટલે ઉવાફેર અથવા જગ્યાફેર માટે.’

‘તમારી વચ્ચે કેં વિશેષ તો નહોતો ને ?’

‘નહિજી, બિલકુલ નહિ.’

‘તમે એને છેલ્લો ક્યારે જોયો હતો ?’

‘સોમવારે સાંજે અમે બધા સાથે જ જમ્યા હતા. આશરે

મધરાતે એ વહાણુ પરથી ઘેર જવા નીકળ્યો એટલે અમે એને દરિયાકિનારે ઉતર્યો હતો.’

‘મરનાર અને ગુન્હેગાર વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો તેની તમને માહિતી છે ?’

‘ઘણી જ ઓછી. મરનારે જ એક મહિનાની વાત પર ડા-લાલામનું અમને ઓળખાણુ કરાવ્યું હતું. એ બે વચ્ચે સારો સંબંધ અને પુરાણી પીછાન હોય એવું મને લાગ્યું નથી.’

‘ગુન્હેગારે કેટલા વાગે વહાણુ છોડ્યું હતું ?’

‘આશરે દસ વાગે એનો નોકર બહાર ગયો હતો એટલે ઘર સુનું મૂકવાનો એનો ધરાદો ન હતો એમ કહીને એણે વહેલી રળ લીધી હતી.’

જગુની જુઝાનીને લક્ષુ અને પ્રેમજીએ ટેકા આપ્યો. તે પછી પેલા માછીએ શમ જેવા બાપત જુઝાની આપી. છેવટે ફરફુનજ ફ્રાન્દારનો વારો આવ્યો.

‘તમે ડો. કેસાઈએ પગલાંનું વર્ણન આપ્યું તે સાંભળ્યું છે ?’

‘હાજી. એ વિષે મહેં જાતતપાસ કરી છે. મરનાર અને ગુન્હે-ગારનાં પગલાં ચોકખાં દીસી આવે એવાં હતાં.’

‘એ પગલાં ક્યાં ક્યાં હતાં ?’

‘મરનારનાં પગલાં લાંબે સુધી હતાં, ખૂનીનાં ટેકરી તરફથી આવતાં હતાં, અને પાછાં પછુ તે તરફ જતાં હતાં. શમ મળ્યું તે ઠેકાણે બે વચ્ચે પુબ્કળ ઝપાઝપી થઇ લાગતી હતી.’

‘ખૂનીનાં પગલાં કેવાં હતાં ?’

‘એ ઘણાં જ નવાઇ જેવાં હતાં. છુટને તળીએ ખીલા મારીને સાથીયાની લાત પાડી હતી તે રેતીમાં આબાદ હીડી હતી.’ એમ કહીને એણે એની નકલ કરી હતી તે પાનું હિઘાડીને પોતાની નોંધ-પોથી બતાવી.

કોરોનર પાસેથી એ જ્યુરી પાસે ગઇ અને ત્યાંથી ચિત્રગુપ્તે જોવા લીધી. એની પાછળથી મહેં જોયું તો ફરફુનજીએ કુશળતાથી એનું ચિત્ર દોર્યું હોય એમ મહેને લાગ્યું.

‘એ પગલાં ફાણે પાડ્યા અથવા કેના બુટનાં છે એ તમે કહી શકશો ?’

‘હા જી. બહુ જ ખુશીથી.’ એમ કહીને એણે ડાહ્યાભાઈના બુટ કોર્ટમાં રજૂ કર્યા અને કહ્યું: ‘એ બુટ જ હું કોર્ટમાં હાજર કરું છું. એ ગુન્હેગારના બુટ છે અને એની છાપ અને ખૂનીના બુટની છાપ બરાબર મળતી આવે છે.’

‘પણ આ જ બુટ વડે એ પગલાં પડેલાં એમ તમે સોગંદ પર કહી શકો છો ?’

‘ના જી, એ ન કહી શકાય. પણ બન્ને વચ્ચેનું સરખાપણું અને બેઉ ઠેકાણે પડેલી સરખી ભાત બાબત હું સોગંદપૂર્વક બોલી શકું ખરો.’

‘આ ત્રિચ દોરતા પહેલાં તમે બુટ જોયા હતા ?’

‘નાજી.’ એમ કહીને એણે કયા સમજેગોમાં ડાહ્યાભાઈના બુટની છાપ જોઇ હતી અને એને વહેમ પડ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યું.

‘તે રાત્રે ગુન્હેગાર ક્યાં ગયો હતો તેની તમે તપાસ કરી છે ?’

‘હાજી. એ ઘરમાં એકલો જ હતો. એનો નોકર બહાર ગયો હતો અને બે માણસોએ એને રાતના બહાર જતાં જોયો હતો.’

ફરફુનજીની જુગાની પુરી થયા પછી એક બે માણસની જુગાની લેવાઇ. કોરોનરે બાપણુ કર્યું અને જ્યુરીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવિનંતિ કરી.

આખી કોર્ટમાં શાંતિ પથરાઈ રહી.

જ્યુરીના ગૃહસ્થો ઉઠ્યા, એમણે મસલત કરી અને પાંચેક મિનિટ બાદ પાછા ફરીને એમના ફોરમેને અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ‘અ-

મે એકમતે ડાહ્યાભાષને હીરજીભાષના ખૂન કરનાર તરિકે જાહેર કરીએ છીએ.’

*

જ્યુરીના એ અભિપ્રાયની કોરોનરે નોંધ કરી અને કોર્ટનું કામ ખલાસ થયું. ડાહ્યાભાષને બે સિપાઇઓ લોક-અપમાં લઇ ગયા. એનો ચહેરો ફીકેફીય થઇ ગયો હતો. લોકોની મેદનીમાં પણ આ બનાવથી હાહાકાર થઇ રહ્યો હતો.

‘તેં બચાવપક્ષ તરફથી કેમ કેંજ ન કર્યું ?’ બહાર નીકળ્યા પછી મહેં ચિત્રગુપ્તને પૂછ્યું.

‘અરે ભલા માણસ ! બેંસ આગળ લાગવત વાંચવાની તેં મહારી પાસે આશા રાખી હતી કે શું ?’

‘તારા અસિલના બચાવ માટે તારે કેંક કરવું જોઇએ ને !’

‘તારે ના ! નટવર ! એ જ તારી ભૂલ છે. કોરોનરની કોર્ટમાં નાહકની મહારી બાજી ખુલ્લી કરવાની શી જરૂર ? સારો રસ્તો આજ છે—આ રીતે સામે પક્ષ કયો રસ્તો લેશે તે આપણે જાણી શક્યા છીએ; જ્યારે આપણે શું કરીશું કે કેમ વર્તીશું તેથી સામે પક્ષ સાવ અજાત છે. એ રીતે કામ કરવાથી તો ઉલટી મઝા આવશે.’

‘પણ આથી તો ઉલટું ડાહ્યાભાષની બદનામી વધી.’

‘તે હશે, પણ એ થોડા વખતને માટે જ. કોરોનર કેં એને છોડી દઇ શકે એમ નથી, એટલે થોડા સ્થળે પુરતો પ્રયત્ન કરીશું.’

‘જેવી તારી મરજી.’

થોડા વખતમાં સેશન્સ કોર્ટ ખેલવાની હતી. એટલે મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આ કેસ બનતી ઉતાવળે નોંધવામાં આવ્યો અને થઇ શકે તેટલી ઝડપે એનો ઉકેલ કરવાનો સામા પક્ષે નિર્ધાર કર્યો હતો, તેથી પાંચેક દિવસમાં તો મેજસ્ટ્રેટ પાસે તપાસ શરૂ થવાની હતી.

એ પાંચ દિવસમાં ચિત્રગુપ્તે બચાવની તૈયારી કરી લીધી હતી.

એ આખો યે વખત ધણો જ કામમાં ગુંથાયેલો રહેતો હતો. એણે પોતાના મદદનીશ મનહરને ખોલાવી લીધો હતો અને મનહર માછી-મારના વેશમાં દરિયાકિનારે ફેટલુંક કામ કરતો હતો. એ ઉપરાંત એણે ખીજા બે એક જણને ખોલાવ્યા હતા. એ બે જણ તે મુંબાઈનો પ્રખ્યાત વકિલ વીરભદ્ર અને જાણીતા ડૉ. નીકલસન એ બેનાં નામ અને કામ કાઢીને પણ ન જણાવવાની એણે મહેનત કરી હતી.

બરાબર પાંચમે દિવસે જ મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કેસ નીકળ્યો. સરકારી વકિલે શરૂઆતમાં જ 'પોતાનું' ભાષણ કર્યું. એનો મુદ્દાસર-નો ભાગ હું નીચે આપું છું :

‘આ કોરસામાં ગુન્હેગાર ડાહ્યાભાઈ સામે સોમવારે રાત્રે મરનાર હીરજીભાઈનું ધરાદાપૂર્વક ખૂન કરવાનો આરોપ છે. એ દિવસે સાંજે મરનાર, ગુન્હેગાર અને ખીજા ત્રણ જણ સાથે એક વહાણ પર જમ્યા અને મોડી રાત સુધી રહ્યા. પાછા ફરતી વખતે ગુન્હેગાર એક ઠેકાણે સંતાઈ રહ્યો, અને જોવા મરનાર ત્યાં આવ્યો તેવો જ એ એના પર તુટી પડ્યો. બેડ વચ્ચે બાથખાંધા થઈ, ગુન્હેગારે મરનારને છરો માર્યો અને એને પરિણામે હીરજીભાઈ મરણ પામ્યો.’

‘હવે આ ગુન્હો કડવાનું કારણ શું હતું તે જોઈએ. પૈસા-ટકા કે એવું કંઈ કારણ જણાતું નથી, પણ બેડ વચ્ચેનો અણબનાવ અને અંગત અંટસ એજ ગુન્હાનું કારણ જણાય છે.’

‘હવે આ ગુન્હો ક્યા સંજોગોમાં પકડાયો તે પણ કહી લઈએ. મરનારની આજીવન રેતીમાં પ્રુબ્કળ પગલાં પડ્યાં હતાં: મરનારનાં તેમજ ખૂનીનાં. ખૂનીનાં પગલાંમાં એક જાતની છાપ બરાબર ઉઠી હતી. એ પગલાં વગેરેની બારીક તપાસ ચાલાક પોલિસ અમલદાર મી. ફરદુનજીએ કરી હતી. એજ સ્થળે એણે એ પગલાંનું ચિત્ર દોરી કાઢ્યું હતું અને એ કોર્ટમાં હાજર કર્યું છે. એ ચિત્ર અને એ અમલદારની નોંધ આ કેસમાં ઘણાં ઉપયોગી ‘એકઝીબીટ’ છે.

‘હવે એ વિચિત્ર ભાતવાળા છુટ પહેરનાર કોણ હતું ? મહે’ કહ્યું કે ખૂનનું કારણ અંગત અણખનાવ હતો અને આપણી અન્યબી વચ્ચે માલુમ પડે છે કે ખૂન કરનાર પણ મરનારનો એક વખતનો અંગત મિત્ર જ છે. એ જાતના છુટ પહેરનાર એ માત્ર એક જ જણ છે, અને તે ડાહ્યાભાઈ સિવાય બીજું કોઈ નથી. એ જ છુટ પહેરીને ડાહ્યાભાઈ તપાસ કરવા નીકળે છે અને પેલા તળાવ આગળ કાદવમાં છુટનાં પગલાં પડતાં અબરાક ફેરફારની નજર તે પર પડે છે અને તેઓ પામી જાય છે કે ડાહ્યાભાઈ પોતે જ ખૂની છે.

‘મરનાર અને ગુન્હેગાર વચ્ચેનો સંબંધ, ગુન્હાની રાત્રે ગુન્હેગાર એકલો જ ઘેર હતો, તે વગેરે હકીકત કોરોનારની તપાસમાં પુરવાર થઈ છે. ખૂનની રાત્રે ગુન્હેગાર ક્યાં હતો, એ ક્યારે ઘેર આવ્યો તે શું કર્યું તે વિષે કંઈ જ પૂરાબો પડ્યો નથી એ શું બતાવે છે ?

‘આ બધું ગુન્હેગારનો ગુન્હો પુરવાર કરવાને પુરતું છે. મુદ્દાની હકીકત સામે કંઈ જ વાંધો લેવાયો નથી. એટલે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે ગુન્હેગાર ડાહ્યાભાઈએ મરનાર હીરજીભાઈનું ઇરાદાપૂર્વક ખૂન કર્યું છે.’

ભાષણ પૂરું થયા પછી સાક્ષીઓ બોલાવવામાં આવ્યા અને કોરોનારની તપાસ વખતે જે રીતે જીબાની અપાઈ હતી તેવી જ જીબાની અહીં પણ અપાઈ. આ વખતે ડાહ્યાભાઈનો નોકર વધારાના સાક્ષી તરીકે બોલાવાયો હતો. તેણે તે રાત્રે પોતે બહાર ગયો હતો એ બાબત જીબાની આપી. ફ્રેન્ચદારની જીબાની કોર્ટ ધ્યાન દબને સાંભળી. પગલાં વિષેની વિગતો એણે બારીકાઈથી કોર્ટને કહી અને એની સાંભળનારાઓ પર હાથ પડી.

‘તમે આ છુટ લઈને ખૂનીનાં પગલાં સાથે સરખાવી જોયા હતા ? ’ મેજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

‘ એ ઇરાદાથી મહે’ રાત્રે છુટનો કબજો લીધો. પણ બીજો

દિવસે સવારે એની સરખામણી થઇ શકી નહિ કારણુ કે રાત્રે જ માવહુ થયું હતું અને એ પગલાં ધોવાઇ ગયાં હતાં. ’

ફ્રેન્જદારની જીખાની પુરી થઇ એટલે સરકારી વકિલે પોતાનો કેસ પુરો થયેલો જાહેર કર્યો. ડાહ્યાભાઇનો ગુન્હો પુરવાર થઇ ગયો હતો, એટલે અચાવ પક્ષ તરફથી શું કહેવામાં આવે છે તે તરફ સર્વેનું ધ્યાન ખેંચાયું.

વકિલ વીરભદ્ર ઉભા થયા અને તેમણે પોતે અચાવ પક્ષનો કેસ રજુ કરવાની શરૂઆત કરી :

‘ મહારા વિદ્વાન મિત્રે પોતાનો કેસ ખરાખર રજુ કર્યો છે અને ગુન્હેગારનો ગુન્હો પુરવાર કર્યો છે. છતાં મારે કેટલીક નવીન વિગતો, વાતો નહિ પણ વિગતો ક્રાઈ પાસે રજુ કરવાની છે, જે તદ્દન જૂઠ્ઠાજ નિર્ણય કરવાને ક્રાઈને પ્રેરશે. એ હિસાબે ક્રાઈનો વધુ વખત ન લેતાં હું મહારા સાક્ષીઓ બોલાવું છું અને જે કે રજુ કરવાનું છે તે આગળથી બોલી બતાવ્યા સિવાય પુરાવા રૂપે હાજર કરું છું. ’

આટલા ટુંક વિવેચન પછી એણે ચિત્રગુપ્તને સાક્ષી. તરિકે બોલાવ્યો, એની પાસે જ મનહર ન્હાની સરખી ટ્રંક લઇને બેઠો. આ કેસ વિષે જે જાણુતા હોય તે ક્રાઈને કહેવાની વકિલે ચિત્રગુપ્તને વિનંતિ કરી.

ચિત્રગુપ્ત બોલ્યો: ‘ સોમવારે સાંજે સાડાચારેક વાગે હું મહારા મિત્ર ડા. નટવર સાથે દરિયા કિનારે ફરવા ગયો હતો, તે વખતે મહારું ધ્યાન એક જાતનાં રેતીમાંનાં પગલાં તરફ દોરાયું. એ માણસ કાઠ હોડીમાંથી ઉતરીને ગામમાં જઈ પાછો ફર્યો લાગતો હતો. અમે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે ફ્રેન્જદાર ફરફુનજી, ડા. દેસાઈ, બે સિપાઈઓ વિગેરેને આવતાં જોયા. અમે પણ એ તરફ જવા લાગ્યા, ત્યાં બીજા માણસનાં પગલાં અમે જોયાં, જે ફ્રેન્જદારે મરનારનાં પગલાં

તરિક્કે ઓળખાવ્યાં છે તે. અમે એ ધ્યાન દઇને જોયાં અને કંઇ જાતના માણસનાં એ પગલાં હશે તે વિષે અનુમાન કર્યું.

‘અને તમારું એ અનુમાન મરનારને જોયો ત્યારે ખરું પડ્યું?’ મેજસ્ટ્રેટે પૂછ્યું.

‘ના જી.’ ચિત્રગુપ્તે જવાબ આપ્યો. એ સાંભળતાં જ કોર્ટમાં સનસનાટી ફેલાઇ રહી.

‘અમે જ્યારે મરનારનું શબ્દ જોયું,’ ચિત્રગુપ્તે આગળ ચલાવ્યું. ‘ત્યારે અમારી નવાઇને પાર રહ્યો નહિ. શબ્દની આબુખાબુ સખત બાજબાજા થઈ હોય એમ પુષ્કળ પગલાં પડ્યાં હતાં પણ ખરી રીતે એવું કંઈ થયું ન હતું. એક જાતનાં પગલાં વારાફરતી પાડવામાં આવ્યાં હતાં.’

‘એ તમે શા પરથી કહી શકો છો?’ મેજસ્ટ્રેટે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

મરનારનાં પગલાં ચારે તરફ પાડ્યા પછી ખૂનીએ બીજા બુટ પહેર્યા અને તેના વતી પુષ્કળ પગલાં પાડ્યાં. પહેલાં બુટનાં પગલાં બીજી જાતના બુટનાં પગલાંથી વટાયાં હતાં પણ બીજી જાતના બુટનાં પગલાં પહેલી જાતનાથી બીલકુલ વટાયાં ન હતાં. શબ્દની નીચે માત્ર પહેલી જાતનાં જ પગલાં હતાં એ પુરવાર કરે છે કે બન્ને પગલાં વારાફરતી પાડવામાં આવ્યાં હતાં.’

ચિત્રગુપ્તની બુખાની આખી કોર્ટ એક કાને ધ્યાન દઇને સાંભળવા લાગી.

‘આ ઉપરથી મહેં બારીકાઇથી તપાસ કરી તો જણાયું કે બીલાવાળા બુટના ખૂનીનાં પગલાં ટેકરી વાળા રસ્તા તરફ પણ છે. તે પાછે પગે ગયાં હતાં અને પાછે પગે પાછાં ફર્યાં હતાં. ટુંકામાં એ માણસ પાછે પગે ચાલતો હતો. એ રીતે એ ટેકરીને રસ્તે નક્કર જમીન આવે ત્યાં સુધી જઇને પાછો ફર્યો હતો. એનાં પગલાં શબ્દ

આગળથી અદૃશ્ય થતાં હતાં. હવે ધ્યાન દઇને જોઇએ તો શમ પડ્યું હતું ત્યાં આગળ ટેકરીનો ખડકવાળો ભાગ આવ્યો છે. એ ઝોક-દમ સીધો છે અને ખીલકુલ ચઢી શકાય એવો નથી. એ ઠેકાણે તપાસ કરતાં દોરડાનો ધસારો મૂકે જણાયો અને ખીલાવાળા છુટના લીટા પણ જોવામાં આવ્યા. તે પછી ટેકરીપર તપાસ કરતાં એ વાતની ખાતરી થઇ. ત્યાં આગળ પણ દોરડાનો ધસારો અને છુટના ખીલાના લીટા જણાયા. ’

‘એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે આ કામ કર્યા પછી એને ટેકરી પરથી કાઢીએ દોરડું નાખીને ઉંચકી લીધો ?’

‘એ પરથી એ જાતના અનુમાન પર આવી શકાય છે. એજ રાત્રે મહારી સાથે પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસ ’ લઇને હું દરિયાકિનારે ગયો અને ધ્યાન દઇને એ પગલાંનાં મોહડ લઇ લીધાં.’ એ સાંભળતાં ફરફુનજી ફ્રાન્સદારનો ચહેરો જોવા જેવો થઇ ગયો.

મૂકે પણ તે દિવસે એ તપેલી ને ચમચો લઇ ગયેલા તેનો બેદ સમજાયો.

‘એ મોહડ’ પરથી પાછળથી મહે ‘કાસ્ટ ’ તૈયાર કર્યા.’ ચિત્રગુપ્તે જણાવ્યું.

“મોહડ ’ અને ‘કાસ્ટ ’ વચ્ચે શો ફેર હોય છે ?”

“મોહડ’ પગલાં પરથી લેવાયાં એટલે એ છુટની સ્થિતિ રજુ કરે છે જ્યારે મોહડ પરથી કાસ્ટ લેવાય એટલે એ પગલાંની સ્થિતિ આબાદ બતાવી આપે છે. સૌથી પહેલો મોહડ મહે ‘મરનારનાં પગલાંનો કર્યો.’ એમ કહીને એણે એ તથા એનો કાસ્ટ કાર્ટમાં રજુ કર્યા: ‘એના કાસ્ટ પર નજર નાંખતાં જણાશે કે એનો દેખાવ આપણે ધારીએ છીએ તેવો નથી. મરનાર પાંચ ફુટ નવ ઇંચ ઉંચો હતો પણ શરીરે દુખળો અને પાતળો હતો. એનું વજન ૧૧૨ રતલ હતું, એ અમે પોસ્ટમોરટમ વખતે જોખી જોયું હતું; જ્યારે હું પાંચ ફુટ અગીઆર ઇંચ ઉંચો છું અને માફ વજન ૧૪૫ રતલ છે. હવે

મહારાં પગલાંના આ મોઢુ ને કાસ્ટ જુઓ અને તેની મરનારનાં પગલાંના કાસ્ટ ને મોઢુ સાથે સરખામણી કરો. એ ઉપરથી ખાત્રી થશે કે મરનાર હલકા વળનનો હોવા છતાં એનાં પગલાં મહારાં પગલાં કરતાં બમણાં ઉડાં પડ્યાં છે.’

એ સાંભળતાં મેજસ્ટ્રેટની અબ્બયખીનો પાર રહ્યો નહિ. આ જુખાની માત્ર મૌખિક ન હતી પણ એના જીવતા પુરાવા રૂપ બેઉ નતનાં મોઢુ અને કાસ્ટ એમની રૂબરૂ પડ્યાં હતાં.

‘એ તો ઘણું નવાઇ જેવું લાગે છે ! પણ એ બે વચ્ચેનો બેઠ તમે સમજાવી શકશો ?’

‘ઘણી જ ખુશીથી, પણ એમ કરતાં પહેલાં બધી વિગતો મહને આપની પાસે રજુ કરવા દો તો ઠીક.’

‘ભલે, જેવી તમારી મરજી’

‘એ પગલાં વિષે બીજી એક વિચિત્રતા એ હતી કે બે પગલાં વચ્ચેનું અંતર ઘણુંજ ઓછું હતું. એનું મહેં માપ લીધું તો માત્ર ઓગણીસ ઈંચ થયું; જ્યારે એટલી જંચાઇના માણસનાં બે પગલાં વચ્ચેનું અંતર સહેજે પાંત્રીસ છત્રીસ ઈંચ હોય. એવે ટુંક પગલે એ ચાલે ત્યારે એમજ લાગે કે એના બેઉ પગ એક બીજા જોડે બાંધી લીધા કેમ ન હોય !’

‘તે પછી હું આગળ વધ્યો અને ખીલાવાળા છુટના જમણા અને ડાબા પગનાં પગલાંના મોઢુ મહેં લીધા. એનાં પણ મોઢુ અને કાસ્ટ હું રજુ કરું છું. એ પરથી જણાશે કે એ પાછે પગે ચાલતો હતો.’

‘એ શી રીતે સમજાય ?’

‘એક નહિ પણ અનેક રીતે. દાખલા તરિકે સીધી રીતે ચાલનારાના પગનાં આગલો ભાગ વધારે ઉંડો જાય છે, જ્યારે એનું આખા કંઈ નથી. ઉલટો એડીવાળો ભાગ વધારે ઉંડો છે.’

‘ઠીક, હવે આ મોદડ પરના કાસ્ટ આપણે ગુન્હેગારના છુટ સાથે સરખાવીએ તો બન્ને બરાબર મળતા આવશે. ખરું ને ?’

‘નહિજી. બિલકુલ નહિ.’

‘એટલે ?’

‘એટલે એમ કે એ પગલાં ગુન્હેગારના છુટનાં હતાં જ નહિ. ગુન્હેગારના છુટ મ્હારી પાસે ન હતા એટલે હું તળાવ આગળ જ્યાં એનાં પગલાં પડ્યાં હતાં ત્યાં ગયો અને એનો મોદડ લીધો, પછી બેઉ મોદડ સરખાવી જોયા, એટલે હું કહું છું તે બાબતની મ્હારી ખાત્રી થઇ. બેઉની સરખામણી કરવામાં સરળતા આવે તે સાચું મહેં બેઉ જાતના છુટના મોદડના સરખા સ્કેલના પાર દર્શક ફોટા લીધા છે અને તે હું રજુ કરું છું.’ એમ કહીને એણે પારદર્શક ફોટા આપ્યા. ‘એ બેઉ ફોટા સરખા માપના હોવા છતાં એમાં બેઉ છુટ જુદા જુદા ઊઠ્યા છે. એ બેઉ ફોટાને એક પર એક ગોઠવીને જોઈશું તો જણાઇ આવશે કે બેઉ છુટ જૂદા જૂદા છે. એક છુટના ખીલા ઉપર બીજા છુટનો ખીલો ગોઠવીને જોઈશું તો બાકીના ખીલા મળતા આવતા નથી પણ જૂદા પડે છે અને સૌથી વધારે ઉપયોગી મુદ્દો તો એ છે કે કેદીના જમણા પગના છુટને ચાળીસ ખીલા છે જ્યારે ખૂનીના જમણા છુટને એકતાળીસ ખીલા મારેલા છે, એટલે કે ખૂનીના છુટને એક ખીલો વધારે મારેલો છે.

x

એ સાંભળતાં આખી કોર્ટમાં સોય પડે તો યે તેનો અવાજ સંભળાય એવી શાંતિ પથરાઈ રહી. મેજસ્ટ્રેટ તેમજ સરકારી વકિલે પણ મોદડ અને ફોટા જોઈને પોતાની ખાત્રી કરી લીધી.

‘આ સિવાય બીજી કંઈ વિગતો છે ખરી ?’ આ વાતનો બેઠ જલદી ઉકેલવાને મેજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

‘હજી બીજી કંઈ બાબતો રજુ કરવાની છે, નામદાર !’ વકિલ

વીરભદ્રે જવાબ આપ્યો: ‘સાક્ષીએ મરનારનું શરીર પણ તપાસ્યું હતું.’ તે પછી ચિત્રગુપ્ત તરફ જોઈને પૂછ્યું: ‘તમે મરનારની પોસ્ટ-મોર્ટમ તપાસ વખતે હાજર હતા ?’

‘હાજી.’

‘મરણના કારણ વિષે તમે કેં અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો ખરો ?’

‘હાજી. હું એ નિર્ણય પર આવ્યો હતો કે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ‘મોર્ફિયા’ નામનું ડ્રેગ આપવામાં આવ્યાથી મરણ નીપજ્યું હતું.’

આ સાંભળતાં સર્વેની અજાયબીનો પાર ન રહ્યો. ડૉ. દેસાઈનો ચહેરો તો જોવા જોવો થઈ ગયો !

‘પણ પેલો છરાનો ધા ! એનાથી મરણ નીપજવાની જીબાની છે ને ? એવા ધાથી તરત જ મરણ નીપજે એમ હતું તેનું કેમ ?’ મેજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

‘એવો ધા હતો એ વાત ખરી, પણ તે કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં, અર્ધા કલાક અગાઉ મરનાર મરી ગયો હતો. એના શબ ઉપર જ એ ધા કરાયેલો છે.’

‘આ તો ધણી નવાઈની વાત લાગે છે !’ મેજસ્ટ્રેટ કહ્યું: ‘પણ તમે એમ શા ઉપરથી કહો છો તેનાં કારણો આપશો ?’

‘ધણી જ ખુશીથી’ ચિત્રગુપ્તે જવાબ આપ્યો. ‘મહારો અભિપ્રાય ધણી બાબતો પર આધાર રાખે છે. સૌથી પહેલાં તો જીવતા શરીર પર થયેલો ધા પહોંતો થાય છે, કારણ કે આજીવંતની આમડી સંકેતાય છે. જ્યારે મૃત શરીરની આમડીનું એવી રીતે સંકેતન થતું નથી. આ ધામાં બહુજ થોડા પ્રમાણમાં સંકેતન હતું એ પુરવાર કરતું હતું કે મરનાર તરતનોજ મરણ પામ્યો હતો. બહુ બહુ તો અર્ધાએક કલાક થયો હશે. એ ઉપરાંત બીજાં કારણ તપાસીએ. જીવતા શરીરનો ધા લોહીથી ભરાઈ જાય છે અને પુષ્કળ લોહી વહે છે, જ્યારે આ ધામાં રહેજસાજ લોહી હતું; કપડાં પર

તદન નજીવો ડાઘ પડ્યો હતો. રેતી ઉપર છાંટાયે પડ્યો ન હતો.’

‘અને એ કારણો તમે પુરતાં ગણો છો ?’

‘એ ઉપરાંત પણ ખીજાં કારણો છે. જરીના ધાથી એની ધોરી નસો કપાઈ ગઈ હતી એટલે એમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી જાય એ દેખીતું છે પણ મૃત શરીરમાં લોહી ફેલાઈ જતું હોવાથી ધોરી નસમાં લોહી ન હતું એટલે એવું લોહી બહાર આવ્યું ન હતું. આ બતાવી આપે છે કે જરાનો ધા મરણ થયા પછી અર્ધાએક કલાકે કરવામાં આવ્યો હતો. હવે એ બાબત ખુલાસો કરું. ‘મહે’ શરીરનો ફેટલોક કચરો તપાસી જોયો તે પરથી હું એ અનુમાન પર આવ્યો હતો. એની હોજરીનો કચરો પ્રો. નિકલસનને તપાસ માટે અમે મોકલાવ્યો હતો.’

‘અને એ તપાસનું પરિણામ એમણે જણાવ્યું છે ખરું ?’ મેજ-સ્ટ્રેટે વકિલને પૂછ્યું.

‘પ્રોફેસર સાહેબ પોતે જ કોર્ટમાં હાજર છે નામદાર !’ વકિલે કહ્યું : ‘અને તેઓ જુબાની આપવા તૈયાર છે કે હોજરીના કચરામાંથી એક ઐમન જેટલું એર મળી આવ્યું હતું. એ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાશે કે મરનારને ફેટલું એર અપાયું હશે.’

‘વારૂ, મી. ચિત્રગુપ્ત ! તમે બધી વિગતો સુદર રીતે રજૂ કરવાની તરફી લીધી છે તે માટે તમારો આભાર માનું છું. એ બધી વિગતોપરથી તમે શા નિર્ણયપર આવ્યા અને આ બતાવ કેવી રીતે બન્યો તે જણાવશો ?’

‘મહે’ રજૂ કરી તે વિગતોપરથી એવા નિર્ણયપર હું આવ્યો છું કે મરનાર સોમવારે રાત્રે બારેક વાગે એરની અસરથી મરણ પામ્યો. તે પછી એનું શબ કિનારે લાવવામાં આવ્યું. હોડીમાં ત્રણ માણસ હતા. એમાંનો એક હોડીમાં જ રહ્યો. બીજો દોરડું લાઇને પેલી ટેકરી પર ગયો અને ત્રીજો મરનારના બુટ પહેરીને શબ ઉઠાવીને બહાર

આવ્યો. આ ઉપરથી સમજશે કે ઉડાં પગલાં શાથી પડ્યાં હતાં અને એક પગલાં વચ્ચે બહુજ ઓછું છેડું શાથી હતું. ટેકરી આગળ પહોંચ્યા પછી એણે શબને પોતાના પગ આગળ જ મૂક્યું અને ચારે બાજુ પુઠકળ પગલાં પાડ્યાં. પછી એ છુટ કાઢીને મરનારને પહેરાવ્યા. અને વળી ત્યારબાદ એણે સાથીઓની ભાતમાં ખીલા મારેલા ડાહ્યાભાઈના જેવા જ છુટ કાઢ્યા અને તે પહેરીને ખીજા પગલાં પાડ્યાં. ત્યાર પછી એ પાછો પગલો ટેકરીને રસ્તે કઠણ જમીન આવે ત્યાં સુધી ગયો અને એજ રીતે પાછો ફર્યો. એ શબ આગળ આવ્યો એટલે એના સાથીદારે ટેકરીપરથી દોરડું ફેંક્યું. તે પકડીને એ ઉપર ચડી ગયો. ઉપર જઈને એણે ખીલાવાળા છુટ કાઢી નાંખ્યા. એક જણ કઠણ રસ્તે ચાલ્યા અને છેવટે એના સાથીદારે એને પોતાના વાંસા પર લીધો અને એને હોડીમાં બેસાડ્યો.

‘પણ એ દોરડું પકડીને ઉપર શા સારું ચડ્યો ? ચાલીને જઈ શકે એમ ન હતું ?’

‘એમ કરે તો તે જણાઈ આવ્યા સિવાય રહે એવું ન હતું. એ ને બદલે ત્રણ વખત પગલાં પડે એટલે ફરફનજી જેવા ચાલાક અમલદારને શંકા આવ્યા વિના રહે જ નહિ.’

‘તમારો ખુલાસો બરાબર છે,’ મેજસ્ટ્રેટ કહ્યું : ‘અને બધો બેદ સારી રીતે સમજવી શકે છે. આ સિવાય ખીજું કંઈ કહેવા જેવું છે ?’

‘નાજી, માત્ર આ એક છેવટનો મોદડ આપવાનો રહે છે. એ આપને ઉપયોગી જણાયા સિવાય નહિ રહે.’ એમ કહીને એણે પેટીમાંથી છેલ્લો મોદડ કાઢીને આપ્યો. એના બધા મોદડ ‘પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસ’ના હતા અને કાસ્ટ મીથુના બનાવેલા હતા એ મ્હારે વાંચનારની જાણ ખાતર નોંધવું જોઈએ.

ચિત્રગુપ્તની સામા પક્ષે ઉદ્ધટપાસ ન કરી, એટલે પછી

મ્રો. નિકલસનની જુઝાની લેવાઇ. એમણે મોર્ફિયા નામનું ઝેર પુરતા પ્રમાણમાં હોજરીમાંથી મળી આવવાની વાત કરી અને એમ પણ કહ્યું કે જ્યારે હોજરીમાંથી એક ઈર્ષન જેટલું ઝેર નીકળ્યું ત્યારે એને કેટલું અપાયું હશે તેનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ નથી. તે પછી મહીલા માછીની જુઝાની લેવાઇ. એ પેલા વહાણ પર કામ કરતો હતો.

‘તને ખબર છે કે ડાહ્યાભાઈ એ વહાણ પર કેટલી વખત આવ્યા હતા ?’

‘હા સા’બ !’ મહીલે જવાબ આપ્યો. ‘એ બે વખત આવેલા. હઉંવે, મને ખબર છે સા’બ, પહેલાં આવેલા તીવારે મહિના દા’ડાની વાત પર સા’બ, -એવણની નામરજીએ અમે વા’ણ હંકારી ગયલા સા’બ ! ખીજ વાર તો સોમવારે રાતરેજ આવેલા સા’બ !’

‘એ પહેલી વખત આવેલા ત્યારે કેવા છુટ પહેર્યા હતા તે તને યાદ છે ?’

‘હઉંવે સા’બ ! એના પર કેં ખીલા ! કેં ખીલા ! જગુ હેઠે તે કઢાવી લાખેલા સા’બ ! કઢાવી ની લાખે તો બધું પાલીસ બગાડી લાખે સા’બ !’

‘પછી એ ખીલાવાળા છુટનું શું કર્યું ?’

‘જગુ હેઠ તીને લૈ ગયેલો સા’બ ! પછી પાછા લાવીને મુકેલા સા’બ !’

‘તને યાદ છે કે તે પછી મુંબાઇથી છુટનું એક પાર્સલ આવ્યું હતું ?’

‘હઉંવે સા’બ ! પાંચેક દા’ડા પછી ટપાલી એ લૈ આવેલો સા’બ ! જગુ હેઠેજ એ મંગાવેલા.’

‘એ એમણે પહેરેલા ખરા કે ?’

‘ના રે સા’બ ! રાખી મેલેલા.’

‘તે વહાણ પર ખીલા મારવાનો અવાજ સાંભળ્યો હતો ખરા કે ?’

‘હઉવે સાબ ! છુટ આવ્યા પછી બેઠે દા’ડા પછી હાંલજોલો.’

‘હીરજીભાઈ મરી ગયા તે રાત્રે તું વહાણ પર હતો ?’

‘હઉવે સા’બ ! હું તો બહાર હતો પણ રાતે દસેક વાગે ગીયેલો સા’બ !’

‘હીરજીભાઈને કિનારે જતાં તેં જોયેલા ?’

‘હઉવે સા’બ ! હું ગીયો એટલે જયુ હેઠ કે ‘અમે કિનારે જતા છો. તું સુધ જાજે.’ મહેં કીધું ‘હઉવે’ ને સુતો. પછી તે જવા લાગ્યા. હીરજી હેઠ કે’ પીધેલો કે’ પીધેલો ! તે બે જણે ઉચકીયો તારે તો નાવમાં ગીયો.’

‘પછી એ ક્યાં ગયા તે તેં જોયું ?’

‘નૈરે ! અંધાઈ અંધાઈ તે બહુ દેખાય ની તો !’

‘તું મનહરલાલને ઓળખે છે કે ?’

‘હઉવે સાબ ! ધ પોરિયો ભારે ચળરાક છે. સા’બ ધનું નામ તો મને ખબરેય નૈ. વેહ પાલટીને ધ વા’ણુપર આવેલો. મને કે ખાહડાં દેખાડ તો પાંચ રૂપીઆ આપું. મેં ખાહડાં દેખાડ્યાં. પછી કેય એક જોડ રહી ગઈ. મારાં ખાહડાં હું લેવા ગીયો તાં તો એ નાસી ગયો. પછી મેં જોયું તો જયુ હેઠનાં જુનાં છુટ એ દે ગીયો તો.’

‘તું એ છુટ ઓળખે ખરો કે ?’

‘હઉવે.’

‘આ જોડી હોય ખરી ?’ એમ કહીને છુટની એક જોડી એને આપવામાં આવી.

‘હઉવે સાબ !’

‘આપ નામદાર પેલા છેલા મોલડ સાથે એ સરખાવી જોશો તો ખાત્રી થશે કે બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ સામ્ય છે. એજ છુટ વતે પેલાં બીજી જાતનાં પગલાં પડેલાં.’

મેજરટ્ટે એ બેઉની સરખામણી કરી જોઈ અને એની ખાત્રી થતી લાગી.

‘એમાં ચંકાને સ્થાનજ નથી.’ તેણે કહ્યું.

મેજસ્ટ્રેટના આ જવાબ પછી મ્હારી નજર એકાએક જગુ, લક્ષ્મી ને પ્રેમજી કાર્ટમાં ખેડા હતા તે તરફ ગઈ. એ પ્રમાણે જોતાર હું એકલો ન હતો. એ લોકો તો ક્યારના યે આસ્થા ગયા હતા. ફેરફાર ફેરફાર પણ કે હિલચાલ કરતો જણાયો.

અને તે પછી આ કેસનો અંત આવવામાં વાર ન લાગી. વકિલ વીરભદ્ર પોતાનું છેવટનું બાપણ કરે તે પહેલાં જ મેજસ્ટ્રેટ પોતાનો ચુકાદો આપ્યો:

‘જે સચોટ અને ખાત્રી લાયક જુલાની કાર્ટ’ સન્મુખ પડી છે તે જોઈને કાર્ટની ખાત્રી ચર્ચ ગઈ છે કે મરનાર હીરજીભાઈનું ખૂન કરવામાં ડાહ્યાભાઈનો ખીલકુલ હાથ નથી, એટલે કાર્ટ તેમને માન-પૂર્વક છોડી દે છે, અને બચાવપક્ષે જે કુશળતાથી પોતાનો કેસ રજુ કર્યો છે તે માટે તેને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ન થયું હોત તો કાર્ટને જુદાજ અનુમાન પર આવવું પડ્યું હોત અને તેમ કરતાં ન્યાયની સરળતા જળવાઈ ન હોત.’

ડાહ્યાભાઈ તેમજ કાર્ટમાં હાજર રહેલા સઘળા માણસોના આનંદનો એ સાંભળીને પાર રહ્યો નહિ.

તે દિવસે સાંજે ડાહ્યાભાઈને ત્યાં ભાગતા વળગતાઓ, અસિલ, દાકતર, સાક્ષીઓ અને સંબંધીઓની એક પાર્ટી ગોઠવી હતી અને સૌ આનંદમાં મશગુલ હતા તે વખતે ફેરફાર ફેરફાર એકાએક આવ્યા અને ચિત્રગુપ્તને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યા:

‘એ લોકો ગયા! સાહેબ! અમારા હાથમાંથી છટકી ગયા!’

‘પણ એમ શી રીતે બન્યું!’ ચિત્રગુપ્તે પૂછ્યું.

‘એ મરી ગયા! ડૂબી મુઆ! ત્રણે જણા ડૂબી મુઆ!’

‘એમ!’

‘હા જી, ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં એમણે વહાણ ચલાવ્યું

પશુ પેલા ખરાખાનો વળાક લેતાં સામેથીજ દરબારી 'દ્રાહ્મિલર' આવતું હતું તેના પર એમની નજર ન હતી એટલે અકસ્માત થયો. દ્રાહ્મિલર અથડાતાંજ વહાણ ભાગ્યું અને એ ત્રણે કપિંજલા નદીના મુખવાળા ભમરાઓમાં તણાઈ ગયા. ઘણી હેરાનગતિ પછી જશુનું શબ હાથ લાગ્યું ને બીજા બેનો તો પત્તોજ નથી !

એ સમાચારથી અમારા રંગમાં જરા ભંગ પડ્યો અને અમને એમ લાગ્યું કે આવા ભયંકર બદમાશે આટલા સારા મોતે મરી ગયા એ ઠીક ન થયું !

ડાહ્યાબાઈને એ સમાચાર એટલા સંતોષકારક લાગ્યા કે એમની છાતી પરથી પહાડ જેટલો ભાર ઉત્તરકાઠા ગયો હોય એમ મ્હને જણાયું.

*

જોમનું બારદાન

‘અરે ! તને તે કાંઈ અકલ છે કે નહિ ! આટલું આટલું થાય અને તું દેખતે ડાળે જોયા કરે છે !’

‘પણ છે શું મોટી જ્ઞેન ! તે તો કહો.’

‘શું કહે તારું કપાળ ! આ પેલી ગોધા જેવી હમણાં તારા વરની સાથે ગર્ભ તે જોતી નથી ?’ મોટીજ્ઞેન તકુક્યાં.

પ્રાણુલાલ વકિલની પ્રેક્ટીસ સારી રીતે ચાલતી હતી. એનું મિત્રમંડળ બહોળું હતું અને સારાં સારાં ઓળખાણુ હતાં એટલે અત્યારના ધંધાની મંદીના વખતમાંયે અસીલો એને જપવા દેતા ન હતા.

એની સ્ત્રી મેના બોળી પણ ધરરખુ સ્ત્રી હતી. એ ચાર ચોપડી ભણી હતી પણ ધર કામમાં પાવરધી હતી. એ ભણી ને એનું કામ ભણું. એને કાઠની લપ્પન છપ્પન પસંદ ન હતી. પાંચ વરસનો એનો સંસાર આનંદમાં ચીત્યો હતો.

ચારેક દિવસથી એની મોટીબહેન રેવા એને ત્યાં આવી હતી. રેવા વિધવા હતી. પચીસ વર્ષે વિધવા થઈ, દિયરીયાં જેઠીયાંના ઠાસલા ખાધ એ કંઠણ કાળ કાઢતી હતી. મેનાને સારો દિવસ હતો. એટલે એને બોલાવી હતી. મુંઝાઈ એણે જોયું નહતું, એના રીત-રિવાજથી એ નવી હતી. એને બધું જૂની આંખે નવા તમાસા જેવું લાગતું હતું.

મોટા મંદિરમાં દર્શન કરીને એ હમણાં જ પાછી ફરી હતી, પાછા ફરતી વખતે એણે મ્રાણલાનને કોઈ સૌંદર્યવતી મુસલમાન યુવતી સાથે મોટરમાં ખેસીને જતાં જોયો. એટલે એની ચાર આંખો થઈ. એને કૈના કૈ વિચાર આવ્યા ! એની આંખે અંધારા આવ્યાં.

એ ઉપર ગઈ અને મેનાને બોલાવી. મેનાને એણે ઉધડી જ લેવા માંડી.

‘‘ પણ એતો એમની અસીલ છે, મોટી બહેન ! ’’ મેનાએ જવાબ આપ્યો.

‘ જરે જ ! અસીલવાળી ! આજકાલની ટીચકી મ્હને બનાવવા નીકળી ! ’

‘ પણ એનો કેસ હું જાણું છું ને. ’

‘ ધૂળને ધમાસો. હું એ કૈ માનું નહિ. જો મેના, માન ન માન પણ તારા વરની રીતભાત મ્હને તો ખા, સારી નથી લાગતી. ’

‘ એવું હોય નહિ મોટીબહેન ! હું જાણું છું ને. ’

‘ કપાળ તાઈ ! એ અસીલ ફસીલના ઢોંગમાં તને કૈ ખબર ન પડે ! અમે કૈ આટલાં વરસ પાણીમાં નથી નાખ્યાં સમજીને, મેના ! ’

‘પણ એ મિસ રોશનને તમે ઓળખતાં નથી એ તો સિને-
માની નટી છે અને એણે દાવો માંડ્યો છે.’

‘તે હશે, પણ એનો ટાંટીયો તારા ઘરમાં ભારે છે, અને
એવી એવી આ આવીને તારા વરને કેંચાળે ચઢાવી દેશે તો પછી
રહીશ તું માથાં કુટતી !’

‘તે તમે કહો છો ત્યારે ધ્યાન રાખીશું બાકી આ રોશનની
વાત તો મ્હને ખબર છે.’

‘તે તું બણે બા ! આપણે તો કલ્યાનાં સાગરીત.’

તે જ ધડીથી મેનાના મનમાં ધણીને મારે વહેમ પેઠો. સદ્ગુણ
કરતાં દુર્ગુણને વધતાં વાર નથી લાગતી.

માણસનું દષ્ટિબિંદુ બદલાય છે ત્યારે એને દુધમાંથી પોરા
કાઢવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે. મેનાનું પણ એમ જ થયું. એણે
બ્રાણુક્ષાલના પર ચોકી કરવા માંડી. એ પોતાના અસીલ સાથે વાત
કરે તે એણે છાની છપની સાંભળવા માંડી.

x

‘મિસ રોશન ! આ જવાબ તો તમારી હકીકતથી વિરુદ્ધ
જાય છે.’

‘પણ એ સદંતર ખોટો છે ! એમણે મ્હારી સાથે સલુકાર્થ
ભર્યું વર્તન રાખ્યું જ નથી !’

બ્રાણુક્ષાલ પોતાના અસીલ સાથે તકરારી વિષમને લગતી વાત
કરતો હતો. પાસેના ખંડમાં બેઠી બેઠી મેના કાન ઘર્ષને એ વાત
સાંભળતી હતી.

‘તમે એ સાબીત કરી શકશો ?’

‘મ્હારા જેવો જ અનુભવ સિસ મેનકાને પણ મળ્યો હતો.
એને આપણે સાક્ષી તરિક્ક બોલાવી શકીશું.’

‘ ઠીક.’

‘ એમની આલસલક્ત જ ખરાબ છે મહેને ફસાવવા માટે એ પોતાથી બનતું બધુંયે કરી ચૂક્યા, છતાં કેં ન વળતું એટલે આ રસ્તો લીધો.’

‘ તમે જલદી કેમ છૂટાં ન થયાં ?’

‘ તે પણ આ કરારની જ મો’કાણુ !’

‘ તમારી સતાવણી ક્યારથી શરૂ થઈ ?’

‘ પહેલો એકદ મહિનો કામ સારી રીતે ચાલ્યું પણ પછીથી મહેને એની નજરમાં જ વિકાર જણાવા લાગ્યો અને ધીરે ધીરે વાત વધી પડી. એક વખતે તો મહેને હાથ લગાડવા સુધીની હિંમત પણ કરી પણ મહારો તિરસ્કાર જ એને દરેક વખતે આડે આવતો હતો.’

‘ ચાલો, એ તો ઠીક ! આગણે મિસ મેનકા ને સાક્ષી તરિકે બોલાવીશું, એ સિવાય બીજું કોઈ સાક્ષી છે ખરું ?’

‘ તેની હું તપાસ કરીને એક બે દિવસમાં જવાબ આપીશ.’

‘ બલે. એ દરમિયાન હું બીજી તૈયારી કરી રાખુ છું. તમે બિલકુલ ગભરાતાં નહિ, આપણે એમને પુરા પડીશું.’

‘ વાર. સાહેબજી !’

‘ સાહેબજી !’

મિસ રોશન ગઈ અને પ્રાણુલાલ પોતાને કામે વળગ્યો.

પારકી બેરી સાથે પોતાના ધણીને આમ છૂટથી વાત કરતો જોઈને મેનાના પેટમાં તેલ રેડાયું ! આ શું ! આ તે કેમ વેઠાય ? એની માટીખેને આપેલા સંસ્કાર ધીરે ધીરે ફાલતા જતા હતા. એક નબળો વિચાર ઇજ્જતશનની પેઠે જરા વારમાં મનમાં ને મગજમાં ચારે બાજુ ફેલાઈ જાય છે અને પોતાનું ભેર જમાવે છે. રોગના જંતુઓને ફેલાતાં ઓછી જ વાર લાગે છે ?

પ્રાણુલાલ પોતાના કામમાંથી પરવાર્યો ન હતો ત્યાં તો બીજી એક અસીલ બાઈ આવી.

‘ આવો જ્યાં બહેન ! આજે તમે કંઈ બૂલાં પડ્યાં. પ્રાણુલાલે અસીલને આવકાર આપ્યો.

‘ આજે તમારું કામ પડ્યું છે.’

‘ શું છે ? બોલો.’

‘ મ્હારે આપની સલાહ લેવાની છે.’

‘ ભલે. શી બાબત સલાહ લેવાની છે ? ’

‘ તમે મ્હારા નણ્ણદોષને તો ઝોળખો છો ને ? ’

‘ હારતો, પેલા છગનલાલને ? ’

‘ એજ. એમણે મ્હારી સ્થિતિનો લાભ લેવા માંડ્યો છે. પહેલાં અમારે સારો બનાવ હતો નહિ તે તો બણીતી વાત છે. એમના મરણ પછી એ વારેઘડીએ આવતા એટલે આપણે બધું કે એ બદલાયા હશે.’

‘ બનવા ભોગ છે.’

‘ પણ પ્રાણુને પ્રકૃતિ સાથે જાય ! ધીરે ધીરે એમણે એમનું પોત પ્રકાશ્યું અને મ્હને કહેવા માંડ્યું કે લોકો તમારી વાતો કરે છે.

‘ એમ કે મ્હારી ચાલચલણ સારી નથી. પછી વળી શાભવા ન શાભવાની વાત કાઢીને ઉમેર્યું કે મ્હારા જેવા સગા સાથે સંબંધ હોય એ શાભે. એ સાંભળી મ્હને ઝાળ ચઢી. મ્હેં એમને ધુતકારી કાઢ્યા અને મ્હારે ત્યાં પગ ન મુકશે એમ પણ કહી દીધું. ત્યારથી એમનો મિત્રજ ગયો છે ને મ્હારે માટે ગમે તેમ બોલે છે પણ તે મ્હેં ગણ્યું ન હતું. આજે વાત વધી છે ને એમણે બોલાચાલીમાંથી હાથ ચાલાકી બતાવી છે.’

‘ ક્યારે ? ’

‘આજે સવારે પૂજાની સાથે હું બહાર ફરવા ગઈ હતી. અમે બેઠી જણુ વિકટોરિયા કરીને ગયાં હતાં. ગાડી ઉભી રાખી એ કૈંક ખરીદવા ગઈ. હું ગાડીમાં બેઠી હતી, ગાડીવાળો ઝોકાં ખાતો હતો. એવામાં એ બાઈ સાહેબ આવી લાગ્યા, એકાદ બે ગાળો દબને મૂકે એક મુક્કો લગાવી દીધો.’

‘તમારે એને પોલિસને સોંપવો તો ને ?’

‘એ તો મૂકે કૈં સૂઝયું નહિ પણ હવે શું કરવું તે તમને પૂછવા આવી છું.’

‘જીઓ જયાબહેન, તમારા તરફથી હું એમને નોટિસ આપું છું. એ જો એટલાથી ચેતી જાય ને સુધરે તો ઠીક નહિતર એની સામે આપણે કામ ચલાવવું પડશે.’

‘અને એમ થાય તો શું થાય ?’

‘એને દંડ થાય અને સારી ચાલ ચલકતના જામીન આપવા પડે.’

‘એ ગમે તેમ પણ જલમાં તો જવું ન પડેને ?’

‘નારે ના !’

‘એમ થાય તો મહારે મહારી નણુંદ બાણેજનો વિચાર કરવો પડે’

‘એવી કૈં ચિંતા કરતાં નહિ.’

આ બધી વાતચીત એનાએ સાંભળી. એમાં વાંધા બરું કશું જ ન હતું છતાં એને એમ લાગ્યું કે આવી છૂટ સારી નહિ.

એની એ ટેવ ધીરેધીરે આગળ વધી.

અર્થનો અનર્થ કરવાની એને ટેવ પડી. કોઈવાર પુરૂં સંભળાય ન સંભળાય ત્યાં એકનો બીજો અર્થ એ કરવા લાગી. સ્નેહ હોય ત્યારે દુર્ગુણો પણ સદ્ગુણ જેવા લાગે છે ને જ્યારે વિદ્વેષ પડે છે ત્યારે સદ્ગુણો પણ દુર્ગુણ રૂપે દેખાય છે.

મેનાનું કલુષિત મન દિવસે દિવસે વધારે અંધારધેર થઇ ગયું.

એ બધાને ટપે એવો એક કેસ આવ્યો. એમાં ધણી ધણી-આણીનાં સિવિલ મેરેજના કાયદા મુજબ લગ્ન થયાં હતાં. લગ્ન પછી એ એક વરસે બેઠે વચ્ચે અણુબનાવ થયો. બાઈને છૂટા છેડા ભેષતા હતા. પુરૂષની ખરાબ ચાલચલકત પુરવાર કરવાની હતી. તેમજ એને કુસંગતથી લાગુ પડેલા જનને દ્રિયનાં દરદોની વાત એમાં આવતી હતી. એ કેસમાં પણ એની અસીલ બાઈ હતી.

બ્રાહ્મણાલને એ અસીલ સાથે છૂટથી વાત કર્યા સિવાય કે ચર્ચા કર્યા સિવાય ચાલે એમ હતું નહિ. એ ચર્ચા દરમિયાન મેનાને કાને કેટલાક એવા શબ્દો પડ્યા કે એ ચિદાર્ધ ગઈ. એની ખાત્રી થઈ ગઈ કે બ્રાહ્મણાલ સીધો નહોતો. એણે પોતાનો ભાવ ભજવવા માંડ્યો.

x

મેનાના સ્વભાવના પરિવર્તનથી બ્રાહ્મણાલ કંટાળતો ગયો. એને એનું કારણ પહેલાં પહેલાં તો સહમગ્ન્યું નહિ. પછી એને ખબર પડી કે એ વહેમી થતી જાય છે પણ એને એનો ઉપાય જડ્યો નહિ.

ધીરે ધીરે વૈમનસ્ય વધતું ગયું. એને પણ ઘર પર કંટાળો આવવા લાગ્યો. સ્નેહ વિનાનો સંસાર ઘી વિનાના કંસાર જેવો લુખો હોય છે !

એ આખો વખત કલબમાં ને પોતાના અસીલોમાં ગાળવા લાગ્યો. બેઠે વચ્ચે અંતર વધતું ચાલ્યું. છેવટે એને કાંઈ સારા માણુ-સની સલાહ લેવાનો વિચાર આવ્યો.

મણિલાલ મુનશીનું નામ વકિલ તરિકે જાણીતું હતું. એની પ્રેક્ટીસ ધીકતી હતી. બ્રાહ્મણાલે એની સલાહ લેવા વિચાર કર્યો. એણે એમને મળીને વાત કરી.

ઃ એ સાંભળીને એમને નવાઈ લાગી.

‘ પ્રાણુલાલ ! ’ એમણે કહ્યું. ‘ પણ મ્હારી ચે એજ હાલત છે ! હું તને તે શી સલાહ આપું ? ’

‘ કેમ ! પ્રેમલીલા બહેન પણ બહેમનું આરદાન છે ? ’

‘ જ્યાં જાય ત્યાં એ ભગવાન એના એ ! બહેમનું તે કેં આસડ છે ! ’

બેઉ જણ એક બીજાના સામું જોઈ રહ્યા. બેઉનાં મગજમાં એક જ વિચાર તરવરતો હતો કે ‘ ક્યારે સુધરશે આ બહેમનાં આરદાન ! ’

*

રસિક નવલ કથાઓ

જ્યંતનાં જન્મર સાહસો	૫	૪-૦-૦
કાળને કિનારે		૨-૮-૦
પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો		૨-૦-૦
ચાળીસ ચહેરાનો માણસ		૩-૮-૦
શ્રીમંત સંહારક મંડળ ભા. ૧-૨		૪-૮-૦
વિપત્તિનું વાદળ		૩-૮-૦
સોનેરી ટોળા		૪-૮-૦
ભૂલનો ભોગ		૪-૦-૦
વેર વસુલ ભા. ૧ થી ૪ (સચિત્ર)		૧૨-૦-૦
ભયંકર ભેદ ભા. ૧-૨		૨-૮-૦
વિચિત્ર જગત		૩-૦-૦
સોદર્ય જવાળા		૨-૦-૦
દિવાની કે શાણી ? ભા. ૧-૨		૮-૮-૦
પંચાસરનો જયશિખરી ભા. ૧-૨		૬-૦-૦
પાટલી પુત્રની પડતી ખંડ ૧-૨-૩		૪-૮-૦
પ્રેમની ખુમારી ભા. ૧-૨ (સચિત્ર)		૬-૦-૦
દુર્ભાગી દારા ખંડ ૧-૨-૩		૩-૮-૦
સ્નેહલગ્નની સુંદરી ભા. ૧-૨		૩-૮-૦
કુટુંબીનું કારસ્થાન ભા. ૧-૨		૫-૦-૦
પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા ?		૩-૦-૦
રાજમાર્ગ		૩-૦-૦
વિલાસમાં વિનાશ ?		૩-૮-૦
અમત્કારિક ખૂન!		૨-૦-૦
ભગીરદાર કે જલસાદ		૨-૦-૦
જ્યંતની સાહસ કથાઓ		૨-૮-૦
હાસ્યવિહાર		૩-૦-૦

દરેક પુસ્તક ઉંચા કાગળ પર સુંદર રીતે છાપેલું તથા સોનેરી કપડાના પુઠાનું છે, પુસ્તકો શીલકમાં હશે ત્યાં સુધી મળશે માટે તાકીદે મંગાવવા વિનંતિ છે.

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણ સીટી

